Записки наукового Т-ва
ім. Шевченка

1926 т. 144-145

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXLIV—CXLV

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CXLIV—CXLV

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛЬОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

ІВАНА КРИПЯКЕВИЧА

ЛЬВІВ 1926

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ЗМІСТ.

INHALT.

Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в.*)

Написав ***Микола Чубатий.***

III. Удільний князь та його земля під кінець XIV в.

Удільне князівство-„земля“. Велике литовсько-руське князівство — як сказано — у другій половині XIV в. не було одноцільним державним орґанізмом, лиш комплексом більших та менших державних одиниць — уділів злучених лиш зверхньою владою великого князя на Вильні. Не всі одначе складові частини литовсько-руської держави були однакові як величиною, так і внутрішнім устроєм та правами у відношенню до осередньої влади, — до великого князя. На Литві уділів в такім значінню як на Руси не було, а ефемеричне велике князівство троцьке знесено скорше, чим воно вспіло виробити собі якусь традицію відрубности як окремої землі. Дрібнійших литовських князів, як на Ольшанах або на Вейшишках, треба брати скорше за служебних князів, отже лиш маґнатів обдарованих иммунітетом — про що буде мова низше — чим за удільних князів. На Литві князівств-уділів з виробленою історичною традицією, зі своїми окремими правами, уставами землі не було. Деяку адміністраційну окремішність мала лиш Жмудь, що стояла під управою окремого намісника, урядника напів великокняжого, напів самоуправного (земського) — жмудського старости. Се становище Жмуди має свою підставу в її иншій історичній минувшині та в иншій культурній фізіоґномії, бо Жмудь ще довго лишилася остоєю поганства і народнього литовського духа. Тут литовське звичаєве право збереглося довше чим деинде, а руське

*) Див. Записки т. CXXXIV—CXXXV.

право, що посувалося своїм впливом з полудня на північ, не знаходило тут так легкого доступу. По охрещенню Литви в католицтво окремішне становище Жмуди піддержував своєю тактикою заграничний чинник — Орден. Всі поганські землі над балтійським морем, як довго вони не охрестилися, належали до тих областей, які хрестоносці могли навертати огнем і мечем. На таке своє право Орден все покликувався і істнуваннє поганської Жмуди в границях великого князівства використував він в той спосіб, що вважав себе управненим вмішуватися у внутрішні справи литовсько-руської держави й тут вести діло навертання. У прикрих хвилях виленському правительству не лишався инший вихід як сю провінцію по волі чи неволі на якийсь час лишати хрестоносцям[1]), щоби у більше пригожий час знов за неї упімнутися. Таким чином устрій корінної Литви не знав удільних земель як окремих, лиш сфедерованих державних організмів і треба признати, що мав він прикмети централізму.

Зате українські та білоруські области були — як здавна — поділені на удільні князівства-„землі". Тут староруське державне право у своїй пізнійшій формі знаходило загальне примінення. Староукраїнська князівська держава доживала ще своїх послідних днів, знаходячи тут захист по упадку галицько-волинського королівства. У сім розділі посвяченім розслідови устрою удільних князівств, становищу їх князів та їх відношенню до великого князя будемо мати діло лиш з руськими (головно українськими, а в части й білоруськими) землями, з руськими удільними князями, з глубоко вкоріненими в життя населення засадами руського права, хоч на удільних столах сиділи вже тоді самі майже Ґедиминовичі; тому і праця над сими історично-правними питаннями набирає для нас особлившого інтересу. Доволі широка власть великого князя на Литві — на Україні та Білоруси проявлялася лиш слабо. Удільний князь був у всіх галузях державного життя у своїй землі найвисшою інстанцією, зверхником своєї области, а хоч зависимий від Вильна — як згадано в попереднім розділі — у військових та деяких скарбових справах, завсігди репрезентував свою землю і все, що діялося, могло статися лиш через його руки.

Область удільного князя, його князівство-землю творила територія около головного города як її осередка. Доокола чна „земля і люде", що під адміністраційним оглядом належали до того го-

---

[1]) Voigt. Codex diplomaticus Prussicus, Koenigsberg 1836—1861. (Voigt) IV. 47.

рода, творили удільне князівство: „што коли тягло и тягнет к городу“ — як висловлюються сучасні жерела на означеннє території князівства[1]). Як виходить із зацитованого місця зависимість опиралася на старині — „што коли тягло“ — й походила ще зі староруських часів, коли так само під князівством означеним назвою головного городу (нпр. казалося: віддав йому Чернигів) розумілося не лиш сам город, але й адміністраційно приналежну околицю з меншими городами включно, які ставали пригородами головного города, себто все, що „тягло к городу“. Кількавікова традиція области за руських часів як окремого князівства-землі зі своїм головним городом, від кількох століть все з окремим князем і виробляючимися окремими правовими інститутами та державними орґанами землі мала сей наслідок, що й в литовсько-руській державі удільні князівства характеризувала велика територіяльна постійність та окремішні інститути, передовсім в области державного права, зясовані пізнійше в конституційних хартіях землі т. зв. земських уставах. Територіяльної окремішности удільних князівств не відважився нарушити великий князь навіть по розгромі удільних князів, якщо не хотів зразити собі вже не князя, але саме князівство-людність. Діставав удільний князь друге князівство, то не лучив їх в одну цілість, але полишав їх як окремі державні одиниці з їх городами як центрами і пригородами, противно як в сім часі було у великоруських землях. Там великий московський князь зводив прилучене нове князівство безпроволочно до ролі пригорода, вчисляючи дотеперішного удільного князя в ряди своїх князів-дворян. На Україні і Білоруси противно в такім випадку город-столиця дотеперішнього князя не переставав адміністраційно бути осередком своєї території, тепер вже підчиненої новому князеви. Тоді говорилося, що князь має два, три князівства, а в кождім з них консервовано навіть двірські уряди, які через недостачу окремого князя, в дійсности ставали там злишними. На корінній Литві сі руські устроєві форми не знайшли права горожанства. Литовські области, навіть така важна як троцька, не виробили собі ще сталої території, вони змінялися по волі того, хто нею розпоряджав, а їх границі зовсім инакше як на Руси, за кождим разом треба було точно очеркати[2]).

---

[1]) Mon. m. ae. II. 9, VI 32.

[2]) У грамоті, якою Ягайло передає Скиргайлови Полоцьк — коли мова про старе полоцьке князівство, вистане сказати „што коли тягло и тягнет к городу Полоцку“, щоби означити точно його область. Зате коли

Централізація на Литві — як сказано — не стояла в ніякій созвучности з удільним ладом на Україні, що зневоляло місцевих князів замкнути свій інтерес до власної землі і на справи цілої держави дивитися байдужно і рівнодушно. Свого пасивного становища вони не змінили навіть тоді, коли сила центра змоглася і стала загрожувати їм всім. Із сього вузько-обласного становища не вивів їх навіть протикнязівський похід Витовта.

„Люде“. З браку жерельного матеріялу для дослідів над правним становищем поодиноких верств населення на Україні в останних десятках XIV ст., тяжко нам усталити передовсім правне становище низших верств. В сім часі улягло воно величезним перемінам подібно як богато инших інститутів публичного права з приходом чужої влади на українські землі. Зате конклюзії в сій справі, які стрічаємо у новій історично-правній літературі, не все є влучні, бо оперті звичайно на обильнійшім вже жерельнім матеріялі з XV в., а тим чином правне положеннє низших верств населення — передовсім селянської людности — в XV в. переноситься на вчаснійші часи. Зате мало хто бере під увагу більше вже знані нам інститути публичного права з кінця XIII та початку XIV в., отже з часів обовязковости ще Руської Правди пізнійших редакцій. Беручи їх за вихідну точку, а правне положеннє низших верств XV в. за кінцеву, можнаби витягнути й неодин доволі узасаднений висновок й до другої половини XIV в., до якого то часу недостає нам жерельного матеріялу. Поступаючи тим способом, то навіть на підставі того скупого матеріялу, який посідаємо, можемо сказати, що положеннє селянської верстви у другій половині XIV в. стоїть під знаком переходовости. Передовсім тяжко ствердити, щоби вільні ще в XIII в. смерди з часів останних редакцій Руської Правди в нашім періоді були вже прикріпленими до землі; позитивних доказів на се дати годі. Зате в XIV в. наступає зближеннє невільної людности до селян-смердів, що у XV в. довело до сього, що обі верстви, колись так ріжні правно, зіллялися в одну. Зближив їх спільний варстат праці — земля.

В XIV в. змінилося значно положеннє невільної людности й то на лучше. Холопи і роби, що ще у XIII в. не могли бути підметом права, а лиш предметом приватного, маєткового права,

---

ходить о територію троцького князівства, уважав автор грамоти за відповідне вичисляти поіменно всі села „а около Троков села...“ ріки, границі і т. д. (Mon. m. ae. II, 9, VI, 32). На се звернув вже увагу Якубовський, Opis.

здобувають собі деякі атрибути правної особи. В наслідок сього, що „господин“ осаджує їх на своїх ґрунтах, дуже часто навіть виділених в окремі господарства, підходять вони щораз близше до селян-смердів. Що правда їх зависимість від панів спершу була повна як і при праці на дворі князя, пана або на його фільварку. Холопи й дальше працювали на рахунок пана і їм оставлявся лиш потрібний прожиток. Та розселюваннє невільних на окремих господарствах довело до сього, що властитель полишає саме веденнє господарства та прохарчуваннє невільника з рідною йому самому, бо власникови землі було вигіднійше дістати від невільника-селянина зі своєї землі певні, сталі річні доходи звичайно in natura, чим журитися його прокормленнєм та вести рахунки прибутків із землі. В сей спосіб давні холопи вже в XIV в дійшли до становища чиншівників, коли розуміти їх маєткові права. Маючи вже діло з холопами-чиншівниками, що живуть по окремих господарствах, публична влада у власнім інтересі розтягає й на них обовязок поношення всіх публичних тягарів — як данин та особистих чинитьб, які на річ князя та його адміністрації поносили доси лиш вільні смерди — горожане в розумінню державного права. В той спосіб невільні, холопи-чиншівники, хоч теоретично ще раби без особистої свободи, на ділі вже стають поволи підметом права. Та все таки мимо подібности що до фактичного положення поміж холопом-чиншівником та смердом, правне положеннє холопа-чиншівника та смерда у сучасній державі значно ще відходили від себе. Смерди є особисто вільні, є повними власниками свого ґрунту зі застереженнєм до нього лиш прав ширшої громади — давної верви та князя, обмежень знаних вже в добі Руської Правди. Врештою обмеження прав власности на річ князя тяжіли в XIV в. вже й на боярських ґрунтах. Зате холопи не були власниками, лиш чиншівниками ґрунтів, не могли вони самовільно землі опустити. Поліпшеннє їх фактичного положення потягає за собою поліпшеннє й їх правного положення, бо колишня особиста та повна зависимість від панів робить під кінець XIV в. місце зависимости подібній до підданчої. Князь-пан міг ще ґрунт відібрати та холопа-чиншівника осадити на иншім ґрунті, на ремісничій чи иншій оселі або покликати знов на свій двір до праці; колиж у власнім інтересі не робив він сього через довший час, доводив до того, що фактичний стан переходив в правний — бувші холопи-чиншівники стали під кінець XIV в. селянами прикріпленими до землі тай особисто вже вільними, хоч у сучасних грамотах все ще виступає їх прикмета як невільних —

illiberi, одначе як слово без змісту, як лиш слід колишнього невільничого походження. Такого холопа-селянина міг князь пошукувати, коли він утік, та не міг його вбити ані без землі продати, бо маючи право до його праці, не мав вже права до його особи. Зате смерди і городова людність у другій пол. XIV в. були ще й маєтково независимими й особисто вповні вільними. Договір між кн. Витовтом і кн. Борисом Александровичем тверським з 1393 р. говорить лиш про взаїмну видачу утікачів холопів, роб, закупів і т. д., а не згадує про селян смердів чи кметів, як їх тепер зачали звати — „а холопа, робу, должника, поручника, татя, розбойника“ — читаємо в грамоті — „видати по исправе“ [1]).

На зближеннє між холопами та смердами що до їх особових та маєткових прав значно вплинуло також нове унормованнє військової служби. Давні смерди як свобідні люди були ще з часів київської держави обовязані до військової служби в загальнім ополченню як піше військо. Заступленнє пішого війська кінним в литовсько-руській державі, що сталося з огляду на инші вимоги боротьби з Хрестоносцями та Татарами потягало за собою більші видатки на узброєннє, яких смерди поодиноко не були в силі покрити. Достарченнє кінних загонів спало будьто на князя землі, будьто на звільнених від військової служби смердів, які солідарно цілими громадами під проводом своїх виборних старців та отаманів [2]) дбали про висланнє припадаючого на них числа кінних жовнірів. Княжих дружин в XIV в. вже не було, тому князь покликує до тої служби економічно від себе зависимих людей тих, що повнили у нього службу тивунів, двірських отроків, конокормців, бобровників і т. д. та вкінці невільних людей, розселених на реміснечих оселях. Правно були се люде дуже ріжних ґруп. Були там вільні, лиш економічно слабі одиниці, були там люде лиш теоретично невільні, на ділі рівні з вільними, та були вкінці й справдішні холопи. Військова служба у князя створила з одних цілі оселі теоретично ще невільних, фактично однак

[1]) Mon. m. ae. VI, 107.

[2]) В XV та XVI ст. стрічаємо вже старост, старців, отаманів, сорочників, десятників, чи як там звали громадських урядовців — назначуваних княжим правительством. Про виборність громадських старостів на українських землях в XIV в. вносимо із анальоґії у московських землях, де, як твердить Павлов-Сильванскій в творі Феодализмъ въ удѣльной Руси, СП. 1910, (Сильванскій, Феодализмъ), такі старости у XIV в. були виборними.

упривилейованих людей, прямо зависимих від князя та зблизила їх навіть не до смердів, але до найнизших верств боярства, других перенесла таки у клясу бояр, що могло в сім часі зовсім легко статися тому, що боярська верства все ще не замкнулася в окремий стан якимись правними нормами, одинокоюж признакою приналежности до шляхти була лиш військова служба, і передовсім кінна служба — правна ідеольоґія не без західніх впливів. Останками сих ґруп, що спиналися висше й фактично й правно, були заціліли ще через цілий XV та на початку XVI в. ординці, панцирні слуги та путні бояре або слуги, що стояли по середині між прикріпленими до землі селянами, бувшими холопами з одного боку, а боярством-шляхтою з другого боку[1]).

Зате вільні смерди солідарно самоуправними громадами, давними вервами, мусіли в инший спосіб рекомпензувати свій колишній обовязок поголовної, пішої військової служби, яку вони повнили мабуть аж до перших десяток XIV ст. В часі, яким займаємося, давали громади їздця приблизно від 10 господарств та мусіли солідарно дбати про уорудженнє та удержаннє свого відділу; можна се вносити із того, що в першій пол. XV в. таке число їздців висилала шляхта зі своїх поміcть, що потвердила в 1528 р. загальна військова перепись великого князівства. Ще під кінець XIV в. сей обовязок деякі громади повнять та звичайно обі інтересовані сторони, влада землі та громади, воліли перемінити його на данину, яку знова князь з цілих громад а нераз і повітів переносить на бояр, готових на свій кошт і відвічальність реалізувати сей воєнний обовязок. Лиш в сей спосіб можна собі пояснити нове явище, що князі побіч ґрунтів з вповні невільним або підданчим населеннєм під кінець XIV і на початку XV в. зачинають надавати боярам села і навіть волости з давними вільними селянами смердами. Отсе дорога, якою розвинулися помістя, служби, жереби, чи як їх звали у XV в. ті форми шляхотських надань, дуже подібних до ленних надань на заході, а рівночасно й дорога, якою почато накладати обовязки на колись вільних селян спершу в формі данини, а згодом же й в формі природних тягарів — панщини. В XIV в. вільне селянство не повнило ще панщизняних обовязків, в практиці були лиш толоки кілька разів до року, які ще й в першій половині XV в. були майже одинокою

---

[1]) Першою пробою законодатної влади скасувати сі ґрупи сумнівно-шляхотських людей була військова перепись з 1528 р., якою тим доси воєнно-служебним ґрупам населення зборонено повнити військову службу.

робочою престацією селянства на річ доменіяльного пана чи князя. На доменіяльного пана-властителя „служби“ перейшли й деякі престації, які повнили дотепер вільні селяне на річ князя як публичної влади, подібно як і деякі зверхні права князя над людністю; зате грошева дань (серебщина, посощина, подимщина) і т. зв. стації себто чинитьби на річ князя в часі його переїзду через територію волости побирали князі через свої орґани й дальше, а по розгромленню удільних князів перeємник їх зверхньої влади в землі — великий князь. Так було аж до половини XV в. себто до привилею Казимира з 1457 р., від коли то мало не всю зверхню власть над підданчою, селянською людністю враз з судівництвом передано в руки доменіяльного панства. Передаваннє цілих сіл і волостей як служб панам боярам зілляло обі селянські верстви в одну селянську підданчу верству з доменіяльною владою над нею панів чи князів так, що XVI вік застав вже лиш невеликі ріжниці навіть у правнім положенню наслідників колись вільних староруських смердів та розселених на ґрунтах холопів чиншівників привязаних до землі[1]). Подібний процес відбувся не лиш в княжих добрах, але також в боярських, бо староруські огнищане — тепер пани мали так само численних холопів-рабів, як і князь землі.

В нашім як і слідуючім періоді управляли князі свої добра через намісників, що були княжими урядниками в пригородах або важнійших волостях і мали характер публичних та рівночасно й доменіяльних урядників князя. До них належала в першій мірі адміністрація княжих дворів в окрузі, збираннє всякого рода данин від селян, як грошевих так і природних, суд над селянами в державних та боярських добрах передовсім у важнійших карних справах, бо дрібні справи рішали волостні суди, звані копними судами. Намісники князя судили також бояр свого округа, дбали про доставу континґенту оружної сили та помагали городничому, себто начальникови кріпостного замку в належнім укріпленню

---

[1]) Про істнуваннє селян-чиншівників на Литві маємо відомости з р. 1398. Витовт і великий майстер зобовязуються взаїмно не принимати утікачів селян чиншівників. Vortmer — пишеся в умові — so sal herczog Withawdt keinen zinshaftigen menschin des ordens und ouch die alse eigen zinshaftig sien, nemen und setzen in sine landt ane des homeisters wille desglichin ouch der homeister widder tun sal herczog Witawten luten, Mon. m. ae. VI, 179. Як зі зацитованого місця виходить, мова тут про селян-чиншівників передовсім у княжих добрах, яким не вільно покинути землі без дозволу князя — отже привязаних до землі.

і заосмотренню оборонного замку евентуально замків в припаси. Хоч при сучаснім цілковитім помішанню приватно- і публичноправних засад і в адміністрації годі виріжнити, де кінчиться компетенція урядника як державного орґану, а зачинається його функція як доменіяльного урядовця — відносно княжих пригородських та ще більше волостних намісників належить ствердити, що їх більше абсорбувала адміністрація княжих дворів, чим сповнюваннє публичних функцій. Намісники удільного князя господарили в поодиноких дворах через тивунів, княжих урядників, яких походженнє сягає у перші віки старо-української держави. По огляді доменіяльних прав удільного князя і при тім селянської верстви, що жила у княжих добрах, яка від другої половини XIV в. вже безсумнівно стала поважним жерелом княжих доходів і опісля й робучою силою на княжих дворах побіч нечисленних вже тепер рабів та закупів — перейдемо до огляду правного становища в державі тих верств суспільности, які не увійшли в круг доменіяльних прав удільного князя литовсько-руської держави.

В XV в. публична влада удільного князя в його землі розтягалася посередньо на всю людність, безпосередньо лиш на повноправне свобідне населеннє та на селян у князівських добрах. При сім стрічаємося з питаннєм, чи селянство, що жило у селах, з яких публичні доходи перенесено вже на панів або селянство в приватних маєтках, чи воно вже в нашім часі вийшло зпід влади публичної адміністрації та зпід юрисдикції державних судів та передовсім, чи доменіяльні пани вже тепер дістали право суду над своїми селянами, яке згодом перенесено на них з рук княжих намісників? З браку матеріялу сю справу годі напевно рішити та по всякій імовірности в послідних десятках XIV в. князі доперва зачинають в поодиноких случаях переносити право суду над селянами у приватних добрах на панів і то спершу лиш з тою ціллю, щоби панам передати доволі значні судові оплати, отже з чисто економічних зглядів. Знаний привилей Казимира з 1457 р. лиш апробує сю практику в пол. XV в. вже значно поширену дорогою привилеїв. Таке право доменіяльних панів як загальнодержавний закон великого князівства знає також перший офіціяльний збірник законів Судебник Казимира з 1468 р. Всеж таки навіть по думці Судебника се право панів не є абсолютне, а лиш релятивне. Коли доменіяльний суддя занедбує свій обовязок, то він переходить на державний суд; се свідчить про свіже перенесеннє сього права на панів не скорше як на переломі XIV та XV в., а навіть про слабе його уґрунтованнє, бо на ділі в пол. XV в.

домініяльний суд все ще таки носить характер державного суду лиш задля економічних інтересів шляхти перенесеного на домініяльного пана. Зате під суд публичних суддів-намісників належали й селяне приватних дібр у важнійших карних справах.

Займаючися справою безпосередньої зверхности князя над своїми підданими в публично-правнім значінню, стрічаємося з висшими, вже повноправними верствами населення себто з боярами, панами, служебними князями та верствою міщанської людности. Переходовим типом до шляхотської верстви себто бояр і панів являються згадані вже путні бояри та панцирні слуги. У XIV в. становище їх маєтків та справа личної свободи неясні так само як і в XV в. Одні з них крім військової служби несли деякі додаткові тягарі in natura (нпр. ходили косити для князя сіно), инші ні. Цілий наш і слідуючий період аж до перших десятків XVI в. були вони тим помостом, по якім спиналися й заможнійші селяни на щебель боярства, у XVI в. шляхецтва. Заможному селянинови, що місто тягарів на річ князя бажав повнити військову службу, приходилося се доволі легко осягнути. А опинившися в рядах военнослужебних, легко вже було причислятися до боярства й то тим лекше, що — як сказано — боярська верства. ще не замкнулася правно в окремий стан і найважнійшою прикметою боярства (шляхецтва) було не що инше, як тільки военна служба.

Бояри і пани буди дві безсумнівно повноправні верстви суспільности кождого удільного князівства. Се наслідники староукраїнського боярства, перші біднійших, менших, молодших бояр, другі великих бояр, що у XIII і XIV в. на Західній Україні трясли державою. Одні й другі се члени тої самої шляхотської верстви, правно нічим між собою не ріжнилися а поріжнили їх лиш фактичні впливи — маєткові відносини та уряди. В XIV в пани відділяються вже в окрему висшу верству, хоч ще й тепер ніяким правом не замкнену а виріжняло їх се, що звичайно вони як великі земельні власники були виняті з під юрисдикції княжих намісників і підчинені прямо судівництву князя землі. Тепер виступають вони ще під староруською назвою бояр; колиж ся назва зачинає прилипати до дрібних земельних власників, а навіть до верстви сумнівно боярської (путних бояр) стали великі бояри звати себе панами, а по кревськім акті під впливом польського права земянами, бажаючи з назвою присвоїти собі й ті права, які вже в XIV в. мали польські пани передовсім необмежене право власности.

Не треба однак думати, що дотепер бояри не мали права власности, противно вони його й доси мали, лиш на боярських добрах тяжіли деякі обмеження. Полягали вони на тім, що на всіх боярських добрах отчинних і свіжо набутих за ціну військової служби (помістях) тяжіли тягарі військового характеру, а згадані вже висше обмеження в розпоряджуванню добрами були лиш конечно випливаючими із сього консеквенціями. До таких обмежень бояр у розпоряджуванню своїми маєтками належало знане вже Руській Правді обмежене право наслідства, однак лиш відносно смердів, а саме наслідство лиш синів, на яких спадав обовязок сестру видати заміж. Право отже до наслідства мали тепер лиш боярські сини. Коли князь годився й на наслідство боярських дочок — то застеріг собі право евентуально спротивитися подружю боярської дочки, якщо її муж бувби неспосібним сповнити військовий обовязок, про що вже принагідно була згадка. Крім военної служби бояри були обовязані до военних чинитьб злучених з обороною краю в першій мірі до будови нових оборонних замків та направи старих. Перше обмеженнє, яке тяжіло на боярських добрах Ягайло зніс привилеєм для католицької шляхти з 1387. р., обовязок будови замків зате обмежив лиш до піддержування старих замків. Нові замки будовано тепер фондами цілого великого князівства. Дальше обмеженнє права власности бояр до своїх дібр полягало на тім, що князь діДичив добра по вигасненню цілого роду; засада рівнож знана в добі Руської Правди. Насуваєть ся ще питання чи міг боярин продати свої добра без згоди цілого роду, бо у XV. і XVI. в. міг продати без згоди роду лиш одну третину, причім родови прислугувало право первокупу сеї частини до певно означеного часу. Про істнованнє такої правної засади у XIV. в. на українських землях не маємо слідів, що можна оправдати браком жерел та вносячи із анальоґії, як було в XV. віку, як також із істнування такого права у великоруських землях вже в сім часі[1]), можемо з великою правдоподібністю припускати, що таке ограниченнє при продажі земельних боярських дібр було й у нас вже в сім часі.

До нині остає невиясненим питаннє про свобідний перехід боярства на службу до иншого навіть заграничного князя, що якраз у XIV в. було практиковане. Безперечно, що боярин міг покинути

[1]) У великоруських землях право первокупу роду мало свою силу до сорок літ по акті продажі та йшло так далеко, що рід міг кождої хвилі зажадати відпродажі майна. Гл. Владимирскій-Будановъ, Обзоръ исторіи русскаго права, VI. вид., Київ 1909. стор. 547 і ssq. (Влад.-Буданов, Обзоръ).

границі князівства та чи з отчиною чи без? Деякі думають, що з отчиною. Се значить, що боярин міг кинути князя та зі своїми земельними добрами перейти на службу до другого. Істнування такого права в удільній старій Руси та в пізнійшій епосі у великоруських землях боронить російський історик права Павлов-Сильванський[1]). Ми знаємо одно як певний факт, що під кінець XIV в. в землях великого князівства такий перехід з отчинами був недопускаємий, бо князі в договорах між собою зобовязувалися не принимати чужих бояр. Умова Витовта з кн. Борисом Александровичем тверським з 1393 р. забороняла такий перехід — „а который всхочет“ — читаємо там — „к моему господину дедю Великому князю Витовту со отчиною и моему господину дедю Великому князю Витовту со отчиною не приимати; поидетли который к моему господину дедю к Великому князю Витовту и он от отчини лишен, а в отчини его Я волен великій князь Борис Александрович а моему господину дедю Великому князю Витовту не вступатися“[2]). Ся умова обовязувала обосторонно. Згідно з її постановами боярин міг кинути землю князя, причім рівночасно тратив свої добра. Все таки само істнування таких договорних постанов свідчить про се, що ще донедавна такі переходи були можливі. Як погодити такий перехід з отчиною до другого князя з цілістю державної території та зверхніми правами князя, нині нам се годі зрозуміти. Свідчить се лиш про велику слабість сучасної державної орґанізації та про відсутність зверхньої влади в державі в такім значінню, як се розуміє нинішнє державне право[3]). Висше наведений цитат відносився до такого случаю, коли боярин переходив на службу поза границі держави; для нас за теінтересне, чи такий перехід бояр з отчиною був можливий з одного удільного князівства до другого в границях великого князівства? І знов брак відповідних матеріялів унеможливляє вирішеннє сього питання як слід та деякі факти вказувалиби радше, що перехід з отчиною у инше князівство принайменше під конець XIV в. в українських князівствах був вже також недопускаємий. Бо коли служебні князі — отже найвисший тип маґнатів — самі без інґеренції великого князя

1) Феодализм. ст. 364 і др.

2) Mon. m. ae. VI. 107.

3) Проф. Єллінек, оден з красших знатоків державного права, потверджує істнуваннє такого права й на заході та твердить, що в середніх віках публична влада була державною владою а не суверенною, то значить, що управляла державою, але її вповні не опановувала. — Georg Jellinek, Allgemeine Staatslehre, Berlin 1914. ст. 431, 440 ssq.

не могли звільнитися з під зверхньої влади удільного князя[1]), коли вони навіть при трансакціях своїх маєтків не мали повної свободи з огляду на свого князя[2]), то тим менше звичайні бояри мали право з отчиною покинути князівство і підчинитися зверхній владі иншого удільного князя.

Міщанство в українських удільних князівствах не відгравало в другій пол. XIV в. ніякої ролі. Безперечно були вже у великім князівстві в сім часі міста на німецькім праві з обмеженою самоуправою — як поза Україною Вильно, Полоцьк — на Україні мабуть ще з часів західньо-української держави Володимир. Більшого однак значіння вони не мають і так само мійська самоуправна орґанізація не встигла використати користей німецького права і свою самоуправу укріпити здобутими правами у місцевої влади. Більшість однак міст була ще без німецького права і їх населеннє нічим не ріжнилося від населення прочої території. Ні купецтво як патриціят міст, ні ремісництво як загал не замкнулися в третій стан так, що населеннє міст з одного боку (біднійше) стикалося з підданчим селянством, з другого боку (богатше) з боярством. В тих містах зберігся ще старий устрій. Мійська громада не відокремилася ще від території землі; противно вона бере визначну та передову участь у її політичному життю подібно як старі городи у життю земель київської держави. Торговля на Україні в XV в. була в чужих руках, а важним чинником у фінансовім життю стають Жиди, обсипувані привилеями зі сторони великого князя починаючи від Витовта.

Найвисшу верству суспільности удільного князівства творили т. зв. служебні князі. Се були одиниці в удільнім князівстві своїм походженнєм і суспільним положеннєм посередні між князем та панами. Походженнєм тому, що до ролі служебних князів сходили також менше значні князі з удільно-княжих родів, яким передано якийсь пригород при застереженню зверхніх прав для князя землі. Щоправда старо-українська родова теорія не знала звичаю, щоби князі з Володимирового племени могли бути підчиненими отже на службі у других князів; служити могли лиш бояре. Та під кінець княжої доби вже знаходимо і Руриковичів підчинених, отже на службі у других могучійших князів; реальне життє, мале

[1]) Справа звільнення кн. Острожських з під влади князів Любартовичів.

[2]) Таку свободу розпорядування своїми маєтками прим. в користь церкви кн. Острожські дістали аж дорогою привилею від своїх удільних князів. Arch. Sang. I, 8. Про се ще буде мова низше.

значіннє їх пригородів доводили до сього. Служебні князі знані нам вже з історії західньо-української держави; на дворі Володимира Васильковича (друга пол. XIII в.) жив воєвода князь вслонимський Василько, а Юрій князь пороський служив Мстиславови і передтим Володимирови[1]) Зубожілі княжичі, видячи добре матеріяльне положеннє служебних князів, воліли нераз вибирати се, чим ізгойство або кормленнє на дворі можнійшого кревняка. Розуміється, що стремліннєм кождого з князів було удержатися в ряді удільних; більше амбітні одиниці боронилися проти сього, щоби їх спихано до ролі князів другої кляси, супроти котрих удільний князь стававби зверхнім, деколи з назви великим князем, хоч в дещо иншім значінню як великий князь виленський. Епізод з 1395 р. в Смоленську дає нам примір такого спору о становище княжичів-наслідників за отчину[2]). Як вислід сказаного можна ствердити, що служебні князі є виродженнєм старої княжої теорії, яке появляється в XIII в. а стає загальним явищем в XIV в. У нашім періоді служебні князі були вже не припадковим сходженнєм княжичів на низший суспільний степень, але правним інститутом, а ставши ним при своїй зависимости від удільних князів приходять вони знова до значіння нераз і значного, дорівнуючи своїм зверхникам матеріяльною силою а через неї й впливом в литовсько-руській державі. Вплинула на се нова обставина, а саме, що у катеґорію служебних князів втиснувся другий елемент некнязівського походження, зате матеріяльно могучий — найвисша верства маґнатів. Вже під кінець XIV в. не всі служебні князі походили з княжих родів; було й противно. Богатий маґнат, що посідав ключ дібр правно зрівнувався з иншими служебними князями; одні й другі ставали князями другої кляси — служебними князями.

Становище служебного князя до удільного ріжнилося засадничо від становища удільного князя до великого. Служебний князь не мав ніякої зверхньої влади, яку відносно своїх областей посідали удільні князі; колиж виконував він на своїй території публичну власть — то лиш в імени князя землі на підставі іммунітету. Впрочім в поняттю державного права були вони підданими удільного князя, підчас коли удільний князь супроти великого князя не носив характеру підданства. Зате служебні князі посідали повне право власности своїх дібр, чого не мали пани. Те

---

[1]) Гл. Волинсько-галицька літопись під р. 1289.

[2]) „В то время (scil. 1395 р.) князи в Смоленску биша в разности враждующеся за отчину". П. С. Л. V. 246, також XI. 162, XVII. 46.

„повне і вічне право“, на яке грамоти інтересованих сторін в нашім періоді кладуть все натиск[1]), лежало в тім, що удільний князь не мав права мішатися у внутрішні справи їх дібр; служебний князь та його маєтки були виняті з під компетенції удільно-княжої провінціональної адміністрації та за належне виконаннє на своїй території державних обовязків в сфері військовости, фінансів та судівництва відповідав він перед князем землі. Дальше, що удільний князь не мішався у спадкові справи по смерти служебного князя. До служебно-княжих дібр не відносилися знані вже нам застереження в користь удільного князя при наслідуванню боярських маєтків, які відносилися навіть до панських дібр. Лиш по цілковитім вимертю служебно-княжого роду вертали його маєтки до князя землі. Зате були деякі обмеження при переході служебно-княжих дібр у чужі руки, особливо мертвої руки. Тоді князь землі міг вступатися „в отчину и его служебное“ і то якраз тому, що на „отчині“ і на „служебнім“ тяжіли ріжні тягарі публичного характеру. Не байдужним було для місцевої державної влади, коли маєток служебного князя перейшовби в руки церкви і тим самим звільнявсяб від служебностей на річ публичної влади; і сього удільний князь стеріг. Зате скоро лиш були обезпечені служебности публичного характеру, інґеренція князя кінчилася. Відомі нам случаї, що удільні князі йшли ще дальше та дорогою привилеїв в користь служебних князів зрікалися і сього застереження, яке їм оставало зобовязуючися не уступатися в їх „отчину і служебное“ навіть тоді, коли вона або її часть переходила в посіданнє церкви[2]). Та се виїмки характеристичні для періоду ослаблення удільно-княжої власти в часі кревського акту а перед розгромом удільного ладу. Більша самостійність служебних князів полягала й на тім, що правдоподібно загальнодержавну грошеву дань стягали вони у своїх волостях самі, а не стягали її велико-княжі збірщики, що мало місце навіть у панських маєтках. Повне право

[1]) Гл. Донаційні грамоти на Острог для Федора Даниловича з 1386 р. Arch. Sang. I. 5, 6, 12, Mon. m. ae. II. 8.

[2]) Федір Любартович в дорозі привилею прирікає Федорови Даниловичови острожському ось що· „нам не уступатися в его отчину и его служебное а по его животе, што дасть церквам и кому ништо дасть нам не вступатися“. Arch. Sang. I. 8. Сій грамоті без дати видавці славуцького збірника дали дату „около 1386“, та вона мабуть за пізна. Любартович резиґнує зі свого права вмішувати у справи кн. Острожських при нагоді їх маєткових трансакцій; зате про звільненнє їх від цілковитої залежности, що сталося 1386 р. ще нема мови. Тому згадана грамота мусить походити з вчаснійшого часу.

власности[1]) та необмежене право наслідства дітей служебного князя[2]) в лінії мужеській і жіночій та іммунітет від юрисдикції удільно-княжої адміністрації та суду характеризували служебних князів, противно як твердить дехто із польських істориків[3]).

Обовязки служебного князя супроти удільного виражені в сучасних жерелах[4]) двома словами — famulatus et servitia. Які служебні обовязки означають сі терміни? Перше і головне місце — як всюди — занимає обовязок военної служби, готовість виступити на зазив князя землі зі своїми силами в поле. Служебний князь служив зі своєю дружиною, якої число було означене, під головним проводом удільного князя, однак його дружина безпосередньо підлягала свому панови та мала свою хоругву під якою виступала в похід; звідси то служебні князі були панами хоруговними. З военною службою нерозривно звязані були знані вже нам та конечні в сім часі военні чинитьби. Сей рід служебностей розтягався самозрозуміло на територію служебно-княжих дібр і на членів дружини служебного князя, якої він був безпосереднім провідником. За належне виконаннє чинитьб в цїли уорудження свого війська і укріплення краю служебний князь відповідав лиш перед князем землі. До обовязків служебного князя належало попирати свого зверхника у всіх обставинах словом і ділом, себто бути його льояльним помічником.

Саме перед кревським актом заходила важна переміна у відносинах служебних князів до удільних. Чуючи за собою сильні плечі у великого князя (сеж початок протикнязівської політики у великім князівстві) приневолюють вони своїх зверхників до ріжних уступок в роді згаданого частинного зречення кн. Федора Любартовича своїх прав в користь служебних князів з Острога. Кревський акт застав досить много служебних князів особливо в двох найбільших українських князівствах на Волині та на Сі-

---

[1]) Про таке повне і вічне право власности говориться в грамоті надання кн. Федорови острожському „sicut alii terrigenae nostri regni Poloniae iusti et veri heredes et perpetui possesores (scil. посідають)“. Arch. Sang. I. 5, 6, 12.

[2]) Кн. Федір Острожський дістає вічне і повне право та не лиш він сам, але також „sui heredes et successores legitimi“. Arch. Sang. I. 5.

[3]) Прохаска, Przyczynki ст. 62. твердить, що не лиш служебні, але навіть удільні князі не мали повного права власности землі.

[4]) Ягайло і Ядвига при наданню (потвердженню) Острога Федорови Даниловичови застерігають собі такі служебности „famulatus et servitia“, які він повнив здавна „ab antiquo“ на річ удільного князя Федора Любартовича. Arch. Sang. I. 5 і 6.

верщині. Тепер вони випливи наверх, бо король і великий князь в найблизших роках систематично розвязував їх зависимість від дотеперішніх зверхників та зрівнував служебних князів з їх дотеперішніми князями з наміром — ослабити силу князівської опозиції, яка концентрувалася головно в українських та білоруських землях. Цілий ряд волинських та пограничних українських князиків, як Федір Данилович, Роман Федорович, Семен Іванович, Александер Четвертинський, Іван Незвиський, Ясько Романкович, Васько Кердейович, Андрійко Романкович, що 1387 р. складають королеви присягу вірности (homagium fidelitatis) [1]) та сей підозрілий королеви Олехна Дмитрович [2]), за якого вони ручили, належали до ряду недавно ще служебних, тепер усамостійнених князиків. При нагоді ми вже згадали, що є деякі дані думати, що конфлікт Ягайла з Корибутом сіверським виринув якраз на тлі вмішування великого князя в справи служебних князів удільного сіверського князівства з ціллю виняти їх зпід зверхньої власти князя землі. Жерела вичисляють нам споре число служебних князів сіверської землі [3]).

Видвигненнє служебних князів до рівного значіння з удільними князями мало помочи Ягайлови і потім Витовтови знищити силу удільного ладу в руських землях, бо зводило давніх князів землі до рівного значіння зі служебними. Однак рівночасно зі знищеннєм дотеперішнього значіння удільних князів хвилево збільшене правне становище служебних князів на ділі не поліпшилося, але навідворот погіршилося. Під впливом польського права в найблизших роках опинилися вони на рівнім щебли вже не з удільними князями, але з литовсько-руськими панами, які також дістають повне і безуслівне право власности, яке посідала шляхта в Польщі. Служебні князі зрівнані з визначнійшими панами, званими в XV в. земянами, переходять в ряди одноцільної вищої верстви шляхти. Вони разом творять шляхотську оліґархію, що є вельми подібна до хоругевних панів на Угорщині, в противенстві до загалу бояр-шляхти, якої право власности ще довго у великім князівстві мало деякі обмеження, а правне становище далеко не дорівнувало панам і князям. Рівночасно з тим зверхні права, які служебні князі сподівалися дістати як спадок по удільних князях, в цілости переходять не на них, а на великого князя на Вильні, які той ви-

[1]) Invent. ст. 271.

[2]) Мабуть якісь особливші узли вязали його зі своїм удільним князем.

[3]) Вичислені там — Давид Русан, Василь, Хведір і Іван брати, Юрій і Іван Незвиський. Сей послідний вже нам знаний.

конує в поодиноких князівствах через своїх намісників пізнійше старостів та воєводів. Публично-правна зависимість служебних князів від великого князя стає відношеннєм підданих до суверена держави, а не до сузерена[1]. Сей процес сягає вже однак в обсяг XV в.

Хоч як широкі були права служебних князів в удільних князівствах, то все таки підпадали вони під зверхню власть князя — як місцевого суверена. Зависимість служебних князів від удільного вельми подібна до зависимости великих ленників від териоріяльних князів в часі пізного феодалізму (XIV в.), коли то ленники добули собі не лиш доволі широке право наслідства, але також право ділити ленні посілости. В XVI в. стрічаємо у великім князівстві (виїмково щоправда) служебних князів, яких відношеннє до великого князя прибрало навіть чисто феодальний характер, до чого ще на своїм місці повернемо.

Нарочно здержалися ми довше над верствою бояр та служебних князів, щоби через начеркненнє становища инших суспільних ґруп в удільнім князівстві тим красше висвітлити ролю удільного князя, одинокого — як згадано — інституту зі зверхньою владою, у якім під кінець XIV в. доживала ще в свої послідні дні українська державність.

Розглянувши територіяльний устрій удільного князівства та правне положеннє поодиноких ґруп населення в останніх десятках XIV в. звернемо увагу на правне становище представника влади „землі і людей“ себто на удільного князя.

Удільний князь. Правне становище удільного князя в своїй землі та в литовсько-руській державі висловлюють латинські жерела сього часу терміном — ius ducale[2], руські — власть княженія[3]). Дорогою до власти удільного князя було назначеннє когось князем землі з боку великого князя в порозумінню й за згодою династії або наслідство по родичу, апробоване зверхником держави. Перший случай заходив лиш при назначенню першого представника якоїсь відноги династії, другий був нормальним способом набуття влади. В удільнім князівстві право наслідства переходить по батькови на діти. Чи були одначе якісь норми наслідственного права? Є історики, які не лиш, що зовсім перечать істнуваннє якогонебудь наслідственного порядку в удільних князівствах, але навіть твердять, що брамою на княжий стіл

[1]) Любавскій, Очеркъ, ст. 124—6.
[2]) Гл. донаційна грамота Шпитка мельштинського. Mon. m. ae. VI. 115.
[3]) Гл. грамота надання Полоцька Скиргайлови. Mon. m. ae. II. 9.

була лиш роля великого князя, що більше, що удільний князь був усувальним до волі великого князя[1]) Низше будемо старатися виказати, що так не було й подібні конклюзії є оперті на фактах, а не на праві; вони являються радше насилуванням істнуючих правних засад, чим обовязуючим правом. Що під кінець XIV в. усунено навіть таких могучих князів, як Теодора Любартовича, Корибута і ин., то се зовсім не свідчить за сим, що удільні князівства не були наслідственними. Всі обставини хиба говорять, що маємо тут діло зі свого рода державним замахом згори на територіяльні права князів всупереч істнуючому ладу,[2]) а який удався лиш завдяки їх слабости та несолідарности. Противно Витовт не то не дав собі „отчини“ видерти, але ще її поширив. Що князі мали право до своїх земель, можна дочитатися із сучасних грамот. У наданню Шпитка є зясовані права удільного князя в землі; до того в старих руських князівствах вони були напевно ширші, а ніколи вузші. Вони є повні та вічні, а необмежене право наслідства його дітей є як найвиразнійше застережене. Не від річи буде замітити, що згадане наданнє опиралося на взорах удільно-княжого права в русько литовській державі, як читаємо у Шпитковій грамоті — pleno iure ducali, quo ceteri nostri duces Lithuaniae et Russiae frui soliti sunt. Тому воно не є винятком, але приміром загально обовязуючої норми в державі, яку в інтересі нових політичних комбінацій, створених в Креві, насильно ломано. Правда, сі норми не були нігде скодифіковані, від них були — як звичайно в середновічу численні відступлення, та все таки навіть зі знаних жерел можна усталити деякі засади, які звичаєвим правом уважали всі за обовязуючі. Першою такою нормою була засада, що по батькови наслідство у князівстві повинно перейти на його діти, отже наслідство роду. В другій половині XIV в. мало не в кождім князівстві, особливо в українських землях, деякі роди зачали собі вже здобувати традицію. Сприяла сьому та обставина, що перше кожда земля — як сказано — мала глубоку свідомість своєї областної цілости, друге, що Ґедиминовичі, які княжили в українських та білоруських землях, перенялися руською культурою, цілковито зрущилися так, що земля не відчувала великої ріжниці між бувшими князями Рюриковичами та новими Ґедиминовичами і до них привязувалася: На Литві, де областної свідомости у князівствах не було, тяжше приходилося якомусь родови вкорінитися.

[1]) Прохаска, Przyczynki ст. 62—4.

[2]) Витовт в своїй скарзі (Scr. r. Pruss. II. 712—14) уважає се за насильство, що Ягайло від нього і його брата Товтивила відібрав землі.

Право наслідства якоїсь галузи династії до свого князівства зазначується тим, що даний рід уважає сю землю своєю „отчиною“, коли вона вже хоч через одно поколіннє була в його посіданню, противно тої назви не прикладається до инших пізнійше набутих земель. Витовт робить виразну ріжницю між наданим йому Луцьком і навіть Вильном та його „отчиною“ Троками. Сю ріжницю робив він і передтим[1]) та й потім, як став великим князем. Свою отчину — dominia patrimonialia — виріжняє він від земель, якими Ягайло випосажив його як великого князя; перші могли перейти до Ягайла і корони лиш титулом запису зі сторони їх удільного (і великого в одній особі) князя Витовта, другі автоматично переходили в розпорядженнє кождочасного великого князя, яким по смерти Витовта уважав себе Ягайло[2]). Право родового наслідства, отчинне право в публично-правнім розумінню, було в українських землях вже так глубоко вкорінене, що його обовязуваннє не наводило навіть нікому сумніву. Литовсько-руський літописець нотує[3]), що кн. Федір, четвертий з ряду Корятович, коли почув про смерть брата Александра, князя на Поділлю, не питаючися нікого, йде в подільську землю та як йому правно належну спадщину бере в посіданнє. Так вироблялася засада, що лиш рідня попереднього князя, в першім ряді його діти, а в браку тих бічні кревні мають право до наслідства в князівстві. Рівночасно приходить на гадку, чи всі сини чи тільки оден з них вступав в наслідство по батькови? Властиво всі сини дідичили; коли було більше князівств, приходило до поділу, колиж було тільки одно князівство, а свідомість територіяльної одности не позволяла на поділ — тоді засідав на батьківськім столі оден з князів, а другі йшли як служебні князі на пригороди або лишалися на дворі у брата на хлібі. Насувається з черги питаннє, котрий саме зі синів ставав удільним князем, наслідником батька, чи все найстарший? Се вже зависіло в першій мірі від назначення попередника, який передавав удільне князівство нераз і молодшому, коли був здібнійшим, з поминеннєм старшого. Рішала тоді воля попередника та здібности кандидата,

---

[1]) Велико-княжа літопись пише: „а князю великому тогди Витовту держачи Луческ и всю землю Волиньскую а в Литовской земли отчину свою“. П. С. Л. XVII, 92.

[2]) Гл. умова виленська з 1401 р.

[3]) Daniłowicz, Latopisiec ст. 51, „брат четвертий князь Федор Коріятович Новгородок держал. И услишал то князь Федор, што братіи его в Подольской земли не стало в животе и он шед во Подольскую землю, засед Подольскую землю“.

Право наслідства якоїсь галузи династії до свого князівства зазначується тим, що даний рід уважає сю землю своєю „отчиною“, коли вона вже хоч через одно поколіннє була в його посіданню, противно тої назви не прикладається до инших пізнійше набутих земель. Витовт робить виразну ріжницю між наданим йому Луцьком і навіть Вильном та його „отчиною“ Троками. Сю ріжницю робив він і передтим[1]) та й потім, як став великим князем. Свою отчину — dominia patrimonialia — виріжняє він від земель, якими Ягайло випосажив його як великого князя; перші могли перейти до Ягайла і корони лиш титулом запису зі сторони їх удільного (і великого в одній особі) князя Витовта, другі автоматично переходили в розпорядженнє кождочасного великого князя, яким по смерти Витовта уважав себе Ягайло[2]). Право родового наслідства, отчинне право в публично-правнім розумінню, було в українських землях вже так глубоко вкорінене, що його обовязуваннє не наводило навіть нікому сумніву. Литовсько-руський літописець нотує[3]), що кн. Федір, четвертий з ряду Корятович, коли почув про смерть брата Александра, князя на Поділлю, не питаючися нікого, йде в подільську землю та як йому правно належну спадщину бере в посіданнє. Так вироблялася засада, що лиш рідня попереднього князя, в першім ряді його діти, а в браку тих бічні кревні мають право до наслідства в князівстві. Рівночасно приходить на гадку, чи всі сини чи тільки оден з них вступав в наслідство по батькови? Властиво всі сини дідичили; коли було більше князівств, приходило до поділу, колиж було тільки одно князівство, а свідомість територіяльної одности не позволяла на поділ — тоді засідав на батьківськім столі оден з князів, а другі йшли як служебні князі на пригороди або лишалися на дворі у брата на хлібі. Насувається з черги питаннє, котрий саме зі синів ставав удільним князем, наслідником батька, чи все найстарший? Се вже зависіло в першій мірі від назначення попередника, який передавав удільне князівство нераз і молодшому, коли був здібнійшим, з поминеннєм старшого. Рішала тоді воля попередника та здібности кандидата,

---

[1]) Велико-княжа літопись пише: „а князю великому тогди Витовту держачи Луческ и всю землю Волиньскую а в Литовской земли отчину свою“. П. С. Л. XVII, 92.

[2]) Гл. умова виленська з 1401 р.

[3]) Daniłowicz, Latopisiec ст. 51, „брат четвертий князь Федор Коріятович Новгородок держал. И услишал то князь Федор, што братіи его в Подольской земли не стало в животе и он шед во Подольскую землю, засед Подольскую землю“.

оперті на симпатії землі та реальній силі княжича, яка в сім часі мало не в цілій Европі була найповажнійшим арґументом при успішнім реалізуванню свого права наслідства. З того виходить, що право наслідства в удільне князівство в головних чертах покривалося з таким правом у велике князівство а радше навідворот, бо на ділі наслідство у велике князівство було в першій мірі наслідством на виленський стіл, про що вже була мова на своїм місці. Нового удільного князя, що вступав на стіл дорогою наслідства, принимав до відома та затверджував великий князь. Насувається питаннє, чи міг він поступити противно й не апробувати? Властиво не міг, та коли ходило о слабші одиниці, часто великий князь намагається переперти свою волю та назначити свого кандидата; звідси то й погляд деяких дослідників сих питань, що великий князь призначував князів на удільні столи. Зате сильнійші індивідуальности звичайно знаходили признаннє без трудности. В противнім случаю рішала війна о всіх чертах міждержавного конфлікту; бувало й так, що великий князь призивав проти удільного помочи загранйці.

Дотепер узгляднили ми наслідство синів; щож ділялося, коли лишилися самі дочки — чи їм також прислугувало право наслідства? На нашу думку так. Кілька случаїв з другої пол. XIV в., де й жінки рядили удільними князівствами (в. княжна Улянна, жінка Витовта Анна, жінка Шпитка) говорилиби, що по смерти удільного князя могло наслідство переходити й на женських потомків. Та се не лиш здогади — маємо також докази, що право до удільнокняжих столів переходило й на жінки. Вкажемо хочби на перехід Волині в руки Любартовичів; Любарт, оженений з дочкою мабуть Юрія Андрієвича, кн. володимирського, на підставі права жіночого наслідства підносить претенсії до Волині і удержується там. Та перейдім до новійшого приміру. Шпитко дістає Поділлє для себе й своїх наслідників на вічне право без ніякого обмеження — отже для своїх потомків як в мужеській так і жіночій лінії[1]); причім пригадати треба, що се наданнє взорувалося на удільнокняжім звичаєвім праві в литовсько-руській державі. Щоправда маємо случай з кінця XIV ст., де право наслідства в удільнім князівстві обмежене лиш до мужеських потомків;

---

[1]) Шпитко дістає Поділля „donatione perpetua et irrevocabili... perpetuis temporibus duraturis per ipsum, suos liberos, heredes, et legitimos successores perpetuis temporibus habenda...“ Mon. m. ae. VI, 115.

мова тут про надаввє Полоцька Скиргайлови[1]). Однак по нашій думці Скиргайлове наданнє не може бути доказом на се, як виглядало удільнокняже, наслідственне право в литовсько-руській державі тому, що в сім наданню аж надто видні вже впливи західньо-европейського февдалізму, про що буде мова низше.

Позістає ще питаннє, чи кревняки бічної лінії мали також право до наслідства в удільнім князівстві та чи мали перше місце перед жіночими десцендентами попереднього князя? Братам та другим кревним бічної лінії таке право прислугувало напевно; доказом тут хочби згаданий вже перехід Федора Корятовича на Поділлє по смерти братів. Другу часть питання з браку жерельного матеріялу годі рішити.

Удільний князь, що опинився на престолі будьто правом наслідства, будьто з назначення великого князя, ставав зверхником своєї землі та виконував зверхну власть у своїм уділі. В його руках спочивала відносно своєї землі власть законодатна і виконуюча. Насуваєтся питаннє, чи була вона абсолютна, чи обмежена якими иншими державними інститутами? У другій половині XIV в. правно жерелом законодатної і виконуючої власти був сам князь, що треба приписати впливови литовського державного права, та в одній і другій праці стояла йому до помочи його рада. Склад удільно-княжої ради не був ніяким правом означений ані замкнений. Належали до неї родові князі, що жили при князю землі на кормленію, служебні князі, визначнійші пани і бояри[2]) та подібно як до велико-княжої ради головно урядники князя та епископ землі. В першій мірі брав князь під увагу людей собі відданих. Голос ради однак правно князя не вязав, хиба морально, бо удільний князь а не рада була підметом зверхньої влади в землі. Під кінець XIV в. княжа рада здобуває собі щораз більше значіннє інституту передбаченого правом та обмежує свободу рухів князя та навіть здобуває собі право рішати державні справи на спілку з князем[3]). Сталося се в наслідок захитання позиції удільних князів, через що вони сами хотіли опертися на кімсь і не боронилися проти

[1]) Читаємо там: „Quae omnia (scil. князівство полоцьке і инші землі) si de hac luce absque prole masculina nos migrare...“ мають перейти до короля. Mon. m. ae. VI, 10.

[2]) Гл. Грамота Корибута з 1388 р. „иже добрая рада наших бояр и всих земян“. Arch. Sang. I. 10. Mon. m. ae. VI. 29.

[3]) Витовт як луцький князь надаючи 1388 р. привилеї Жидам робить се по нараді зі своєю радою „умислили есьмо с пани радами нашими и дали“... Ак. З. Рос. I. 9. а також „Акты издаваемія комисіею въ Вильни“. Вильно 1865—88. (Ак. ком. вил.) IV. 133 ssq.

такої еволюції правного становища ради, але йшли ще дальше, допускаючи до голосу й загал боярства.

В часі протикнязівського походу з Вильна, коли то удільні князі хочнехоч мусіли свої права модифікувати в користь великого князя, завдяки протеґованню в державі великим князем і королем шляхотського загалу, головно католицького (привилей 1387 р.), приходить до деякого значіння й загал боярства через свої боярські зїзди. Є вони чимсь иншим від прибічної княжої ради. Боярські зїзди репрезентують волю боярства землі, а їх еволюція на нашу думку має свій початок у зїздах західньо-українського боярства в XIII і першій половині XIV в., а не у староруськім вічу. Старе українське віче у XIII в. мало вже невелике значіннє, а західньо-українське віче сього часу не репрезентує боярства — найчастійше галицьке або володимирське міщанство[1]). Досить, що на переломі XIV і XV в. боярський зїзд, немов будучий сойм, землі приходить теж до голосу. Значіннє боярського елементу чи то в раді князя, чи на зїздах не у всіх землях було однакове, тому годі повести у сім напрямі якусь норму навіть лиш для руських земель великого князівства. Нпр. в Полоцьку голос представників землі у нашім періоді був рішаючим; з українських земель найскорше на Волині прийшло до голосу боярство, однак у нашім періоді в ніякій українській землі боярство не добуло собі ще ані права законодатної ініціятиви, ані права щонебудь рішати. Одно й друге спочивало до кінця XIV в. в руках князя та його ради, а загал бояр при оголошенню княжих рішень (може й на зїздах) висказував своє задоволеннє з них або ні, т. зв. примовлініє. Таким способом закони та всякі важнійші зарядження появлялися в сім часі з волі князя, за згодою його ради та через проголошеннє їх перед загалом боярства — як висловлюєся клясичний в сім згляді текст сучасного жерела: „наша (служебних князів і земян) добра рада и нашим всего посполства бояр примовлініем". Примовлініє бояр ще тепер без примусової сили, в XV в. набирає воно сили вирішування справ на шляхотських соймах землі. Примовлініє се форма згоди вельми подібна до московського приговору — князь сказав а бояри приговорили. Московський приговор як правний інститут показує велику подібність до нашого примовлінія у сій фазі розвою. Вісти про самостійні виступи княжої ради і посплільства бояр маємо з Сіверщини та вони не зверталися проти князя, але

[1]) Звязи між боярськими зїздами та староруським вічем шукає Любавскій, Областное дѣленіе и мѣстное управленіе литовско-русскаго государства. (Любавскій, Областное дѣленіе.) Ст. 872 ssq.

є радше ілюстрацією патріярхальних відносин, які витворилися між князем, радою і боярством. Їх закаламутила щойно протикнязівська кампанія Витовта, бо боярство ще кілька літ тому назад ручило перед великим князем за вірність свого безпосереднього зверхника — „а ми имением и почавших земляи его, повеліміем его и слюбуем за него“[1]). Однак і тут значіннє ради і поспільства бояр не піднеслося — як сказано — понад князя, навіть ініціятива до так льояльного кроку, про який мова в цитованім документі, вийшла на бажання їх безпосереднього зверхника.

Удільний князь як безпосередній зверхник своєї землі виконував у ній всю публичну владу. Він був від нікого независимим в установлюванню законів, в роздаванню політичних прав і привилеїв, що своїм змістом не переходили границь уділу. Він може надавати привилеї своїм і чужим підданим, але лиш з правною силою на своїй землі. Витовт ще як гродненський кназь (1388) надає привилеї Жидам „мішкаючим в том паньстві нашом“ себто в землях гродненській, берестейській, дорогичинській, слуцькій, володимирській і в троцькій землі, хоч Троки у сім часі були під владою Скиргайла[2]). Очевидно ходило тут о привилеї на території Витовтових князівств.

В руках князя землі спочивала також вся виконуюча власть. Він був найвищим судією своєї землі в повнім значінню і судив будьто сам, будьто через своїх урядників в своїм імени. Не знаємо з нашого періоду случаїв і мабуть їх таки не було, щоби піддані удільного князя відкликувалися до великого князя як вищої інстанції; на території удільного князя не прислугувало нікому ані право апеляції (ius apellationis) ані право евокації (ius evocationis) себто можність вивести якусь справу прямо перед суд великого князя. Противно всякі проби вмішування великого князя у судівництво на области землі уважали князі за узурпацію, що нарушувала їх стародавні права, і коли не могли силою недопустити до сього, обмежувалися до протесту як проти насильства, що могло діятися лиш проти їх волі — wedir minen willen — як жалувався удільний князь Витовт на узурпації великого князя Ягайла[3]). По розгромленню удільних князів

---

[1]) В однім листі (з 1388 р) служебні князі та бояри ручать перед Ягайлом за свого князя Корибута, в другім Корибут зобовязуєся не виступати проти инших князів, що є під властю Витовта. Arch. Sang. I. 9, 17. Invent. 377.

[2]) Ак. З. Рос. І. 9, Ак. ком. вил. IV. 133.

[3]) Витовт у звісній своїй скарзі жалується, що Ягайло від перших хвилі

відносини змінилися засадничо на їх некористь. Маємо сліди, що в половині XV в. великі князі мішаються навіть у непорозуміння князів з їх боярами, як се бачимо на примірі з історії київської землі[1]). З тих фактів годі однак витягати конклюзії на наш період, вони можуть лиш свідчити про правний стан в сім часі, з якого походять.

Та не лиш у справах судівництва, але також на полі фінансів удільний князь був ніким невязаний. В державній господарці в нашім періоді не виріжняли ще приватних доходів князя від державного скарбу. До княжої каси подібно як у землях старої київської держави спливали всі доходи, але рівночасно князь мав журитися о фінансованнє всіх державних видатків. Річ природна, що фінансові орґани князя, де вони були окремі від загальнокняжої адміністрації зависіли від князя землі. Не лиш фінансові справи князівства, але й самі державні домени стояли в його розпорядимости. Під сим оглядом його независимість від великого князя була повна і засадничо ріжниться від становища служебних князів до удільних та становить одно із засадничих прав удільного князя. Він з одного боку принимав відумерщини вільних людий, отчини, опорожнені служби, з другого боку міг державні добра передати у приватні руки, також в посіданнє церкви, що потягало за собою страти як фінансової так і військової натури для держави; мимо сього ніхто не мав тут права вмішуватися. Характеристичне, що сього права не відбирано удільним князям навіть в послідних роках XIV в. й то при нових наданнях, у яких на загал аж надто ярко пробивається тенденція обкроїти права удільного князя. Независимість удільного князя на фінансовім полі обявлялася й тим, що він міг наданий комусь маєток звільнити від даняи. Чи звільненнє могло відноситися також до дани грошевої, призначеної для великого князя — годі напевно сказати; можна думати, що так, бо таке звільненнє не зменшало доходів державної каси великого князівства тому, що кожде князівство мало вже визначену певну суму, подібно як сталий континґент земського полку. Таким зарядженнєм могли чутися покривдженими піддані князівства, на

їх згоди переступав свою компетенцію, а саме вмішувався у внутрішні його справи, мучив і вязнив його бояр і то проти його волі, як удільного князя.

[1]) З середини XV в. є документи, які свідчать, що великий князь тоді мішався навіть у внутрішнє судівництво київського князівства. Грушевський, „Правно-державне становище київських князів“ та „До питання про правно-державне становище київських князів XV в.“, З. Н. Т. ім Шевченка т. XXXI—XXXII.

яких звільненнє спадало своїм тягарем. Піднести належить, що удільний князь мав право роздавати державні добра без нічийого більше потвердження на вічне право — „вічне и непорушне... а не вступати се в тие діла иншому никому...“ [1]) так, що великий князь не міг надання змінити [2]). Словом удільний князь міг з доменами свого князівства робити, що хотів; він міг їх подарувати, продати, заміняти, обдовжити та заставити, як виражається сучасним правничим стилем грамота з кінця XIV в. [3]) — perpetuis temporibus habenda, tenenda, pacifice possidenda, utifruenda, obliganda, commutanda, vendenda, donanda, alienanda. — Удільний князь мав повне право власности в публично і приватноправнім значінню, як суверен землі й як пан маєтків.

Князь землі як зверхник удільного князівства й найвисша виконуюча власть є **вождом** і **орґанізатором армії** свого уділу. На його голові лежало постаратися, щоби полк його землі стояв на боєвій висоті, коли на зазив великого князя мусів вирушати в поле. Йому підлягали служебні князі зі своїми загонами та начальники поодиноких військових частин. Він мав дбати, щоби замки на його території були належно укріплені з огляду на евентуальну облогу.

Як зверхник землі іменував удільний князь свою осередну та областну **адміністрацію**, яка була йому вповні підчинена й до його волі усувальна. Урядники княжої управи відвічали перед князем за всякі надужиття і їх зависимість була тим більша, що функції публичних і приватних орґанів князя були в їх урядах злучені та помішані.

Дотепер пізнали ми внутрішний устрій руських, удільних князівств під кінець XIV в. та правне становище їх зверхників удільних князів; тепер займемося близше правним становищем князя супроти инших представників зверхньої влади в державі себто його відношеннєм до других удільних князів та до великого князя литовсько-руської держави.

---

[1]) Гл. запис Теодори кн. Кобринської з 1401 р. (Ак. ком. вил. III. 1.)

[2]) Сі конклюзії опираємо на кількох грамотах вже з XV в. як — запис кн. Теодори Рогатинської жінки Івана Семеновича кн. Кобринського Спаському монастирю з 1401 р. (l. c.), записи кн. Мстиславських з 1454, 1463 і 1500 р. Археографическій Сборникъ документовъ относящихъ ся къ исторіи Сѣв. Западной Руси. Вильно 1867—74. (Арх. Сбор. II. 3—5.) Хотяй ходить тут о правні акти з XV в., то маємо підставу вносити, що компетенція одного чи другого князика в XV в. не збільшилася, але хиба зменшилася в користь великого князя.

[3]) Гл. Шпиткове наданнє, Mon. m. ae. VI. 115.

Удільні князі в теорії були між собою рівними й независимими від себе; та лиш в теорії, бо в дійстости ріжнилися між собою грубо значіннєм, яке поодинокі з них мали в державі. Дійсне становище мостило одному чи другому дорогу до виняткового правного становища, тому говорячи про державно-правне становище удільних князів, беремо під увагу лиш права та обовязки спільні на загал їм всім не пересуджуючи можливости, що оден з них мав більші права — дорогою привилеїв, другий менші. Із дотепер сказаного можна вже було набрати переконання, що так справді було. Над собою мали всі удільні князі найвисшого суверена держави — великого князя. Впрочім у міжкнязівських справах мали вони вільну руку, між собою могли заключати трактати з тим, щоби вони не містили в собі постанов, що звертались би проти великого князя або входили би в його компетенцію. Непорозуміння між удільними князями — як сказано на иншім місци — йшли на суд великого князя, бо державний лад вимагав, щоби внутрі держави не приходило до конфліктів. Великий князь рішав внутрішні спори між князями не лиш тоді, коли сторони на се годилися, але також проти їх волі[1]). Удільні князі виступають у нашім періоді часто як взаїмні ручителі своєї вірности для голови держави.

Щоби належно вияснити правне становище удільних князівств і князів в державі, ужиємо на се найвідповіднійшого, по нашій думці, поняття новочасного державного права, коли скажемо, що велике князівство се була держава держав (Staaten-Staat). На чолі держави стояв її голова, як найвищий зверхник — великий князь, до якого удільні князі зі своїми землями-державами стояли у відносинах уложених звичаєвим правом, що нормувало права та обовязки поодиноких зверхників-князів до найвисшого суверена держави.

Удільний князь, визнаючи найвисші зверхні права великого князя, мав право жадати від свого зверхника помочи, якщо заходили які перешкоди в реалізуванню його удільно-княжої влади. До такої помочи удільному князеви як супроти внутрішніх його ворогів (прочих князів та инших претендентів) так і внішніх[2]) зо-

[1]) Святославичі смоленські віддають рішеннє свого спору о наслідство в руки Витовта. П. С. Л. V. 246, XVII. 46. Хотяй в сім случаю використав Витовт підступно їх спір на свою користь, та готовість смоленських князів піддатися такому рішенню дає нам потрібний доказовий арґумент.

[2]) Жерела заєдно згадують про такий обовязок в. князя. Коли Корятовичі дістають Поділлє „со князя великого Олькгирдовим преизволеніем" — то свій уділ беруть в посіданнє „с помочію Литовския земли". Dani-

бовязувався великий князь з хвилею коли надавав комусь новий уділ, або узнавав якогось княжича наслідником в удільнім князівстві.

Як правний і фактичний представник удільної землі, складової части великого князівства, та оден з династів — був удільний князь уповажнений співділати з князем у справах загально державних через участь в раді великого князя. Вже висше ми сказали, їх голос до кревського акту був рішаючий і компетенція великокняжої ради розтягалася на важнійші справи військової натури, війни і мира, областних змін в державі, а внутрі держави на такі справи, що зміняли суспільне становище і права поодиноких станів з обовязковістю в цілій державі[1]. До кревського акту великий князь з голосом удільних князів все числився.

Хоч як широкі були зверхні права областних князів у своїх землях, не треба забувати, що й в докревській добі мали вони над собою зверхника — великого князя, що репрезентував цілість держави. Тому з природи річи тяжіли на удільних князях і обовязки зглядом центральної влади а тим самим зглядом цілої держави, які грубо ріжнилися від обовязків староукраїнських удільних князів зглядом старшого київського князя. Старшинство тамтого полягало на моральній перевазі сього, на звичаєвім праві і реальній силі. На жаль з докревських часів маємо дуже мало жерельного матеріялу, на підставі якого моглиби ми позитивно очеркнути обовязки, які мали сповняти удільні князі на річ цілої держави титулом своєї приналежности до литовсько-руського великого князівства. Перелім, який вводив кревський акт в державно-правний устрій Руси і Литви може й не змінив засаднично тих обовязків, та все таки в інтересі кревської ідеї піддано їх ревізії та підчеркнено; у свіжих грамотах показуються безсумнівні тенденції їх збільшити. З наших дослідів відносно сього часу можемо витягнути деякі дириктиви; першу, що в докревськім часі обовязки князів на річ загальнодержавних інтересів правно не були більші, як їх

łowicz, Kronika, ст. 80. Ягайло надає Скиргайлови Полоцьк і обіцює помагати йому проти всіх — „а стеречи и помагати нам усім за одного“, Mon. m. ae. II. 10. Так само у Шпитковій грамоті читаємо: „et nos etiam et dicti successores nostri ipsum Spithconem... liberos, heredes et successores legitimos prout ceteros duces nostros Lithuaniae et Russiae ab omnibus iniuriis, gravaminibus, incommodis, molestiis et perturbationibus quorumcumque principum, baronum aut dominorum nostri regii brachii potentia defendamus“.

[1]) Навіть вже по кревськім акті привилей для католицької шляхти (1387) видає Ягайло в присутности цілого ряду удільних князів як Скиргайла, Витовта, Корибута, Коригайла, Віґунта і т. д.

вони фактично виконували по кревській умові та напевно менші, як їх описують грамоти звязані з кревським актом. Дальше, що по 1386 р. дадуться завважити недвозначні тенденції обовязки удільних князів побільшити, проти чого ті ще якийсь час борються.

Присяжні грамоти, які удільні князі виставили Ягайлови по його коронації, розібрані з належною критикою[1]) — бож се документи річево звязані з ніколи незреалізованою кревською умовою — є найважнійшим жерелом до пізнання обовязків удільних князів зглядом свого зверхника. В присяжних грамотах вони зясовані двома словами: fidelitas i servitium або se in fidelitate gerere[2]) i servire[3]). Перший з них се обовязок вірности свому зверхникови, як першому в династії і як представителеви інтересів держави а в ній і власного уділу. Удільний князь мав бути вірним з цілим своїм князівством — землею й людьми; на підставі сього обовязок вірности для цілої держави відносився посередньо й до удільно-княжих підданих в публично-правнім значінню. Обовязок вірности не знав виїмків, він був при своїй силі у всіх случаях — ad fidelitatem omnimodam, бо він опирався на правній зависимости удільного князя від великого — in subiectione debita, якої жерело лежить в праві цілої династії репрезентованої великим князем до цілої держави. Звідси ідея, що зарядження великого князя, які мають на ціли добро цілої держави, се зарядження в користь кождого князя та його землі з окрема. Як звязь династії та земель вічна, так і вірність для великого князя має бути вічна — numquam deserere, neque alium dominum querere. З вір-

---

[1]) Кревським актом Ягайло далеко переступив границі обовязуючого звичаєвого права і по 1386 р. тою дорогою поступав дальше. Тому до грамот, які мусіли тепер удільні князі виставляти, треба заховати деяку осторожність. По перше, що в них введено февдальну термінольоґію і ідеольоґію, яка не покривалася з дотеперішним державним устроєм в. князівства. Прим. поняттє homagium, homagialis, feudum. allodium, Arch. Sang. I. 14, є чужі у нас як самим терміном так і змістом. При близшім розсліді грамот находимо між ними нераз так велику схожість, що повстає оправдане підозріннє, чи тих грамот не зладжено таки в канцелярії Ягайла а князям переслано лиш до підпису та, щоби привісили свої печатки або, що їм щонайменше переслано готові взори тексту. Тому до їх змісту годі привязувати великої ваги, бо він говоривби лиш, як в Кракові бажали собі уложити відносини у в. князівстві, подібно як невиконаний кревський акт не є висловом того стану, який витворився у великім князівстві під кінець XIV в.

[2]) Гл. присяжна грамота Володимира київського, Turg. Mon. Rus. Sup. 211.

[3]) Гл. Шпиткове наданнє.

ности виходив консеквентно обовязок не прикладати своєї руки до вчинків, які виходилиби на шкоду державі як цілости та залишити всяких кроків проти великого князя та вірних йому удільних князів — numquam opponere facto, consilio seu opere[1]) або як ті самі гадки переповідає руська ручительна грамота Олега рязанського за Корибута — „ани против ему бити ни ділом, ни словом, ни помислом ани против тих, што суть под его рукою“[2]). Як виходить з послідної фрази вірне і льояльне поступованнє удільного князя вимагало попирати не лиш зовнішні інтереси держави, але й внутрішні. Коли великий князь примінявся до обовязуючого княжого права й не йшов проти принятого державного ладу, мали удільні князі міжкнязівські спори піддавати під рішеннє великого князя, узнавати його зарядження що до уділів[3]), а якщо котрийсь з князів не підчинивсяби зарядженню найвисшого зверхника держави, мали всі князі йти проти нього солідарно з великим князем. Ціль такого обовязку удільних князів була остеречи державу перед неладом і внутрішніми потрясеннями.

Тимбільше самозрозумілим являється обовязок удільного князя не зноситися зі заграницею проти своєї зверхньої влади і тим самим проти держави як цілости. В справах для держави нешкідливих деякі визначнійші князі особливо українські, як князі волинські, сіверські та подільські, зносяться зі заграничними правительствами, заключають умови й т. д.; довголітний звичай давав їм у сім напрямі свободу з одним застереженнєм, що — як сказано — переговори та умови не могли бути звернені проти великого князя та других удільних князів. Все то свідчить з одного боку про велику самостійність удільного князя, з другого боку про невироблені ще засади державного права у сучасній литовсько-руській державі.

З вірности крім неґативних обовязків — не робити нічого на шкоду великого князя, та держави виходить другий позитивний обовязок прислуг на річ осереднього правительства; се то servitium, про яке читаємо у грамотах. До яких саме службеностий зобовязувало удільного князя узнаваннє у великім князю зверхника держави? На першім місці до чинної, оружної помочи — служити auxilio, дальше до помочи доброю радою — consilio та до льо-

---

[1]) Гл. Порука князів за Андрія Полоцького з 1394 р. Mon. m. ae. VI. 109 та другі.

[2]) Гл. Mon. m. ae. II. 22, Arch. Sang. I. 17.

[3]) Витовт 1392 р. піддає під рішеннє Ягайла свій спір зі Скиргайлом, Mon. m. ae. II. 20.

яльности й прихильности серед всяких обставин — favore[1]). В деяких грамотах окремо підчеркується ще обовязок остерігати свого зверхника о грозячій йому небезпеці себто обовязок помагати осторогами praemunitionibus opportunis[2]), або як висказуються руські жерела — и к их доброму радити а лихого вірно остерегати[3]). Та сей обовязок посередно міститься вже у вимогах вірности, льояльности і прихильности для великого князя.

Зачнемо від послідних обовязків, які разом складаються на льояльне поступовання удільного князя зглядом великого. Він мав остерігати свого зверхника перед небезпекою зі заграниці і небезпекою внутрішного повстання. Він не мав ограничитися лиш на сухім остереженню, але також служити начальникови держави радою, що серед тих обставин требаби зробити — а к их доброму радити. В нинішніх часах рада як обовязок правно предвиджений є нам трохи незрозумілим обовязком, бо нині допущенне когось як дорадника уважається для нього радше за привилей, а не за обовязок. Тоді було противно; зрозуміємо се, коли близше вглянемося в сучасне державне життя. Нині коли осередна власть має можність через свій урядничий апарат зібрати з цілої держави скоро точні відомости — роля дорадників з поодиноких областей держави не є так важною як в часах, якими занимаємося. Тоді при слабім інформаційнім апараті, злій комунікації, серед якої у виправах обоз і на возах не все міг пробиватися крізь пущі — без знайомства даної области, її оборонних середників, сили замків, стану доріг та припасів околиці, куди задумувано виправу, — не можна було повчати ніякого рішення без льояльної ради князя землі, що найкрасше знав місцеві обставини. Брак доброї інформаційної служби давав противникови можність до тисячних інтриґ, та злучених з ними зрад, яким не так легко було з центра запобічи. Через се добра рада місцевого князя ставалася для великого князя пожаданою, обовязковою помочею не менше як оружна сила.

Переходимо до чинної помочи удільного князя — auxilium, військової у вузшім та всякої помочи у ширшім значінню. Князь мав вирушити особисто на чолі свого полку під хоругвою князівства. Коли й на яку війну мав удільний князь на зазив великого

---

1) Гл. Грамота Федора Любартовича володимирського князя з 1393 р. „auxilio assistere, consilio et favore dum et quotiens loca et tempora ad hoc affuerint opportuna". Turg. Mon. Rus. Sup. 212, Arch. Sang. I. 14.

2) Гл. Грамота Александра Віґунта керновського з 1388 р. Mon. m. ae. VI. 40.

3) Гл. Грамота Корибута з 1388 р. Mon. m. ae. VI. 29, Arch. Sang. I. 10.

князя вибиратися в похід, виходить з висше сказаного. На обо ронну війну проти зовнішного ворога, а також на війну проти других князів, які переступили засади удільно-княжої зависимости й бунтувалися, мав кождий князь йти без застережень Ягайло в часі кампанії проги Андрія полоцького ставить до князів жаданнє виповнити сей обовязок. Витовт в часі свого протикнязівського походу, коли завзиває князів до участи проти других удільних князів, убирає свій поступок в форму права, бо мовляв ті князі перестали його слухати й сповняти обовязки належні для зверхника великого князівства Коло йшло о заграничну війну то треба відріжнити війну з Орденом від инших. Першу трактовано звичайно нарівні з оборонною війною[1]; на инші війни поза границі держави як на північно-руські[2]) або на татарські землі князі не були обовязані йти, а того рода виправи мають або характер добровільних походів або ведуться власними силами великого князя. У менших війнах з огляду на поспіх і важкі комунікаційні відносини, послугувався великий князь військом безпосередно підчинених йому уділів; часом покликував ще сусідних удільних князів або князів сусідних з тереном війни[3]. В практиці звичайно українські князі не йшли на війну проти Ордену, хиба на велику. Ся війна безпосередньо немов інтересувала лиш Литву; до того заким переведено мобілізацію полуднених і східних земель менші конфлікти вже могли скінчитися. Противно було, коли йшло о виправу на Татар або о війну з Угорщиною та Польщею; тоді війна спадала цілим своїм тягаром на українські князівства. На винятково важкі війни, що загрожували істнуванню держави, покликувано всі землі з усіми своїми силами немов рід загального ополчення цілої держави[4]. В докревськім періоді — коли ще удільно-княжий лад в державі був в повній силі — удільні князі йшли в похід з почуття спільности інтересів, як співвластителі держави. В послідних роках XIV в., в часі протикнязівської кампанії йдуть вони лиш під примусом прикрих наслідків так, що великий князь перестає числити на поміч князів а приступає до орґанізації безпосередньо собі підчиненої армії, яку набирає із давних своїх уділів і нових, якими рядили намісники.

---

1) Длуґош Op. XII. 486. під 1390 р. 2) Данилович, Kronika 221.

3) Гл. II. С. Л. XVII. „на ту же зиму посла (sc. Витовт) князя Семена Лингвена со многими ратьми и смоленьскими ратьми на князя Ольга Резанского“.

4) Приміром проти полоцько-смоленської коаліції 1386 р. та проти Витовта і Ордену 1390 р. Длуґош, Op. 486.

Отсей розділ присвятили ми внутрішньому устроєви князівства та державно-правному становищу удільного князя в князівстві й державі. Підчас студій над сими справами стрічали ми в жерелах термінольоґію, яка аж надто заносить феодалізмом; князів називаєтся там ленними присяжниками — homagialis, їх присягу ленною присягою — homagium. Все те наносить дослідникови сумніви, чи за тими термінами справді не криється відповідний зміст — себто февдальний лад. Тому слідуючий розділ посвятимо дослідам над характером суспільного і державного устрою наших князівств і литовсько-руської держави в сім часі, звертаючи головно увагу на се, чим є т. зв. удільний лад руських князівств другої пол. XIV в. та чи й о скільки февдальні засади вже проникли в нього.

IV. Удільність чи февдалізм? [1]

При студії суспільного і державного устрою великого князівства в другій пол. XIV в. належить звернути увагу на деякі справи, які причиняться до лекшого виаснення предмету наших дослідів. Обі суспільности, що в кревськім періоді стрічалися на Литві, себто з одного боку Орден і польсько-угорські круги, з другого боку Литва і Русь, репрезентували побіч культурних два суспільні і державно-правні світогляди нерозділько звязані з обома культурними течіями — західно-европейський, католицький февдалізм і східно-европейський, удільний порядок. Одні і другі державні та суспільні форми у многім до себе подібні — не диво тому, що як орденський або польсько-угорський канцелярист знаючи лиш загально на заході принятий февдальний устрій та не уміючи инакше думати як „по февдальному“ — подібні явища на руськім ґрунті убирав в февдальну термінольоґію, хочби вони від справжнього февдалізму грубо відступали, так подібно й український чи инший руський літописець, знаючи зі староукраїнської літератури удільно-княжий устрій Руси і перенятий його ідеалом мірив мірою свого рідного державного ладу навіть такі інститути, які вже далеко відступали не то від ідеалу Мономаха, але навіть Данила та його

[1]) Саме читаючи коректу отсеї розвідки одержав автор II. випуск „Праць Комісії для вивчування історії західно-руського та вкраїнського права“ при Укр. Ак. Наук у Київі (Каїв 1926). В сім випуску напечатана I. частина більшої (як можна вносити) праці I. Балінського „Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні“. Ся частина покищо не приносить до нашого предмету нічого нового та з деяких висказів можна думати, що автор здекларуєтся прихильником погляду про істнування февдального права на Україні та у великім князівстві.

західно-українських переємників і вже на добре зближалися до інститутів ленного права, яке через Орден з півночи та через Угорщину з полудня вдиралося у пограничні білоруські та українські землі. Се належить мати на увазі при критиці з одного боку руських літописей, з другого боку грамот (особливо присяжних і донаційних) польського або орденського походження, що відносяться до наших земель. Маючи це на увазі, приступимо до річи та схарактеризуємо вперід хоч в кількох реченнях засади февдального порядку та спинимося над тим, де й в якій мірі знайшов він собі пригожу почву на Україні та у великім князівстві взагалі. Потім перейдемо до обговорення удільно-княжого устрою, подаючи порівнання сих обох державних і суспільних форм на тлі сучасної, литовсько-руської держави. Після сього будемо старатися показати, як виглядав сей удільний лад в часі, коли він став спадщиною великого князівства по західно-українській державі, вкінці заналізуємо прикмети державного і суспільного устрою великого князівства передовсім українських земель у другій пол. XIV в.

Февдалізм на заході та удільно-княжий лад у великім литовсько-руськім князівстві на сході Европи мають зі собою лиш богато зовнішніх подібностей до того аж у своїх кінцевих фазах розвою. Оден і другий був підставою доповнювання оружних сил держави, в однім та другім виконну владу зверхник держави ділив з підчиненими собі територіяльними зверхниками, тут і там з воєнно-служебними обовязками були звязані нерозривно матеріяльні користи. Та ся подібність є лиш зовнішня. У февдалізмі з гори до низів маємо діло з наскрізь служебним ладом, єрархічна драбина виступає тут ясно, в удільнім порядку першу ролю відграє чинник династично-родовий. Зате для історика права найважнійше се, що правне підложе, нормуюче відносини між сузереном, сеніорами та ленниками, було инше, чим між великим князем та удільними князями, між удільними знова та їх служебними князиками.

У февдалізмі особисто-служебні зобовязання оперті на одержаних леннах вязали цілу суспільність від вершків до підстав, від короля до підданчого хлопа, витворюючи цілу драбину маєткової і юридичної зависимости, при чім н а г р а н и ц і к о ж д о г о с т е п е н я с т о я л а ф і з и ч н а о с о б а — о д и н и ц я, а н е п р а в н а — р і д, г р о м а д а. Кожда одиниця суспільности мала тут над собою зверхника, а король був сузереном всіх посередньо, і лиш невеликого числа безпосередньо. Він був не лиш жерелом всякої публичної влади на підставі імператорського права, яку міг частинно перенести чи на сю чи на ту одиницю, але також посе-

реднім власником усіх розданих ленних маєтків, які переходили щораз то низше і в менших пайках аж до спершу вільного, потім панщизняного хлопа. З природи контракту між сузереном та ленником одержані маєтки, хоч в теорії були ненаслідственні та неподільні між поодиноких членів роду, бо лиш фізична одиниця переймала зобовязання ленника, а не рід і тим менше громада, подібно як на самій горі цілого суспільного орґанізму стояв один цісар, а не рід-династія. Повільно приносило життя незамітні спершу зміни, аж привело до переображення на око сильно сцентралізованого ладу. Ленна стають наслідственними (під кінець XIII в. вже загально) та лиш в мужеській лінії, задержуючи мимо сього ленний характер. Жіноче наслідство в ленних добрах або бічних кревняків були навіть у XIV в. винятково допускаємі в формі привилею як Weiberlehen і Gesamtlehen. З введенням у ленні добра права наслідства виринуло домагання зміни приписів про поділ лен, що й осягнено. В XIV в. можна вже було ділити ленна між мужеських членів родини зі застереженнєм, що звязь поодиноких ґрафств не буде розірвана. Практика поділів знайшла своє примінення вперед у добрах посередньо ленних від держави. Під кінець XIV в. поділ дібр февдальних був так загальний, як і алльодіяльних[1]). Державні ленна першої руки в Німеччині в засаді роздавав цісар, в практиці особисто роздавав він лиш тронові ленна, прочі придвірна державна рада. В XIV в. се право перейшло знов до цісаря[2]).

Та — як згадано — король був не лише властителем всіх неалльодіяльних дібр і начальником цілого ряду ленників — сузереном, але також жерелом всякої публичної влади — сувереном держави, тому міг і справді переносив її частинно як ґрафську власть (Grafengewalt) в поодиноких територіях на других людей. Публичну владу — право адміструвати якусь територію — комбіновано дуже часто з наданнєм маєткових користей у формі обширних лен. Злука публичної влади з доміпіяльною в другім поколінню доводила вже до вироблення поняття, що й ґрафська, адмініцийна власть є предметом ленна, а вироблена вже практика наслідственности ленних дібр потягнула за собою і наслідственність ґрафської власти. Очевидно не всюди сей процес відбувався так нормальною дорогою; декуди привилеї випереджували нормальний його розвій. Вкінці дійшло до того, що ґрафи-васалі стали васа-

---

1) Гл. Schulte, Rechtsgeschichte, ст. 233—4.
2) Schulte l. c. ст. 290.

лями, територіяльними панами, виконуючи вже відносно своєї території зверхню власть в своїм імени. Від цісаря були вони зависимі лиш як від сузерена, а їх обовязки (вже тепер дуже невеликі) були точно означені. Сим впроваджено в німецьку а також в прочі західні февдальні держави цілковиту децентралізацію — федеративну звязь цілого ряду дрібних територій. Від ціс. Фридриха II. до Карла IV. поступав цей процес бистрим кроком, знаходячи своє закінчення у правах курфірстів, яких адміністративна і судейська влада у своїх рішеннях була остаточна, від них не було відклику до цісаря, а образовання їх місцевої суверенної власти дійшло до найвищого степеня. Власти територіяльного пана як публичній мусіли з природи річи улягати вже не лиш ленники, але й власники алльодіяльних та прямодержавних лен. В епосі пізного февдалізму (XIV в.) ріжниця між територіяльними панами та ленно (маєтково) від них независимими панами була лиш у виконуванню військової служби. Територіяльні пани мали право виступати у похід під власною хоругвою, тому такі ленна звалися хоругвними (Fahnlehen), чого не мали виняті зпід їх влади як ленного сеніора вільні пани. До права власної хоругви в німецькім приміром февдальнім устрою були спосібні лиш територіяльні пани[1]). На се звертаємо увагу, бо права февдальних вільних панів не у всіх февдальних державах були однакові; прим. на Угорщині здобули й вони собі право власної хоругви під назвою бандеріяльних панів, що улекшила їм та обставина, що в короні св. Стефана не було територіяльних панів. У наших удільних князівствах подібні до них є служебні князі, які під кінець XIV в. прийшли до значіння; вони подібно як угорські бандеріяльні пани мали право своєї хоругви. Впрочім інститут бандеріяльних панів вельми схожий з нашими служебними князями є питоменностю пізнійшого февдалізму і то головно в краях, що граничать зі сходом[2]). Отсе головні черти західнього, головно німецького февдалізму, який не остав без впливу на на сусідні східні, також українські землі.

З Німеччини, як найблищої держави зі справді февдальним устроєм двома струями продирався сей західно-европейський лад на схід — через Польщу і Прусію. Як з одної сторони німецьке мійське право знайшло пригожий ґрунт і розширилося в Польщі, в сусідних українських і литовських землях, хоч в значно зміненій

[1]) Schulte, l. c. ст. 273.

[2]) Владимірский-Буданов добачує у правах польської шляхти ультрафевдалізм, бо кождий шляхтич мав права територіяльного пана. (Німецьке право.)

формі, після двох взірців маґдебурського і кульмінського, февдальне право навіть в сусідній Польщі не знайшло загального примінення. Якщо якусь форму подібну до февдалізму примінювано в Польщі в XIV в. при державних т. з. коронних леннах, то вона не могла стати взором цілого суспільно порядку навіть в тих ленних землях, а скоро уступила місця иншому питомо польському суспільно-державному устроєви — панованню рівної шляхти, який знівелював всі верстви шляхотської суспільности й в коронних леннах[1]). На Литву не доходили засади февдального ладу прямо з Німеччини, не йшли вони і через Польщу, а йшли дорогою куди прийшло і німецьке мійське право по кульмінському взірцю себто через Прусію та Лівонію.

Дехто хоче бачити сліди февдального права на Литві вже в часах Мендовга[2]), опираючися на його грамоті для лівонських лицарів, якою він надає їм право набувати від його підданих землі, які ті держать „in feudo — як пишеться в грамоті — seu dancium vel legantium sint propria“[3]). В першім роді дібр видять сі історики ленна, в других алльодії. Тяжко однак згодитися з поглядом, що на Литві вже за Мендовга февдальний лад був поширений; на се ще не було часу. Литва щойно кільканайцять літ тому назад положила перші основи своєї держави з найбільше примітивними інститутами, а лиш перед кількома роками через приняття християнства увійшла в близші взаємини з тими державами, від яких могла приняти февдальні засади. У сім случаю ходило безперечно о якісь місцеві форми посідання дібр, які канце-

[1]) Прохаска (Podole l. c.) наводить як форму февдальної зависимости, яка однак задля благородности польського ленного права стала богато лагіднійшою від західно-европейського февдалізму, зависимість від корони кн. Юрія белзького після записки Янка з Чарнкова. (Mon. Pol. II. 679.) „Georgius dux... centum marcas redituum in suppa Bochnensi de benignitate regia liberaliter accepit“. Подібну ґажу мали діставати також подільські князі Коріятовичі. По гадці Прохаски польська благородність усунула із західного февдалізму і руської удільности невільничу улеглість (homagium, челомбитіе) та противно для ленників завела ще грошеві дари. Неупереджений дослідник до сеї благородности пізнає зараз, що тяжко говорити про ленну зависимість там, де сузерен оплачується своїм ленникам. Скорше можнаби пропускати, що сі оплати мали иншу ціль не оперту на ніякім публичнім праві. В першім случаю ходило мабуть о привязання до Польщі хиткого пограничного українського князя, в другім оплачувалася корона Коріятовичам за оборону погранич держави проти Татар, яку Коріятовичі справді успішно вели (гл. Theiner, M. Pol. I. 748), впрочім при політичній независимости від корони.

[2]) Прохаска, Przyczynki. [3]) Kod. dyp. Lit. X.

лярист Мендовга, найскорше якийсь німецький духовний, охрестив февдальною термінольоґією. В XIV в. февдальне право вкрадається щораз більше з Ордену у велике князівство, конкуруючи з руськими правними інститутами, яким друга половина XIV в. принесла тут перевагу.

Подібно як у північні провінції литовсько-руської держави — продирався февдальний лад також на Україну через її західні погранича. Живі зносини західної України з Угорщиною, особливо галицького боярства з угорськими панами не лишилися без сліду на витворення суспільних верств і їх правного становища. Та сього впливу на загал не треба перецінювати. Якимсь глухим відгомоном февдалізму в сфері державного права можнаби уважати сю загадочну зависимість (якщо вона була, то чисто формальна) Ярослава Осьмомисла від німецького цісаря та старання угорської корони втягнути західно-українську державу у ленну зависимість від себе. Так само — як згадано вище — угорський інститут хоругвних панів впливав може на означенне правного становища українських служебних князів. Впрочім засади ленного права не стали у нас підставою правних взаємин боярства до князя та держави, а угорський вплив виявився хиба лиш загально у побутовім життю боярства та у його стремліннях специфікувати своє становище в державі, подібно як се сталося в сім часі за Карпатами[1]). Вплив західно-европейського зглядно угорського ленного права не сягав дальше, як на західно-українські землі — Галичини, Волині і Поділля. Зазначився він доволі сильно лиш в Галичині в часі угорсько-польської кондомінії; в другій пол. XIV ст. справді стрічаємося тут з наданнями дібр на леннім праві. В нашім періоді себто у другій половині XIV в. стояли мабуть також у ленній зависимости від угорського короля подільські Коріятовичі. Наділення Федора Коріятовича по його прогнанню з Поділля мункачівською землею треба уважати як виповнення обовязку сузерена зглядом свого ленника, що в інтересі свого пана стратив своє ленно, що предвиджувало февдальне право. Кромі тих кількох случаїв, февдалізм у нас на других

[1]) Деякі дослідники пробують галицькі відносини XII—XIII в. ідентифікувати з февдалізмом; доказів на се однак годі навести. Подібні гадки, що правда обережно, висказує др. Кордуба (Суспільні верстви), та позитивних даних на се нема. Годі знова опиратися лиш на февдальній термінольоґії, яку відносно галицьких суспільних верств стрічаємо в західних жерелах як barones, magnates, regni і т. д., як се ми на вступі до сього розділу згадали. Так само нема на се певних доказів, що галицькі вільні хлопи — смерди, служили під хоругвами бояр, як се замічає згаданий автор; а роздавані боярам волости ріжнилися від лен, як се на иншім місці повторяємо за Грушевським.

землях не закріпився. Отсих кілька засадничих гадок про февдалізм взагалі та на землях великого князівства будуть нам помічними при освітленню иншого питомо українсько-руського ладу — удільного устрою.

Удільний лад у своїх початках не є виключно руський, по всякій імовірности він загально-славянський і походить з пізно родового права — спільне добро роду ділити між всіх членів роду на уживання. Се родове, приватне право з повстанням української держави та запанованням одної династії перенесено й в сферу державного права, що було цілком природним з огляду на цілковите помішання засад публичного права — головно державного з приватним правом. Підчас коли у инших славянських народів се родове право задержалося лиш в приватно-правних відносинах та в задружній орґанізації родової громади, у нас воно стало провідною ідеєю державного (династичного) права — передовсім воно впливало на порядок наслідства в староукраїнській державі — та стало жерелом цілого ладу названого згодом удільним. У полудневих Славян взір византійського цісаря-абсолюта, у Чехів васальна (хоч формальна) зависимість від німецької держави і чеська корона не допустили до поділу держави на уділи. В Польщі поділ на дільниці нагадує нам деякі спільні прикмети з нашим удільним ладом та він уступив з хвилею, коли малопольським князям удалося заложити сильний центр як ядро держави. До того сама ідея королівства спиняла частинно поділи, бо королівська корона по сучасному державному праву суппонувала крім прикмети самостійности — неподільність. На Україні родовий лад перейшов у сферу державного права та став взором державного устрою у всіх землях, де лиш сягала Володимирова держава, де міг котромусь з Володимировичів припасти уділ. Підметом суверенних прав у староукраїнській державі себто у всіх землях Руси по ідеї удільного порядку не був київський князь, але ціла династія — Володимирове племя, лиш під проводом старійшини — київського князя. З сього виходило, що кождий Володимирович мав право до уділу на Руси; ізгойство ніколи не опиралося на праві та було лиш надужиттям супроти безсильних сиріт, а інститутом в церковнім, руськім праві — стало силою факту істнования такої катеґорії людей[1]. Колиж ділено руську землю на уділи — то ділено також

---

[1] Деякі історики права признають ізгойство як правний інститут зі становища династичного руського права. В староруськім церковнім праві ізгої вчислені між людей, що стоять під опікою церкви. По нашій думці якраз надужиттє династичного права витворило ґрупу людей, якими як бездомними мусіла церква заопікуватися, коли вони були.

зверхню владу; в сей спосіб руська держава, в теорії співвласність цілого роду, розпадалася de facto на ряд князівств-держав. На їх чолі стояв як перший, титулом свого старшинства київський князь зі своїм моральним авторитетом — батька князів. Зате якоїнебудь юридичної зверхности і навіть першенства унятого в правні приписи він не мав, бо кождий удільний князь правно був йому рівним та від нього незалежним у ніякій сфері — ані на полі адміністрації, ані на полі судівництва і навіть в орґанізації військової сили для оборони спільної батьківщини. Щож вязало удільні князівства в руську державу зглядно союз держав? Се традиція старшинства Київа як матери руських городів, як осідку батька династії Володимира і пізнійше київського князя як старшого між князями. Той, що сидить у Київі, репрезентує немов старого Володимира або Ярослава; він є тепер всім князям „в отца місто". Що більше навіть князівські зїзди і їх рішення для оборони руської землі не вяжуть всіх князів, хиба, що титулом моральної лучности і солідарности зобовязуються всі і неприсутні князі держатися постанов зїзду (зїзд в Любечи). В однім случаю мав київський князь і юридично власть над удільними князями, а саме коли він як найбільший моральний авторітет на Руси завзивав їх до походу на невірних. Тоді всі князі мали спішити йому на поміч „со ратники своіми", в противнім случаю міг київський князь за кару зарядити непослушному відібрання уділу[1]. Зате до війни проти инших заграничних ворогів (прим. на Ляхів) ся солідарність не обовязувала. Ся одинока свого рода юридична зверхність київського князя, — право карати непослушних князів — так само опирається на його моральнім авторітеті, а сей виняток можна пояснити хиба в сей спосіб, що навала невірних загрожувала істнованню спільної власности князів — цілої Руси, тому випрва проти них не лежала в інтересі окремо одного або другого князя, але в інтересі цілої батьківщини. А хто занедбав обовязок супроти цілої Руси, мусів понести кару — утрату уділу. Дальше похід на невірних був актом християнської ревности і любови ближнього; тож як міг православний князь не сповнити християнського обовязку, сеж одинокий закон, який обовязував всіх православних. Хто його не сповнив, той заслугував на кару.

Побіч традиції про походження князівського роду від великого Володимира і Ярослава вязала удільні князівства спільність законодавства та права взагалі, якого повстання сягало до часів спіль-

[1]) Гл. Ипат. с. 409. „оже ся князь извинить (вимовиться йти в похід на Половців) то в волость".

ного прадіда Ярослава і ще вчаснійше. Маємо тут на гадці Руську Правду та ще глубше сягаюче в національне життя звичаєве право.

В звязи зі спільністю права другий може найважнійший чинник староукраїнського культурного життя вязав всі руські землі в одно — се руська церква, спільна церковна орґанізація. Її споюючі впливи одним боком сягали в царину чисто духово-культурного життя Руси (прим. почитання своїх виключно руських святих), другою в царину права. Руська митрополія від смерти Ярослава до кінця XIII в. була безперечно сильнійшим узлом, що вязав Русь в цілість, чим київський князь, а від занепаду Київа одиноким. Повставаннє московської нації з північно-руських окраїн репрезентованої від пол. XII в. північно-руським союзом як новою політичною цілістю з центром в Суздали, Володимирі а згодом в Москві, вело за собою нероздільно і поділ церковної орґанізації на руських землях. Полуднево- та західно-руська — українська суспільність, що точку свого державного життя в XIII і XIV в. знайшла в галицько волинській державі разураз поновляє старання сюди перенести також і центр церковної орґанізації, що однак за Данила ще не повелося. Поставлений ним митрополит Кирил — мабуть Галичанин — в перших десятилітях другої пол. XIII в. переноситься на північ. Се веде прямим шляхом до поділу руської митрополії на дві окремі церковно орґанізаційні одиниці. Старання, що у перших роках XIV в. могли похвалитися лиш передовим успіхом — як висказ неістнуючої вже державної і національної одности старої Руси, за'дно повторяються, аж доки у XV в. не довели до створення двох церковних орґанізацій — української (київської) і великоруської (московської) митрополії.

Як бачимо, не богато знаходиться первнів правного характеру, що вязали разом руський державний союз в оден орґанізм, неозначене юридично першенство київського князя, слабо лиш обовязуюча сила князівських зїздів, а побіч них спільність правних норм і церковної орґанізації були тими юридичними узлами, що вязали Русь в державну одиницю, прочі всі були лиш культурного або морального характеру. Лиш всі вони разом узгляднені давали можність говорити про „руську землю“ як цілість в такім змислі, як поставив собі вже автор Первоначальної літописи питаннє „откуди есть пошла Руськая земля“ — розумій держава.

Та зійдім оден ступінь низше та погляньмо, як укладалися прочі суспільні верстви у князівствах, для яких в сфері княжого права головним принципом були засади удільно-родового права. В удільно княжій добі X—XIII в. стрічаємо на Руси лиш вільне

і невільне населеннє. Вільне ділилося на ріжні верстви відповідно до свого заняття і маєткової сили на бояр (в найширшім знячінню), міщан і вільних селян-смердів та ніяка з сих верств не стояла від князя в якійнебудь маєтковій або особистій зависимости. Їх зависимість відносилася лиш до суверенної влади; тому була публично-правною зависимістю. Що правда на приватних маєтках тяжіли обовязки супроти держави, були навіть деякі ограничення при наслідстві дібр та зміні їх власности, які мабуть походили ще з часів спільного родового землеволодіння, однак самі маєтки були вже тепер власністю того, хто їх уживав; держава обезпечувала на них тільки свої потреби.

В удільнім князівстві побіч князя стояла його військова сила — княжа дружина, звідти деякі історики звуть удільний лад дружинним. Дружина хотяй вийшла з суспільности, у якої ленний устрій запустив вже коріння (Нормани), і навіть на Руси в перших початках носила на собі сліди особистої (васальної) зависимости — скоро серед нового окруження змінила свою ролю і її розвій поплив в иншім напрямі. Княжі дружинники на Руси уважали себе не слугами князя, тими могли в поняттю руського права бути лиш невільні люди, але товаришами князя в його виправах і благах мирних часів. Рішення князя, постановлені без відома дружини, не є для неї міродайними. Дружина жадає, щоби князь радився з нею, пояснив її ціль походу та запитав про її згоду, в противнім случаю вона не йде на ворога, — сам, князю, ти похід замислив, нам нічого до сього — переповідає слова дружини київська літопись. У своїй чисто особистій зависимости дружина довго не удержалася; горішня її верства, т. зв. старша дружина злилася скоро з аристократією зпоміж земського боярства; вона дістала також добра, але на власність. Становище галицького та волинського боярства освітлює нам, що бояри-дружинники підносили також претенсії до співуправи землі в виді впливових місць в адміністрації князя, як провідників военних округів та замків, начальників волостей і т. д., які їм самозрозуміло належаться. З такими урядами були злучені економічні користи, державні доходи, які княжі урядники побирали. Маємо сліди, що навіть княжі реґалія (коломийська сіль), княжі (державні) добра та адміністрацію волостей бояри ділили поміж себе лиш під доглядом князя[1]). Та хоч у наведених случаях йде мова певно про задалеко йдучі узурпації гордого галицького боярства (Доброслав), то все таки право

[1]) Грушевський, Галицьке боярство.

до співуправи землі їм прислугувало. Коли ще узглянимо, що в XII в. дружина вже покривалася — у одних князівствах більше, у других менше — з земським боярством, отже дружина і бояре се те саме, то вийде, що зависимість дружини, бояр, від князя не опиралася на ніякій февдальній зависимости. Бояре управителі волостей се лиш звичайні публичні урядники зависимі від князя лиш титулом уряду, який сповняли, а не титулом якоїнебудь маєткової зависимости. Звісно, що князь як оден з представників зверхньої влади в землі (в Галичині побіч боярської думи) був начальником адміністрації землі — князівства.

В західній Европі орґанізуваннє військової сили було мабуть найважнійшим товчком в розвою февдальної системи, у нас вна-слідок иншої військової орґанізації також і розвій суспільних верств пішов иншою дорогою. В староукраїнській державі ядро військової сили становила стала дружина кождого удільного князя. Побіч неї на случай потреби покликувано загальне ополчення всіх свобідних людей — земських бояр недружинників т. зв. княжих людей, міщан та смердів. Дві послідні суспільні верстви се дрібні власники, з яких одні мешкали в городах, другі по селах, а впрочім нічим не ріжнилися; часто не ділив їх навіть варстат праці, не виключаючи й бояр, яких лиш лучше матеріяльне становище й фактичні впливи виріжняли в окрему суспільну верству. Кромі сих кляс удільно-дружинний лад не знав инших свобідних людей.

Як тип людий зависимих наводять деякі т. зв. закупів — переходовий тип до невільництва. Як виходить з Руської Правди, був се рід сталих робітників з особистою свободою, які на підставі окремої приватної умови діставали від вірителя більший зачет на свою службу — працю. Річ природна, що вони стояли на дорозі, яка по засадам руського приватного права вела до невільництва, бо супроти свого пана ставалися вони звичайно довжниками, що не в силі сплатити свого довгу, однак щоби вони були смердами стало при-вязаними до землі, як дехто думає — на се нема доказів; їх зависимість опиралася лиш на приватно-правній умові. Невільники — раби у княжій добі не стояли в ніякій звязи з суспільними верствами тому, що не були вони правними особами, подібно як і в римськім праві. Отсе вкоротці головні черти суспільного устрою пересічного удільно-руського князівства. Удільний порядок — подібно як суспільні відносини в цілій Европі — почав в XIII в улягати великим перемінам, до чого в першій мірі причинилася монгольщина та упадок інституту княжої дружини та звязана з сим потреба убуток сеї кінної армії заступити иншою орґанізацією

військової сили. Треба було перейти до помістної системи, себто роздавання державних дібр за обовязок дорогої тепер кінної, військової служби, що практиковано вже в XIV в. Інститут поміст подібний щоправда до ленних надань та їх посвояченнє кінчиться лиш на зовнішній подібности, бо наділені помістями стояли у дещо инших правних відносинах до князя як ленники, через що помістя вже в другім, третім поколінню тратили свій служебний характер, про що ще буде мова. На Україні державних дібр було небогато і не було що роздавати в помістя; се було причиною, що українські князівства в XIV в. не представляють великої воєнної сили[1]), тимбільше, що кінне військо, достарчуване мабуть волостями, не стояло на своїй висоті і навело князів на гадку роздавати й волости вільних селян боярам в помістя за перенятий ними обовязок військової служби волостей, що стається — як вже згадано — під кінець XIV в.

В сфері державного, точнійше княжого права XIII вік застав вже цілковитий занепад влади київського князя і приніс скріплення влади першого князя в західно-українській державі серед инших удільних князів (Лев і його наслідники); не дійшло тут однак до такого сцентралізовання зверхніх прав в одних руках, як се сталося у московських землях. Причина в тім, що українські землі частинно вільні, частинно залиті монгольськими полчищами і безпосередньо адміністровані Татарами, не могли підняти ніякої державної думки, а західно-українська держава своїми не все користними для неї стремліннями на захід та піддержуванням воєнного стану з Монголами не змогла використати монгольського тарана для скріплення суверенної влади князя внутрі (а тим самим і на зовні) держави, як се зробили культурно низше стоячі північно східні одновірці — московські князі. Та якраз сей переходовий час на переломі XIII і XIV віку покритий у нас такою історичною тьмою і відзначається таким браком жерел, що тяжко приходиться усталити навіть найважнійші історичні події, не говорячи вже про се, щоби можна було сказати щось про державно-правні і суспільні переміни або їх схарактеризувати, що вимагає обильного і подрібного жерельного матеріялу. Тому поза здогади і конклюзії з фактів попереднього і слідуючого періоду не можна виходити.

Коли поставимо побіч себе західний февдалізм і руський удільно-дружинний лад, зауважуємо між ними поважні ріжниці. У леннім системі сплелася особиста і маєткова зависимість ленника від се-

[1]) Доказом слабосильности українських князів є факт, що в часі протикнязівської акції Витовта без опору скочуються вони один по другім.

ніора з військовими обовязками, а февдальна зависимість взагалі з військовою орґанізацією держави; в удільно-дружиннім устрою в подібних відносинах стояла лиш незначна часть суспільности — дружина; тай і ся добуваючи собі маєтки і виходячи з ряду дружинного в ряди земського боярства, виходила із особистої зависимости від князя. Що до військової орґанізації, найважніщого життєвого нерву ленного системy, то у нас остала первісна, майже доісторична дружина й ополчення свобідних горожан. Коли дружинне боярство зіллялося зі земським, тоді княжу дружину становлять чужі наємні відділи, що практикувалося у нас через цілий час княжої доби, підчас коли наєм чужих затяжців був характеристичний на заході для цілком пізно-февдальних часів а властиво для доби упадку ленного устрою (XV вік і слідуючі). Відмінна військова орґанізація на Україні була причиною, що князь мав небогато державних дібр до розпорядимости тому, що у нас всякі надання ставалися алльодіяльними добрами, говорячи февдальною термінольоґією. В леннім системі становище королівського урядника — начальника обласної адміністрації (в найширшім значінню з військовою включно) перемінилося в територіяльну владу, у нас урядники князя навіть у боярській західній Україні не змогли здобути собі територіяльних прав, зате сам державний устрій Руси передбачував вже готових територіяльних панів якраз в особах самих удільних князів лиш від початку з повними вже суверенними правами. Там процес поступає в напрямі цілковитого роздроблення спершу одної суверенної влади в державі між територіяльних панів через їх еманципацію, в нас процес поступав у відворотнім напрямі. Поява сильнійшої осередньої влади в особі князів галицько-волинських, потім литовсько-руських, великих князів веде до обмеження зверхніх прав удільних князів, а вкінці до знівельовання їх з верствою маґнатів.

Ряд українських князівств, що в половині XIV в. увійшли в склад державного литовського орґанізму принесли зі собою свій державний устрій. Удільний порядок старої Руси, як сказано, вже в XIII в. а ще більше в XIV в. уляг сильній зміні та виступає як пізно-удільний лад на західній Україні та в перших десятках литовського володіння над українськими землями, яким тепер прийшлося ділити спільне державне життя з Литвою. Державні форми Литви були тоді ще зовсім примітивні, а суспільні представляли стан вчасної еволюції. Великий князь литовської держави, якої зорґанізовання в державне тіло наступило дорогою підбою дрібних князиків, мали на Литві не лиш кріпку владу, але й много дер-

жавних земель, які роздавано боярам будьто за військову службу, будьто за адміністрацію округа; тому то литовські бояри, наділені помістями і намісництвами, ростуть до значіння маґнатів та у многім подібні до західних ленників. Можна думати, що колиби не взірці українського права від половини XIV в., а польського від кревського акту, булаби Литва своїми помістями пішла на дорогу февдального ладу, приміненого до місцевих обставин. Та сильні на Литві великі князі респектували розвинений вже державний та суспільний устрій в українських землях в імя засади: „ми старини не рухаємо, а новин не вводимо“ навіть у тих руських князівствах, які Литва завоювала ще перед упадком західно-української держави (Полоцьк, Берестейщина); на полю їх державного устрою не введжено новостей. Бо чимже було заступати український устрій князівств? Противно Литва, не маючи розвиненого власного державного устрою, сама цілковито підчинилася засадам руської а властиво української державности, бо якраз в українських князівствах державна орґанізація протягом XIII і XIV в. поступила як найдальше[1]). Тепер побіч кріпкої влади князя на Литві стояли руські князівства як симбіоз кількох державних орґанізмів, як державний литовсько-руський союз, під юридичною вже зверхностю великого князя. Моральна звязь між поодинокими землями — репрезентована особою старійшого князя в Київі упала вже при кінці XII в., а заникла зовсім в XIII в. в часі перегонів по ханські ярлики, які ціхує брак всякої солідарности між князями. Юридична лучність між князями спочила тепер в руках чужоплемінного володаря. Та заким Вильно саме змогло перетворитися в якийсь орґанізаційно сильний осередок удається поодиноким родам по руських князівствах засидітися в своїх князівствах та замкнути свій інтерес лиш до власної землі. Через замкнення землі в собі устає поділ князівств, а в обсягу пануючого роду появляються перші ознаки нормуючогося права наслідства. На загал можна лише ствердити, що пізно-удільний лад, який в часі утрати самостійности панував на західній Україні перейшов з українськими землями у литовсько-руську державу, впливаючи

[1]) Знаний історик російського права Владимірский-Буданов (Помѣстное право) ось що говорить в сій справі: „Власть в. князя въ отношеніи къ удѣламъ часто была лишъ номинальною... Даже въ государственномъ правѣ не замѣтно никакихъ существенныхъ перемѣнъ со времени образованія Литовскаго государства; Литва, какъ племя, не имѣла почти никакой государственности и сама должна была подчиниться и подчинилась вполнѣ началамъ государственности русской“.

й на корінно-литовські землі. Засадничі зміни наступили щойно по близшій стрічі з Польщею.

Оден російський історик[1]) знаток литовсько-руського періоду, звертаючи увагу на зміни, яким улягла удільна система в послідних роках XIV в. та звертаючи увагу на суспільні переміни, які потягнув за собою упадок дружинного ладу, приписав удільним князівствам литовсько-руської держави прикмети февдального порядку. Як доказ наводить він, що княжий рід нігде не вспів удержати за собою наслідственности, що великий князь перекидає удільних князів, як йому подобається, що князі не мали права ділити своїх уділів, платили податки, мусіли їздити на думи — словом сповняти загально знані обовязки февдальних підручників. Чи вистарчають сі факти до такої конклюзії чи ні — треба одно запримітити, що наведені практики мають місце аж у XV в. У нашій добі, перед і свіжо по кревськім акті — як се ми доволі обширно виказали — не можна сказати, щоби не було якихсь норм права наслідства, які вже за тих кількадесять літ зачали вироблятися в удільних князівствах або щоби великий князь без нарушення дотеперішнього звичаєвого права міг перекидати князів до своєї волі, щоби князі платили якісь податки крім загальної серебщини на ціли війська, щоби старі думи були обовязком ленника, а не радше правом члена династії співластителя держави. На иншім місці ми вказали також, що практика наділення уділів мала свою причину деинде, та що якраз з сеї причини великі князі й по розгромленню удільного ладу не ділили бувших князівств.

Так само зміни, які зайшли в укладі суспільних верств, коли по упадку дружини треба було подумати над иншими засадами орґанізації военної сили, не витворили у нас якоїсь одноцільної системи, яку можнаби зідентифікувати з ленним порядком. Роздавані дрібним боярам малі пайки земель з обовязком военної служби т. зв. помістя та більші маєтки, які діставали пани з ширшим правом „cum omni iure et dominio“ скоро, звичайно в другім або третім поколінню зливаються з їх отчинами. Лиш деякі пограничні маґнати змогли у своїх ключах відносно дрібного боярства заховати в XV і XVI в. навіть після люблинської унії рід февдальної зверхности (прим. Радивили на Підляші), що на своїм місці ще порушимо. Вже сих кілька загальних гадок відкриває нам інтерес для студій над характером державно-правного і суспільного порядку в руських землях в нашім періоді. Останки удільности

[1]) Любавскій, Очерк ст. 36—7.

стрічаються тут вкінці з польським правом (повне й необмежене право власности шляхти — ультра февдалізм по думці Влад.-Буданова); з півночи з Ордену появляються впливи орденського февдалізму. Чи руські князівства змогли і після Крева задержати свої державно-правні і суспільні черти, чи подалися під впливом чужих впливів — отсим питаннєм інтересні послідні десятки XIV в. Сі гадки вводять нас вже в само ядро справи, чи лад в удільних[1]), руських князівствах в другій пол. XIV в. в царині княжого права, так і під оглядом укладу суспільних верств був февдальним, чи якимсь иншим своїм питомим, який ми називаєм удільним.

В царині княжого права великого князівства під кінець XIV в. стрічаємо прикмети пізноруського удільного княжого права, а лиш в кількох случаях з одної сторони Орден, з другої сторони Корона старалися уложити публично-правне відношеннє деяких руських князів до себе на засадах ленного права. Тому поза сими виїмками — обовязує инше правило Зачнім огляд хронольоґічно. Ґедиминовичі — Ольгерд, Кейстут і Любарт при поділі батьківщини поміж себе покликуються навіть на моральний авторитет старшинства: „Тобі подбаеть князем великим бити у Вильні — старший брат“[2]) — промовляє Кейстут до Ольгерда. „Durch des alders wille, als er (Ольгерд) sin eldester bruder was[3])“ — говорить Витовт у хрестоносців мотивуючи слушність свого права до троцької отчини. Здається, що перед нашими очима не литовські Ґедиминовичі, але Романовичі Данило та Василько рядять Галичем і Володимиром, шануючи взаїмно належні собі по старшинству права. На засаді належних собі прав діляться Ґедиминовичі здобутками[4]), а коли Кейстут молодший віком і правом приїздить до старшого князя на старі думи, — то тим не сповняє він свого обовязку ленника приїздити на двір сузерена — Hoffahrt, але їде до старшого в роді та в державі великого князя радити над добром спільної вітчини. Кейстут робив се щоправда й по смерти Ольґерда[5]) взглядом правно старшого князя на підставі умови. Се т. зв. уложене старшинство знане в державнім праві московських земель.

---

[1]) Сього терміну можемо уживати, не пересуджуючи результатів наших дослідів тому, що ся назва приходить в сім часі в литовсько-руській літописи.

[2]) П. С. Л. XIII. 192.

[3]) Scrip. r. Pruss. II. 712—14.

[4]) Ibid. „als man jn Russchen lande vil huzer hat gewunnen und gegenot, das teilten sy jn aleezumol jn di helfte...“

[5]) П. С. Л. XVII. 207. „а почнеть паки приежджати ко старим думам как к брату своему ежживал к старійшинам“.

Літописець великих князів сам розумів, що державний устрій великого князівства се руський, удільний лад; з нагоди смерти Ольґерда пише він: „Яковаж сина своего возлюби паче всех и даде ему віликое княженіе и град Вильну, а прочих синов по уділом устроил“[1]). Таксамо коли ходило о інтерес і цілість держави там, де сила відказувала, покликуються Ґедиминовичі на право роду до великого князівства, як спільної власности, взір запозичений з державного права старої Руси. „Нашу землю воюють“ — відзивається Скиргайло до князів, що йшли на відсіч Мстиславлеви[2]). „Не теряй больше той земли литовской, отчизни своей и нашей... и возьми соби великое княжение у Вильни, стол великого дядя своего Ольгерда и отца своего Кейстута“ — говорить Ягайло до Витовта, коли кличе його другий раз з Ордену[3]).

Опорожнений уділ не може як опорожнене ленно перейти у чиїнебудь руки, лиш повинно припасти одиницям з династії, або кому рішає великий князь в порозумінню з династією; в часі interregnum рішають князі[4]). Боярин не міг бути підметом княжого права[5]), зате все і всюди на заході шляхтич міг бути підметом ленного права аж до влади територіяльного пана включно. В другій половині XIV в. разом з уділом переходила на князя вся публична власть, а тим і власть над підданими боярами. Щойно в пізнійшім часі по розгромленню удільних князів і виелімінуванню під впливом польських юридичних засад з княжого права елементів зверхньої влади — бояри не підлягають вже князям, що ще заціліли, а стають прямо зависимими зі своїми помістями від державної влади — великого князя. Колишні удільні князі стали тоді лиш доменіяльними панами наділенними іммунітетом, що справді подібне до ленного порядку. В нашім періоді вся публична влада включно з суверенними правами у своїм уділі була ще в руках удільних князів, зі застереженнєм тільки прав великого князя, якого й ті в справах цілої держави мали слухати[6]).

Як вже кілька разів згадувано — кревська умова була огневою

---

[1]) П. С. Л. XVII. 416.

[2]) Narbut, Pomniki ст. 30.

[3]) ibid. ст. 33.

[4]) Андрій Ольґердович так узасаднює своє право до Полоцька: „quod pater noster Algirde quondam rex Lettoviae nobis in vita sua destinavit et dedit et post patris nostri obitum fratres nostri nobis dederunt et asignaverunt“ (Bunge, Urkb. III. 1226).

[5]) Пригадуємо справу обсадження Витебська некнязем.

[6]) П. С. Л. XVII. 192. „што брати своей послушним бити великого князя Олькгирда“.

пробою для удільного ладу в литовсько-руській державі. Цілий ряд присяжних грамот, яких зажадали від князів, мав захитати дотеперішніми засадами княжого права та ввести, як судити дослівно по текстам грамот, нові ленні порядки. Та вони хиба можуть ілюструвати, як мав виглядати новий устрій по бажанням краківських кругів, у якій зависимости мали князі-ленники стояти набудуче до Ягайла а не як на ділі було доси. Всі присяжні грамоти з кревських часів стверджують, що влада князів не опирається на праві родовім, але є услівна та зависима від волі Ягайла — omnes ac singulos ducatus... non ab alio, quam ab... domino Wladislao rege... possideri recognoscimus[1]). Князям ленникам — homagialis — кажуть складати ленну присягу — homagium, — чого доси не було. Навязуючи до зміненого становища князівств, спричиненого ограниченнєм суверенних прав цілого великого князівства на річ корони — будуча зависимість князів мала носити прикмети особистої та маєткової, себто ленної залежности — praetextu terrarum[2]). Клясичним взірцем для всіх присяжних грамот є грамота Скиргайла на Полоцьк. Він як вірний ленник — velut fidelis homagialis — узнає свою ленну зависимість та присягає сузеренови та його наслідникам вірність, послух і пошану. Наданнє Полоцька у всім згідне з сучасним ленним правом. Воно розтягалося лиш на мужеських наслідників Скиргайла і в браку тих повертало як опорожнене ленно до рук сузерена Ягайла[3]). Вартість Скиргайлової грамоти полягає на тім, що вона була мабуть одинокою присяжною грамотою виданою свобідно і попертою кількалітною дійсністю по 1386 р., себто була зреалізована, що не можна сказати про инші подібні грамоти. Цінна вона також задля своєї детайльности, що з одного боку дає нам можність пізнати, як краківські круги заду-

---

[1]) Mon m. ae. II. 10, VI. 33.

[2]) „Подвладающеся с людьми и с землями и с городи" (Mon. m. ae. VI. 29). Подібне місце є у грамоті Володимира київського „velut verus homagialis. cum omnibus terris, castris, fortalitiis ac hominibus nobis subiectis" (Turg Supp. 211.) та у грамоті Скиргайла на Полоцьк „praetextu terrarum et ducatuum praemissarum«.

[3]) Скиргайло у своїй грамоті пише: „promittimus voluntate libera et spondemus sub et in virtute iuramenti velud fidelis homagialis debitam fidem, obedientiam et reverentiam et honorem praetextu terrarum et ducatuum praemissorum eidem domino regi et eius consorti ac coronae Poloniae exhibere nec eum et eius consortem... cum castris, terris, ducatibus nostris praemissis et etiam posteris unquam deserere... Quae omnia si de hac luce nos absque prole masculina migrare... ad eos et eorum posteros nec non ad coronam regni Poloniae debeant rite devolvi". (Mon. m. ae. II. 10.)

мували уложити на будуче правні відносини удільних князів до голови держави, з другого боку стає безсумнівним доказом, що Скиргайло стояв до Ягайла у ленних відносинах.

Дотепер навели ми цілу низку доказового матеріялу з літописей, що свідчить проти ленного характеру державного устрою великого князівства; присяжні грамоти звязані з кревським актом говорять за його февдальністю. Ми піднесли сумнів, чи присяжні грамоти — крім Скиргайлової — віддають вірно відносини, у яких стояли князі до Ягайла та чи вони їх так розуміли тимбільше, що найблища дійсність потверджує лиш докази літописи. Тому, що дотеперішній матеріял не дає нам ще достаточної підстави винести якісь катеґоричні конклюзії, звернемося до одинокого майже документу, о якого правдивости й безсторонности мабуть не сумнівається ніякий дослідник, а який передає нам засади княжого права обовязуючого ще в послідніх роках XIV в. на Литві і Руси та дає можність пізнати правне становище удільного князя в державі. Тим документом є грамота надання Поділля Шпиткови мельштинському. Відступає вона в однім від теперішнього звичаєвого, литовсько-руського права, що власником надання є нечлен династії Ґедиминовичів, однак се відхиленнє пояснює нам ся обставина, що Шпитко дістав Поділлє з рамени корони. Та мимо сього, що Шпитко діставав Поділлє з рамени корони, однак — як читаємо у грамоті — на повнім княжім праві, яким користувалися прочі князі Литви і Руси (pleno iure ducali, quo ceteri nostri duces Lithuaniae et Russiae frui soliti sunt).

Шпиткове надання характеризує головно дві засади. Перша, що воно є вічне і невідкличне, а тим самим з тою прикметою є звязане право наслідства потомків Шпиткового роду. Дальше, що се наданнє є повно-правне. На підставі першого права князь ставав вічним власником свого уділу; без волі удільного князя або його наслідників польський король не міг раз зробленого надання відкликати, навіть тоді, коли хотівби йому дати иншу рекомпензату. У сім случаю лиш зреченнє Шпитка або його наслідників могло перенести право до Поділля на иншу особу. З вічности права льоґічно виходить, що у князівстві по смерти князя (Шпитка) в його права вступали діти й то без ріжниці пола — отже в мужеській й женській лінії. Вже ся перша прикмета княжого права грубо ріжнить його від приписів ленного систему.

Шпитко, подібно як кождий руський князь, діставав до свого уділу повне право. Ся прикмета його влади на Поділлю вияснить нам обсяг влади пересічного удільного князя. На чімже

полягала ся повнота влади князя? Він мав свій уділ спокійно посідати (pacifice possidenda). По сповненню обовязків, які мав удільний князь супроти великого князя — про що мова низше — ніхто не смів вмішуватися в його княжі права, себто у внутрішні справи землі, бо зглядом своїх підданих мав він зверхню владу. Повнота княжого права проявлялася й в тім, що князь міг затягати на свій уділ ріжні тягарі і зобовязання (obliganda); сьому не стояло ніщо на перешкоді тому, що його права носили знамя вічности. Кождий князь (як і Шпитко) міг своє князівство так ціле як і часть заміняти (commutanda), подарувати кому иншому (donanda), продати (vendenda) або взагалі в якийнебудь спосіб позбутися (alienanda). З того виходилоби, що він міг не лиш за життя часть влади відступити кому иншому, сказати другому у своїм імени управляти якоюсь волостю, але й на случай своєї смерти міг князівством розпорядити, роздаючи дітям по такій пайці, як йому подобалося. Чи міг отже удільний князь розпоряджати уділом навіть і тоді, коли з ним рід вимирав? Таке право ні Шпиткови, ні ніякому удільному князеви не прислугувало; тоді Поділлє як і кожда руська земля без династії повертала до великого князя. Чи міг дальше удільний князь ділити своє князівство на дрібнійші уділи? Донаційний документ Шпитка не робить у сьому напрямі ніякого застереження. На нашу думку у сім зглядї буде заходити деяка ріжниця між землею Шпитка й уділами прочих князів, яка походить з чисто місцевих причин. Поділлє у нашій епосі не замкнулося ще в окрему землю, тому його поділ був можливий; зате на Україні та Білоруси такий поділ, хочби правно допускаємий, приходив далеко тяжше й був сполучений з непоборимими трудностями зі сторони самої таки землі, через що поділи руських князівств не практикувалися. Шпитко як кождий удільний князь ставав власником своєї землі в значінню публично- і приватноправнім (з огляду на княжі добра) — pleno iure ducali... omnibusque aliis iuribus et dominio. Нарочно ужили ми слова, власник, щоби зазначити, що подібно як Шпитко Поділлє кождий князь великого князівства не держав своєї землі на підставі ленної зависимости, але посідав в ній усі зверхні права. Про характер становища князя в землі як домініяльного пана буде ще мова пізнійше.

Шпиткова грамота освітлює нам достаточно, що становище князя у великім князівстві засадничо ріжнилося від становища ленника у феодальній державі по перше своєю вічністю, по друге своєю повнотою прав. Ленно в засаді не було вічне; ленник не

міг февдальних дібр ані проміняти, не міг їх нікому відступити або їх вартости через подібні трансакції змінити[1]). Колиж мимо того сучасний Длуґош се надання називає — perpetua sed feudalis, а Шпитка feudalis et vasallus, то бачимо наглядно як необорожно примінювано февдальну термінольоґію до устроєвих форм, які з ленним порядком небогато мали спільного[2]). Такий правний характер мало Шпиткове наданнє; з сього можна вносити, що влада пересічних удільних князів великого князівства була щонайменше така, правдоподібно ширша. Не февдалізм, але пізно-удільний лад є її прикметою.

Загал князівств литовсько-руської держави характеризує пізноудільний устрій: приміненнє февдальних засад у сфері княжого права узнали ми за виїмкові случаї. Про оден такий случай ми вже згадували — се наданнє на леннім праві Полоцька Скиргайлови; взір, що прийшов із Кракова. Другий случай в нашім періоді се комендація Андрія Ольґердовича полоцького у васальство Ордену. Не першого його з литовсько руських князів принимав Орден у ленну зависимість, бо й два роки передтим Витовт передав свою

[1]) Для красшого пізнання норм виражених у сій важній грамоті для історії права наведемо її хоч у важнійших виїмках. Ягайло заявляє, що за заслуги надає Шпиткови Поділлє з містами Каменець, Смотрич, Червоногород і Бакота „cum eorum omnibus oppidis, civitatibus, munitionibus, suburbiis, districtibus, villis, praediis, allodiis, censibus, reddittibus... et specialiter pleno iure ducali, quo ceteri nostri duces Lithuaniae et Russie frui soliti sunt, omnibusque aliis iuribus et dominio.. prout ipsa soli tenuimus... nihil prorsus iuris seu dominii praeter infra scripta pro nobis aut nostris successoribus in eisdem castris reservando — dicto Spithconi militi, suis liberis, heredibus et legittimis successoribus donatione perpetua et irrevocabili dedimus... contulimus... appropriamus, annectimus... perpetuis temporibus duraturis per ipsum Spithconem militem, suos liberos, heredes et legittimos successores perpetuis temporibus habenda, tenenda, pacifice possidenda, utifruenda, obliganda, commutanda, vendenda, donanda, alienanda et pro ipsius Spithconis militis... voluntate et utilitate omnimode convertenda prout sibi et eisdem melius et utilius videbitur expedire“. За се — racione eius donationis — Шпитко має служити Ягайлови на кождий зазив подібно як удільні князі великого князівства, за що король обіцює його боронити від всіх ворогів. (Mon. m. ae. VI. 115, Arch Sang. I. 19.)

[2]) Длуґош (Op. XII. 519.) так описує історію сього надання: Ягайло надає Шпиткови Поділлє — inscriptione perpetua sed feudali... ea tamen conditione, ut ex illa Regibus et Regno Polonie, ut feudalis et vasallus assidua praestet obsequia. Дальше записка, що Ядвига і пани були противні творенню нового князівства, свідчить як в Кракові нерадо дивилися на істновання удільних князівств у великім князівстві.

батьківщину, окуповану тоді його ворогом Ягайлом, Орденови і дістав її назад як ленник хрестоносців[1]). Два роки потім (1386), в часі кревської умови те саме робив Андрій, коли бачив, що не остоїться сам перед ворогами польсько-литовського союза. Свій уділ, який він дістав по руському, звичаєвому, княжому праву від великого князя за згодою династії — він тепер в порозумінню зі своїми наслідниками (родом) і боярами землі передав на вічну власність лівонських лицарів. Рівночасно Андрій та його наслідники діставали назад від свого сузерена свою полоцьку землю як ленно при приміненню найсвобіднійших норм знаних у февдальнім праві, бо полоцька земля мала переходити на мужеське і женське наслідство Андрія (Weiberlehen)[2]). В однім і другім князівстві ленне право довго не удержалося, його істнування було ефемеричне та звязане з анормальним державним життям сих земель; се найкрасше свідчить, що пересаджені взори чужого, ленного права були чужими у руських князівствах литовсько-руської держави.

Говорячи вже про характер зависимости удільних князів від великого князя, згадаємо про окремий спосіб зависимости, у якій стояв до великого князя знаний нам князь Семен Лінгвен. Підставою його становища в державі не є посіданнє уділу себто зависимість — praetextu terrarum et castrorum — як виразивсяби канцелярист Ягайла, але особиста титулом уряду, який той князь справує з рамени великого князя у північно-руських землях як „опекальник Новугороду“[3]). Титулом сього уряду складає він

---

[1]) Mon. m. ae. VI. 13.

[2]) В першій грамоті заявляє кн. Андрій, що з власної волі... et nostrorum heredum consensu accedente nec non consiliariorum nostrorum.. regnum Plescoviense, quod pater noster Algirde, quondam rex Lettovie nobis in vita sua assignavit et dedit et post patris nostri obitum fratres nostri nobis dederunt et asignaverunt. sicut in eorundem fratrum nostrorum patentibus litteris clarius apparet — religiosis dominis magistro et fratribus Ordinis Teutonici in Livonia damus et assignamus, de rite et rationabiliter resignamus in perpetuum libere habendum. tenendum et possidendum... Ceterum subicimus nos et commitimus protectioni et defensioni nostros heredes venerabilis domini Magistri et Ordinis Teutonici in Livonia, qui nos et nostros heredes suo possetenus adiuvabunt. У другім листі доносить кн. Андрій, що дістав Полоцьк як ленно in feudum recipimus a magistro Livonie perpetue a nobis et nostris heredibus iure feudali possidendum. Себе і свої діти віддає під опіку Ордену, колиби хто хотів їх прогнати з князівства.

[3]) Кн. Семен Лінгвен вже 1388 р. зложив Ягайлови присяжну грамоту (Mon. m. ae. II. 13.), хоч не мав більшого уділу. Ставши репрезентантом великого князівства в Новгороді, поновив присягу (Ак. З. Рос. I.

великому князеви таку саму присягу, як прочі князі. Підставою його впливового місця з рамени держави та заразом особистої зависимости від великого князя є родинна звязь з Ґедиминовичами так, що сей рід зависимости криє в собі засади февдального (особиста зависимість титулом уряду) й удільного (родова звязь) порядку.

Щоби закінчити обговореннє справи характеру зависимости удільних князів від свого зверхника, згадаємо ще примір половичної зависимости від литовсько руської держави смоленських князів під кінець XIV в., особливо від часу розгромлення Смоленська (1386). Смоленські князі не є удільними князями литовсько-руської держави, однак так само не стоять вони до великого князівства у чисто міжнародних взаєминах. Вони з одного боку признають політичну висшість великого князя[1]), з другого боку не належать до литовсько-руської держави, а лиш зобовязані умовою скріпленою присягою не покидати короля, противно все йому оружно помагати та всіх ворогів великого князівства мати за своїх ворогів[2]). Прикметою умови є дочасність, бо кн. Юрій смоленський затягає зобовязаннє лиш зглядом Ягайла, а не великого князівства, лиш за себе, а не й за своїх наслідників. Особливо підчеркнений тут обовязок смоленських князів не входити в союз з руськими князями проти Ягайла. Як ясно виходить, се залежність часова, викликана винятковими обставинами по пораженню полоцько смоленського аліянсу. Із особистих зобовязань між кн. Юрієм і Ягайлом деякі виводили конклюзію, що Юрій зі своїм Смоленськом став васалем Польщі й Литви[3]). Смоленськ однак своєї політичної самостійности ще сим

10, Inv. 375). В другій грамоті він між иншим пише: „иж коли освященний господин Володислав... постави нас опекальником мужем и людем великаго Новагорода и ми тому королю и Ядвизі королици королевства польскаго и с тими людьми с Новагороде како долго держим у нашем опеканю слюбуєм есми.. иж хочем при них, при коруні королевства польскаго пристати и с нашею силою и с нашими помочми и с нашею радою и с нашим остереженєм...“.

[1]) Князі смоленські свої внутрішні спори віддають під рішення Ягайла (П. С. Л. IV, 101, V. 246)

[2]) Кн. Юрій Святославич заключив з Ягайлом таку умову: „што ми (Юрієви) з ним за один бити, неостати ми короля никоторим временям а никоторим делом, ни или зле ани у добре не отверечими ся короля, дал есм ему правду и до своего живота неизминити тоея правди а помагати ми королю без хитрости... З ким король мирен и брат его князь великий Скиргайло з тим и я смирен, а с ким король не мирен и с тим я не мирен, хотяби иною братією своєю не мирен и с тими миру не держати и со Андреем Полоцким и со Полочани миру не держати (Mon. m. ae. II. 7, VI. 28).

[3]) Любавскій, Очеркъ ст. 31. „Юрій Святославичъ долженъ былъ при-

разом не стратив; вона лиш ограничена умовою, що носить міжнародний характер. Наведений примір інтересний ще й з сеї причини, що він наглядно ілюструє, як мала була ріжниця між зависимістю удільного князівства, що входило в склад литовсько-руського державного союза, та князівства, що стояло вже у міжнародніх взаєминах. Всі дотепер наведені приміри державно-правної зависимости князів від осередньої влади рівночасно ілюструють нам як велика була недостача у великім князівстві якогось одноцільного систему, який нормувавби становище удільних князів і їх зверхника в державі. На сім закінчимо обговореннє устрою удільних князівств в царині княжого права та зійдемо о один ступінь низше до схарактеризування суспільних відносин внутрі великого князівства себто увійдемо в царину боярсько-служебного права.

Свої княжі добра — як згадано висше — адміністрував удільний князь при помочи своїх намісників, коли ходило о більші земельні ключі та тивунів, які завідували поодинокими дворами. На княжих ґрунтах стало працювала невільна людність, розселена будьто по дворах, будьто по окремих господарствах; в часі сінокосів та жнив скликувано на роботу вільну людність з волостей, на якій тяжіли обовязки платити оброки і відробляти толоки. Далеко більше однак своїх дібр роздавали князі вже в другій половині поодиноким боярам не на власність, а на уживаннє з обовязком військової служби під назвою — держанє, вислуга, помістє та жалуванє, при менших добрах під назвою слід, служба, двір або таки відповідно до роду дарування — село, монастир і т. д. Роздавано землі оброблені або ні, заселені або пусті. Часто згадується й про даруваннє людей не лиш невільних, але й вільних; в сім другім случаю треба розуміти обовязок до праці толокою на помістнім ґрунті людей особисто вільних, себто волостних селян, на яких місто военної служби тяжіли вже обовязки платити оброки та робити толокою. В дійсности ані вільні селяни, ані мешканці міст — містичі, а тим менше безсумнівно вільні кляси — бояри не могли бути даровані. Інститут помістя має дуже много подібностей до феодального ладу, тому приглянемося йому. Право роздавати волости та робити всякі надання з княжих дібр своєї землі у нашім періоді мав лиш удільний князь; доказів на се достарчають сучасні жерела, як Шпиткова грамота, Свидригайла й других Ольгердовичів[1]) а також ріжні місця з Литовської Метрики. Приміром

знать себя уже настоящимъ васаломъ короля польскаго і великого князя литовскаго Ягайла".

[1]) Гл. Ак. З. Рос. І.

в однім случаю великий князь потверджуючи посіданнє помістя по влученню колись Лінгвенового уділу під безпосередню власть великого князя покликується на наданнє Лінгвена — „как при Лингвені держал“[1]). У XV в. право роздавати помістя в засаді мав вже лиш великий князь. Та замітне й се, що в практиці, як колись за руських часів право роздавати волости й княжі доходи[2]), так й тепер право роздавати помістя на службу мали також княжі та великокняжі намісники, а князь їх даровання лиш потверджував. Се свідчить про визначно публичний характер помістних даровань. Помістя вже під кінець XIV і в XV в. могли дістати лиш люди здібні до військової служби, сказавши московським терміном — служилії люде себто всі вільні, від служебних князів і панів до путних бояр включно. Зависимі — тяглі люди — по московській термінольоґії — себто колись невільні й ті з вільних, які свій староруський обовязок военної служби вже по волі чи неволі заміняли на оброки й природні чинитьби, не могли бути підметом помістного права. Военнослужебні люде діставали помістя-служби по своїй гідности; пан діставав панську службу, боярин боярську. Дістав боярин службу, тоді вона ставала боярською[3]). Услівєм надання була служба князю з подарованої землі й то будьто вже за відбуту службу (звідти назва жалованнє, помістє), будьто за будучу (вислуга); в однім і другім однак случаю була предвиджена служба також в майбутности. В XV в. стрічаємо вже три роди надань: на т. зв. леннім праві, до своєї волі та на вічність. Перше містило в собі права до наслідства у помістні добра, друге було на обмежений час, третє наданнє віддавало відразу помістє в отчину себто на повну власність[4]). Наданнє перенесене вже на наслідників, себто помістє уживане в другім поколінню прибирало вже назву отчини та скоро переміняло́ся у приватну власність. Сей бистрий процес заникання служебного характеру помість є доказом, що в подробицях засади помістного права ріжнилися від норм ленного права, коли помістя вже у другім поколінню не могли

---

[1]) Гл. Литовска Метрика III, ст. 145—6. За Влад. Будановом, Помѣстное право ст. 80.

[2]) Наданнє коломийської соли звісне з волинсько галицької літописи.

[3]) Влад.-Будановъ, l. c. ст. 85—7.

[4]) Ibid. ст. 87—93. Влад.-Буданов інтерпретує слово вічний в значінню слова вік — одно життє, отже се є наданиє до смерти державця. Противно Любавський (Оластное дѣленіе 744—5 і попередно) термінови вічний надає — по нашій гадці зовсім слушно — таке значіннє, яке ми нині приписуємо сьому слову, отже на вічність значить на все. Після нього наданнє на вічність значить відданнє в отчину.

зберечи свого услівного характеру. А ось ті ріжниці: надане помісте може князь кождої хвилі замінити иншим гіршим або й зовсім відібрати за всякі, навіть за приватні проступки (крадіж і т. д.), а не лиш за державні, в чім бачимо деяку схожість з ідеольоґією староруського права. Дальша ріжниця лежить в тім, що й приватні особи своїми помістями розпоряджають та дідичать як власні отчини. Боротьба характеру услівности помість, з отчинним характером в XV — довела у XVI в. до побіди приватної власности[1]), причім дорогу сього розвою значить рівнож недвозначний вплив староруського приватного а не феодального права[2]). В помістях уживаних довше чим на протязі одного покоління (implicite) містився зміст приватної власности, а уґрунтували його, як сказано, інститути староруського права; треба було йому дати ще форму — її принесло польське право. Відносно розвою боярського, як отчинного так й помістного права у руських землях великого князівства в другій половині XIV в. можемо лиш повторити висліди, до яких дійшов знаменитий історик російського права проф. Владимірскій-Буданов[3]). По його думці услівність і обмеженість прав на маєтки не є випливом литовського завойовання та мабуть з ним введеного ленного права тому, що завойованнє Руси не принесло зі собою більших змін, а услівність та ограниченість прав на маєтки зі сторони князя се прикмета староруського права. Обмеження прав на маєтки відносяться не лиш до дарованих дібр-помість, але до всіх дібр також і отчинних та не роблять ріжниці між одними добрами та другими як у феодалізмі між леннами та алльодіями. Ограниченість прав — се останок доісторичного відношення одиниці до суспільности. Майно руських земських бояр було у такій самій зависимости від держави та процес в напрямі

[1]) Проф. Владимірскій-Буданов (l. c. ст. 93 і ssq.) наводить цілий ряд переходових стадій, що зложилися на перехід помість в приватну власність. Нпр. батько має сина здібного до військової служби, тоді очевидно обовязки батька разом з помістєм легко переходять на сина. У другім случаю остає замужна дочка, а її муж здібний повнити воєнну службу — помістє остає при дочці, зглядно її мужу; з сим немов являється чинник права наслідства. Та лучилося, що остала молода дочка або молода вдова з дітьми — тоді входить в життя право опіки; помістє дістає до зросту дочки (дітей) кревний з правом їх удержувати. Виходить вдова замуж право опіки переходить на когось з рідні, а не на вітчима. Право дочки, вдови щораз більше вдирається.

[2]) Прим. право опіки кревняків над дітьми по виході вдови вдруге замуж, а не її мужа, як також право вдови до майна мужа се заціліли ще до XVI в. інститути староруського приватного права (Руської Правди).

[3]) Влад.-Будановъ, l. c. кінцеві висліди.

утворення з них приватної власности зачався вже за часів Руської Правди, а під кінець XIV в. довів до витворення з боярських дібр отчинних маєтків себто вже приватної власности. Публично-правні елементи (ограничення зі сторони держави) в боярських добрах заникають, а виступають як одиноко правосильні засади приватного права. Політичні зміни позістали тут без впливу, бо польське право істнуючому вже змістови надало лиш форму. Зі сказаного виходить, що як в сфері княжого, так і в области боярського доменіяльного права февдальні засади не зайшли в удільних князівствах свого примінення, а заміна української династії литовською ще більше зістала безслідною в царині боярського землеволодіння чим княжого права[1]).

Збираючи все сказане дотепер разом, ствердимо, що устрій українських і білоруських земель великого князівства під кінець XIV в. був пізноудільним зі змінами, які в обсягу державного права принесла зі собою влада великого князя, а саме — з юридичною зверхністю над удільними князями убраною в конкретні форми обовязку військової помочи і чинитьб на річ цілої держави. Впрочім позістали князі власниками зверхніх прав у своїх землях і співвласниками великого князівства, а не ленниками сузерена. Зовнішнім виразом сього був титул „dux Lithuaniae", який носив кождий князь більшого чи меншого уділу, чим найкрасше було зазначене його становище в державі; той титул найкраще засвідчав, що кождий з них правом приналежности до династії є князем Литви, співвласником суверенної влади в державі. У ленній державі мігби бути лиш один „dux Lithuaniae", а всі прочі васалі сього князя Литви. Таксамо залежність воєнно-служебних верств (від служебних князів до путних бояр) титулом своїх маєтків від удільного князя, що основувалася на засадах староруського права, в нашій епосі довела до витворення повної, приватної власности. Отсе прикмети устрою удільних князівств в послідних роках XIV в., в роках кризи, в яких будьто зовсім усунено, будьто засадничо змінено староруський інститут удільного князя.

При кінці кинемо оком на ленну зависимість підляського боярства від деяких маґнатів у XVI в., на якій деякі історики опираючися доходять до висновків, що ленний устрій був питомий усім литовсько-руським князівствам та що він є фактом, який не

---

[1]) Владимірскій-Буданов (l. c. 63.) „На институти частнаго права, скрытые въ самихъ основаніяхъ народной жизни смѣна Рюриковичей Гедиминовичами не должна имѣть никакого вліянія".

підлягає сумніву[1]). Безперечно, що панство Радивилів на Підляші в Райгороді і Ґоньондзу в XVI в. — на яке звичайно покликуються — має всі прикмети февдального порядку[2]). Радивили не підлягають ніяким судам ні місцевим, ні земським ні воєвідським; вони є виняті зпід компетенції велико-княжої адміністрації, звільнені від всяких оплат, а військову службу повнять під власною хоругвою. Та найважнійше, що в XVI в. вони мають під собою служебну шляхту (чого не допускало польське право), яка свої землі може продавати лиш з тягарем військової служби під хоругвою Радивилів. Ще доси вільна шляхта рівнож не може остоятися перед впливом февдального панства Радивилів і volens-nolens мусить їм комендуватись і піддаватися під компетенцію судів їх намісників. Радивили мають навіть своїх маґнатів і опікуються їх сиротами, подібно як великий князь сиротами своїх маґнатів. Радивилівські маґнати мають під собою путних бояр — сі хлопів-підданих. У відносинах між Радивилами та їх шляхтою говориться про челомбитіє; Радивил се — государ їх милость — а вони його піддані. Словом західний февдалізм убраний в руську одіж.

Вже на своїм місці ми піднесли, що відносин з XVI в. рішучо не можна переносити на кінець XIV в. тимбільше, що в межичасі наступили важні переміни у внутрішнім устрою великого князівства, дальше — є всі дані думати, що лад в радивилівських добрах носить чисто місцевий характер питомий Підляшу. Якраз XV вік по зломанню сили удільних князів через видвигненнє служебних князів і маґнатів дав почин до розвою литовсько-руської маґнатерії, яка на Підляшу з чисто місцевих обставин розвинулася у февдальних панів. Підляше вже від часу першої його кольонізації, яка зачалася за Романовичів в половині XIII в. після покорення Ятвягів, ріжнилося своїм внутрішнім устроєм від прочих українських земель. Свіжо добуті землі, як пограничні з Польщею і Литвою надавали західно-українські князі лиш тим, що могли военний обовязок повнити особисто. Через се не допускали тут наслідства дочок, вдів та не дали ніякому родови закорінитися. На Підляшу було все много державних земель, бо українські князі хотіли тут мати як найбільше землі до розпорядимости, яку моглиби помістним ладом використати для оборони границь проти Польщі і Литви[3]).

[1]) Любавскій (Очеркъ ст. 132—3.) ось що говорить в сій справі — „Какъ бы то не было, но литовско-рускій феодализмъ — фактъ не подлежащій сомнѣнію“.

[2]) Baranowski, Z dziejów feudalizmu. Ст. 62. ssq., 158. ssq.

[3]) Jabłonowski, Podlasie. Ст. 99. ssq.

Литовські князі зате своїм способом, практикованим на корінній Литві, заселяли сю пограничну країну лиш маґнатами, які на власну руку боронилиби погранича від Польщі та могли се робити тим лекше, що на Підляшу було ще много державних дібр. Їх служби (жребія) були доволі великі; для успішнійшої оборони були тут від них і бояри в більшій мірі зависимі чим деинде, від тих зависіли путні бояри й хлопи. Тому по введенню польського права не так легко було знівелювати значіннє тутешніх маґнатів, давних провідників оборонного поясу з посполитою шляхтою. Підляські бояри могли бути зависимі й від двох маґнатів, бо їх зависимість була тільки маєткова.

Виложений устрій в маґнатськім ключі Радивилів безперечно має всі прикмети февдалізму та він витворений місцевими господарськими і військово-орґанізаційними обставинами на Підляшу, як колишнім погранччу великого князівства. Маємо тут діло з виїмковими проявами подібно як згадувані вже приміри ленного устрою, викликані виїмковим положеннєм стрічали ми вже в XIV в. в области княжого права великого князівства (полоцька комендація).

V. Право та дійсність.

(Три перші умови великого князівства з короною.)

До 1386 р. було велике князівство самостійною державою о ярких прикметах союзної держави. Від нагальної смерти Кейстута та втечі Витовта в Орден зачинається новий курс внутрішньодержавної політики, що стремів до того, щоби дотеперішню союзну зависимість удільних князів від великого князя заступити сцентралізованою владою великого, виленського князя. Сам Ягайло не міг сього зробити; помочи у сім мала йому Польща. В сей спосіб прийшло до кревської умови, злуки з Польщею та вибору великого князя польським королем, що з природи річи потягнуло за собою великі переміни у правнім положенню держави; в першій мірі у міжнароднім становищі великого князівства, а попри се також у внутрішнім його державнім устрою. Щож нового вводив кревський акт?

1. Кревська умова 1385 р.

На послідній місці кревської умови обіцював Ягайло — terras suas Lithvaniae et Russiae coronae regni Poloniae perpetuo applicare[1]) — себто свої литовсько-руські землі на віки передати

[1]) Слово aplicare ось як обясняє Du Cange (Glossarium): Applicare є рівнозначне зі словом divertere. В литовських жерелах applicare прихо-

на власність польській короні. Се реченнє займало вже цілий ряд істориків і до нині не знайшло певної розвязки, які саме правні норми містить воно в собі. Загал польських істориків поясняє, що сим актом велике князівство зі всіми українськими, білоруськими та литовськими землями влучено до Польщі як звичайні провінції — себто інкорпоровано. По їх гадці велике князівство як державна одиниця перестало істнувати; на його місце прийшла Польща побільшена о цілий ряд нових провінцій як Литви, Волині, Київщини, Полоччини, Витебщини, Сіверщини й т. д. Удільні князі о скільки ще позістали, то стали лиш васалями Ягайла й, якщо хотілосьби консеквентно розумувати, то васалями польського короля, а не великого князя, бо така гідність взагалі перестала істнувати з хвилею, коли не стало сього державного орґанізму, що звався литовсько-руським, великим князівством. Такі правні консеквенції малиби виходити з кревського документу. Нема однак на се доказів, щоби литовсько-руська сторона державно-правний акт, який творила — розуміла так, як його інтерпретувала польська шляхта XVI в., а з нею й нинішні історики польського права; до того зі знаного нам кревського документу не можна також так богато вичитати. Вже сама форма кревської аплікації, що ляконічна, майже принагідна згадка в Ягайловім листі мала могучу державу східної Европи зробити провінцією Польщі та позбавити її самостійного істнування, наводить поважні підозріння, чи у Креві навіть сам Ягайло здавав собі справу з далекосяглости рішення, як се хотілиби йому казати розуміти деякі історики; дальше слушно повстає оправданий сумнів, чи знана нам кревська грамота є тим документом, на підставі якого наступила злука корони та великого князівства. Зачнемо від послідного питання, на яке дотепер ще мабуть ніхто не звертав уваги.

Знаний кревський документ, який є підставою усіх висше наведених міркувань польських істориків, по нашій думці, не є документом переведення злуки корони та великого князівства. В нашій грамоті зовсім не говориться, що Ягайло тим самим піддає українсько-білорусько-литовські землі Польщі, але лиш обіцює піддати — promittit applicare. Колиж се мало зробитися, себто коли мав довершитися сам акт передання? — колись пізнійше. Правда

дить в значінню sibi vindicare, asserere та відповідає француському слову — s'approprier — собі привластити, взяти на власність. Таким способом литовсько-руські землі сталися власністю корони. Та й се фільольоґічне поясненнє слова не дає нам спромоги означити, яке правне значіннє мало се слово.

в кревській грамоті говориться коли — dum autem ea (слюб і коронація) fine terminabuntur ordinato — отже заким назначиться день шлюбу, обіцював Ягайло охрестити своїх братів, заплатити австрійському Вільгельмови 200.000 фльоренів, відзискати утрачені Польщею землі і вкінці прилучити велике князівство до Польщі. Так як певно тамті приречення не мали й не всі навіть могли бути зреалізовані зараз, так само й прилученнє великого князівства. Кожда обітниця, а тим самим й послідна, мусіла бути окремо переводжена, бож кожда з них — приміром третя, яка обіцювала відзискання утрачених Польщею земель — вимагала довшого приготовання. Тому мабуть не помилимося, коли поставимо твердженнє, що аж на соймі в Люблині — невиключене що аж в Кракові — зладжено формальну грамоту злуки, яку кревська грамота лиш заповідала. Такий документ можна припускати появився, та на жаль до нас не дійшов[1]), що сильно утруднює нам зясуваннє державно-правчого становища великого князівства зглядом корони в сій важній умові. Знаний нам документ не є грамотою злуки; є се до певного степеня приватний лист, яким Ягайло ратифікував дотеперішні переговори та лиш заповідав зробити деякі правні кроки, отже є се лиш свого рода прелімінар дійсної умови. Що така грамота кілька місяців пізнійше дійсно появилася, наведемо на се докази. Після видання знаної нам кревської грамоти — в перших тижнях 1386 р. дійсно довершено окремо кілька правних актів, звязаних з кревськими прелімінарами. В січні 1386 р. списано начерк умови в справі вступлення Ягайла на польський престіл[2]). Важне, що в сім диплыомі Ягайло ще не є королем, а лиш великим князем Литви й Руси, що свідчить за сим, що згаданий вище кревський документ не скасував ще великого князівства як самостійної держави. Начерк січневої умови мав бути потверджений на соймі в Люблині, який скликано на Стрітеннє (2. лютого) сього року, де запрошено також Ягайла та його братів — cum fratribus et terrigenis suis cuiuscunque existant conditionis. Там по всякій імовірности (не виключене однак, що таки аж в Кракові) списано трактат в справі підданя великого князівства Польщі. Відгомін про істнування такого трактату і відповідної грамоти знаходимо у листі Ягайла та Витовта з половини марта с. р.[3]) Там говориться, що

---

[1]) Не без значіння є питаннє чому так важний державний документ запропастився, підчас коли инші грамоти без загальнійшого значіння так пильно бережено в архіві краківської капітули.

[2]) Mon. m. ae. XII 6. [3]) Mon. m. ae. II. 4, 5.

Скиргайло й Витовт остають в залозі у Ядвиги як ручителі — pro complemendo tractatorum inter nos parte ab una dominamque Hedvigim reginam et dominos univer-sitatis praedictos ab alia. За який трактат заключений між Ядвигою та Ягайлом могли удільні князі литовсько-руської держави стати закладнями у Ядвиги — як передовсім не за трактат про злуку великого князівства з короною; а такого окремого трактату ми якраз не маємо. Присяжні грамоти, які небавом стягано від князів, мали бути, хоч формальним, виповненнєм умови з Люблина чи там з Кракова.

Коли приймемо, що знана нам кревська грамота не є документом передання великого князівства під зверхність корони, то мусимо з браку оригінальної грамоти опертися на тій ляконічній вістці, яку нам передає Ягайлів прелімінарний, кревський лист, принимаючи, що зміст сеї записки хоч загально покривається з принципами зясованими в оригінальнім документі злуки. Беручи тепер сей зміст за підставу, чи можемо сказати, що під одним словом applicare Ягайло розумів, так велику переміну у міждержавних відносинах східньої Европи, що нею він зносив істнуваннє литовсько-руської держави? Оригінальний документ злуки мусів про сю справу говорити ширше, та сеї справи мабуть і незнаний нам документ згоди ясно не означав, коли вже в найблизших роках були так ріжні погляди на державно-правне становище великого князівства після 1385 р. По нашій думці автори сього пляну, польські пани розуміли свої ціли та уважали їх за справу майбутности й тому не входили в подробиці, зате виконавці сього акту Ягайло і Скиргайло може й не здавали собі справи, чим правно відтепер мала стати Литва, чи мала наступити аннексія великого князівства, чи лиш якась унія. На своїм місці викажемо, що Ягайло державно-правний акт, виражений словами — coronae regni Poloniae perpetuo applicare — розумів як унію, а не як інкорпорацію.

При сім насувається ще одно питаннє, чи сам Ягайло як великий князь після обовязуючого звичаєвого права великого князівства був компетентним довершити так важного, державного акту — як деякі викладають — зробити з литовсько-руської держави провінцію корони. Ми вже висше підносили, хто на Литві був компетентним до вирішування та до заключування таких державних актів. Там сказано було, що велике князівство як власність династії лиш за згодою всіх удільних князів могло зречися свого державного істнування. Сю справу компетентно могла рішити лиш

рада князів Ґедиминовичів, чого у сім случаю не бачимо. Не радили в сій так важній справі ті старі думи, які ще 1382 р. мусіли рішати, чи відступити Орденови тільки одну частину великого князівства — Жмудь, а не то тепер, коли ходило о долю цілої держави. Розглянувшися з одного боку у жерельнім матеріялі в сій справі, з другого боку в подіях, які зараз по коронації Ягайла наступили, можемо ствердити, що на таке рішеннє ледви чи була згода династів. Щоправда литовсько-руський літописець згадує, що Ягайло радився перед висланнєм посольства до Польщі та угорської королевої з матерю, всіми князями і боярами[1]), а при кінці кревської грамоти замічає, що приречення своїх послів, які вони поробили в Польщі, він ратифікує разом з низше підписаними братьми та в імени неприсутних братів — una cum fratribus nostris infra scriptis (Скиргайлом, Корибутом, Витовтом і Лінгвеном) et in persona aliorum fratrum nostrorum tam praesentium quam absentium, однак рівночасно знаємо, що краківські торжества якраз щонайвизначнійші українські та білоруські князі бойкотували та що деякі з них в найблизших днях проти них чинно запротестували. Годився на сей акт лиш невеликий гурток довіренників Ягайла, головно Скиргайло та Лінгвен. Знаємо напевно, що навіть на декого з присутних в Кракові князів (а було там їх чотирьох) як на Витовта виконано пресію. Зате не було там Любартовичів, Коріятовичів, найстаршого Ольґердовича, Андрія полоцького, Свидригайла, Віґунта та инших переважно князів Руси. Маємо отже докази, що Ягайло не мав уповажнення говорити в імени тих неприсутних братів, в імени яких він виступав, бо події, які згодом розігралися на сході держави, були якраз протестом проти доверщеного акту. На Руси вибухло повстаннє проти Ягайла, в якім одні з неприсутних князів брали явно участь, другі скрито симпатизували. Зі сказаного виходить досить ясно, що Ягайло рішив справу та поробив обітниці, до яких по дотеперішньому звичаєвому праву не мав компетенції; тому се діло можна було перевести в життє, однак не правом лиш иншою дорогою, звичайно приміюваною в таких случаях — силою[2]).

[1]) Читаємо там (П. С. Л. XVII. 77.), що Ягайло радився „из своею материю... Уляною и со братиею и со всими князи и бояре Литовския земли". Та ся вістка надто загальна. Можливе, що литовська суспільність, якій безпосередно докучали хрестоносці, годилася на се. Знаємо навіть (П. С. Л. XVII. 165), що Ягайло в боротьбі проти українських і білоруських князів на корінній Литві дійсно знаходив опертє.

[2]) Не від річи буде згадати, що в часі переговорів о люблинську

Абстрагуючи від питання, чи Ягайло здавав собі справу з того, яке мало бути державно-правне положеннє великого князівства в будуччині та чи був він компетентним по звичаєвому праву до переведення такої умови — звернемося до самого кревського документу та будемо старатися з нього дійти, чим саме був т. зв. кревський акт. Може кревський акт був особовою унією, як твердить дехто з російських істориків права[1]? Особовою унією умова в Креві не була. Виходить се із цїли, яку мали на оці польські пани — її творці. Краківським кругам не залежало на тім, щоби дві держави, корона і велике князівство, злучилися в союз за посередництвом особи короля, який по смерти Ягайла міг розірватися. Їм ходило о якусь реальну, сталу злуку з великим князівством, щоби сильнійше стати проти спільного ворога Ордену. В кревській грамоті і також у присяжних грамотах удільних князів заєдно кладеться натиск на вічну і нероздільну злуку земель великого князівства з короною; тому **вічна нероздільність** обох державних орґанізмів є одною з найважнійших прикмет кревської умови. Дальше у всіх актах з 1386 й слідуючих років, що стоять у якійнебудь звязи з кревським актом, — недвозначно підчеркується, що велике князівство **входило в якусь зависимість від польської корони**, а не лиш від особи Ягайла, навіть як польського короля. Немов для уособлення інтересів корони висувається часто особу Ядвиги, хоч Ягайло тоді був вже коронованим польським королем. Вкінці зобовязаннє воєнної помочи, яке робили удільні князі на річ корони, недвозначно говорить, що в кревськім акті ходило також о якісь реальні узли, а не о чисто персональну унію.

І знов стає перед нами друга крайність, коли ходить о обясненнє правного змислу фрази — coronae regni Poloniae perpetuo applicare — чи може се таки звичайна інкорпорація руськолитовських земель до Польщі? Інтересне се питаннє з огляду на знане становище мало не всіх польських істориків права, які до того у сій справі дали найчисленнійшу літературу. По нашій думці ані кревський документ, ані фактичне становище великого князівства й удільних князів по 1386 р. не дає підстави

унію, коли польська шляхта покликувалася на кревський акт, представник Литви Ян Ходкевич, жмудський воєвода, відмовляв йому правної сили якраз ізза некомпетенції Ягайла, що мовляв Ягайло сам без представників землї не був компетентним повзяти такого рішення. (Грушевський, Історія IV: 391.)

[1]) Владимірскій-Будановъ, Обзоръ ст. 101.

ґоворити про інкорпорацію. Будемо старатися се виказати. Поставмо перед себе кревську грамоту і кілька стрічок висше від сього монументального приречення вичитаємо иншу обіцянку Ягайла для польських панів, а саме, що ужиє всіх своїх средств для відзискання страт обох держав Польщі та Литви — regnorum utrorumque tam Poloniae quam etiam Lithuaniae. Отже друга держава побіч корони — велике князівство мало й дальше істнувати, мало мати свою окрему сферу державних інтересів а спільний король і великий князь в одній особі спільними средствами мав дбати о добро і цілість обох держав, які як державні тіла лишилися й надальше.

Ягайло від першої хвилі по своїй коронації ніколи не переставав титулувати себе великим князем Литви та паном Руси себто звичайною дотепер титулятурою великих князів. До того сей титул не був лиш пустим звуком, але крив за собою обсяг влади на означеній території (великого князівства). Можна думати, що Ягайло робив се навіть свідомо, коли пригадаємо, що був час, коли його становище в Польщі було доволі непевне (по смерти Ядвиги) а дотеперішній польський король думав навіть про поворот на велике князівство.

Ми не бачимо зовсім, щоби з кревською умовою розірвалася єдність великого князівства як цілости, що по гадці польських істориків по 1386 р. мало статися. Центром для Трок, Полоцька, Витебська, Київа, Луцька чи Сіверщини є й надальше Вильно а не Краків; тут а не там є осередні власти. Правда на Краків звертали увагу, бо там жив їх великий князь, але осідок всіх осередніх властей для литовсько-руських земель як влади військової, фінансової є у Вильні[1]). Кождочасний заступник великого князя у Вильні, був ним староста чи князь, не є тим, чим був зглядом Кракова староста краківської землі або ґенеральний староста в Галичині. Перший був заступником неприсутного великого князя, другий звичайним адміністраційним урядником, судовим чи там з иншими прероґативами, які в сім часі мав в Польщі кождий староста. Як порівнаємо приміром правне становище прилучених тоді

[1]) Доказом, що воєнну силу великого князівства відріжнювано від сил Польщі, може послужити скарга, яку до Риму заніс великий майстер на литовських князів Витовта, Корибута і Юрія з нагоди опанування через орденської кріпости Візни 1388 р. (Voigt IV. 50.) Здобуттє приписується Lithvanis et Ruthenis, а Поляків обвиняється лише, що вони позволили тамтим згромадити військo і перепустили його через Польщу, отже уділили лиш пасивної помочи.

земель Галичини з положеннєм українських областей великого князівства, сейчас впадає в очи ріжниця їх державної приналежности. Львівська та перемиська земля є складовою частю корони. Привилеї застерігали, що одна[1]) і друга[2]) не буде відірвана від корони, не буде надана ніякому князеви на удільно-княжім праві, і лиш буде віддана в адміністрацію старост шляхотського, а ніколи княжого походження. Все те найкрасше свідчить про инше державно-правне становище Галичини, де вже в послідніх роках впроваджено численні інститути польського права, передовсім в адміністрації[3]), а становище земель великого князівства, які й по кревській угоді творили окремий державний орґанізм під кождим оглядом.

Осідок котрогонебудь Ґедиминовича на Вильні, хочби в ролі Ягайлового заступника, збирає около його особи авреолю великокняжої гідности, яка як марево грозить позиції Ягайла на Литві (Скиргайло, потім Витовт). Навіть такого нездарного княжича на Вильні, яким був Скиргайло, — публична опінія внутрі держави й за границею мимовільно узнає великим князем, що є доказом, що велике князівство ані на хвилю не стратило свого характеру як орґанічної цілости.

Великий князь і велике князівство істнували також по кревській умові — великий князь разом з гідностю короля в особі Ягайла, велике князівство як окрема державна одиниця. Тому кревський акт не був інкорпорацією великого князівства до корони; він був чимсь иншим.

Чим отже був кревський акт? Не треба все таки забувати, що по словам кревських прелімінарів велике князівство мало бути передане на власність короні, а не злучене лиш особою монарха або ще якимись реальними узлами. Із сказаного дотепер, чим не була кревська умова, підійдемо до сути питання, до його позитивного очеркнення, чим вона була. Умовою в Креві велике князівство ставало на віки зависимим від корони, не затрачуючи своєї окремішности як державна цілість. Кревський акт був унією не лиш персональною, але також реальною й то досить тісною, при чім литовсько-руська держава входила в стан підпорядковання зглядом корони. Велике князівство має з Польщею більше справ як лиш монарха. Корона та Литва звязані обовязком взаїмної воєнної помочи без ні-

[1]) Ak. gr. i ziem. II. 17, III. 50.
[2]) Ak. gr. i ziem. VII. 19.
[3]) Гл. Грушевський: Бар. Стар. IV.

яких обмежень. Ягайло зобовязувався не робити ріжниці у грошевих видатках на потреби обох держав так, що й фінансовими середниками обі сторони мали стояти собі до розпорядимости. Не дасться однак рівночасно заперечити, що велике князівство правно ставало підпорядкованим Польщі. Вже в самій фразі — coronae applicare — міститься змисл, що головним членом нового союзного орґанізму ставала Польща, а велике князівство підпорядкованим членом. Є навіть сліди, що Ягайло 1386 р. зобовязувався за руські та литовські землі платити Польщі, як конкретну ознаку сеї зависимости, якісь данини. Хотяй проби зі сторони Польщі зреалізувати сей обовязок довели 1398 р. до конфлікту і навіть розриву та ніколи не повелися, фактом є, що Ядвига свої права до данини з земель великого князівства опирала на якійсь нам незнаній угоді з 1386 р.[1])

Насувається ще питаннє, чи після кревської умови кождочасний король мусів бути великим князем, чи могло велике князівство по смерти дотеперішнього великого князя та короля Ягайла вибрати собі окремого зверхника для Литви та Руси? По нашій думці не лише могло, але й повинно було вибрати, бо литовсько-руська держава як окремий державний орґанізм, хоч короні підпорядкований, не перестав істнувати і так само нема нігде згадки, що на Литві немає бути окремого великого князя, безпосереднього зверхника удільних князів. Теперішнього великого князя Ягайла, яким він і по коронації не перестав бути, мав по його евентуальній смерти заступити в Польщі король, у великім князівстві великий князь. Одно лиш застереженнє треба зробити, що великий князь, покликаний після обовязуючого звичаєвого права у великім князівстві до влади, мав бути підчиненим королеви, як його велике князівство короні. Між ними мало заходити подібне відношеннє, як між васалем і сувереном. Отсе державно-правні засади, які по нашій думці виходили з кревських постанов.

[1]) Коли питаннє про се, яка то могла бути данина, то Прохаска (Podole ст. 278) думає, що се була данина т. зв. поліття, хоч з оповідання пруського літописця Посільґе виходилоби скорше, що тут ходить якраз о нову данину, о яку не упоминалася Ядвига аж до 1398 р., не хотячи заострювати й так вже напружених відносин з руськими землями. Посільґе говорить, що Ядвига написала до Витовта лист „und schreib yn erin liben bruder und bat yn, das her ym sulde lassin gedechtig sin, wie der irluchte furste, ir herre, der koning von Polan ir dy lant czu Russin und Littoven bescheyden hette in der morgingabe und gegebin uff dy czii, als sy yn genommen hette czu eyme herren; und bat yn, das her tete als ir lieber bruder und getruwer, das her ir nemeliche czinse nemelicher landen beschilde, die ir jerlichin wordin gegeben und vorguldin (Scrp. r. Pruss. III. 219).

Та з кревським актом великий князь безпосередній зверхник великого князівства, васаль короля — коли схочемо вже й дальше послугуватися позиченою февдальною термінольоґією — став королем Польщі — своїм сузереном. Тому до Вильна як свого заступника у велико-княжім уряді в своїм імени міг вислати кого иншого, та висилав його не король, але великий князь Ягайло, бо інститут великого князя не перестав істнувати. Права установляти когось у великім князівстві на своє місце не відмовляли йому навіть найбільше самостійницькі кола в литовсько-руській державі, а з ними й великокняжа літопись[1]), бож всі знали, що Ягайло був великим князем. Се все однак не спинило еволюції, яку за наш період переходило фактичне й правне становище великокняжого заступника — від ролі ґенерального старости до признання для великого князівства окремого великого князя ще за життя Ягайла, що сталося 1401 р. Приглянемося сій еволюції.

В часі Скиргайлового заступства у великім князівстві Ягайло мішається ще до всіх справ; часом залагоджує Скиргайло деякі справи сам, однак точно по вказівкам короля — великого князя. Якнебудь Ягайло виконує на Литві та Руси верховну владу безпосередньо (наданнє маґдебурського права Вильну,[2]) мир з Орденом 1391 р.[3])) чи посередньо при співучасти Скиргайла — треба сказати, що роля великокняжого заступника на Вильні Скиргайла не взнеслася висше ролі кождого удільного князя лиш в особливший спосіб протеґованого, а з огляду на ціле велике князівство висше ролі Ягайлового урядника. Великим князем підчиненим польському королеви фактично й правно все ще був Ягайло, а лиш у своїх князівствах, наданих йому Ягайлом, себто у князівстві троцькім та полоцькім, мав Скиргайло такі права як кождий удільний князь; всюди впрочім виступав він тільки як намісник — урядник Ягайла. На доказ вистане згадати розріжненнє, яке робить Ягайло між шляхтою підданою йому як великому князеви, а окремо Скиргайлови при наданню привилею з 1387 р. Там говориться, що привилеї надається Литовцям „рицарям або боярам підчиненим **нашій власти** а го-

---

[1]) Гл. П. С. Л. XVII, ст. 416. „Родословіе великих князей Литовскаго княжества... По сем Якгайло взят бисть в Краков и коруноваша его кралем Польским в Кракові а на Вильне **устави** брата своего Витовта". Хоч ся вістка часово не вірна, все таки інтересна тим, що той на загал неприхильний для Ягайла список признає йому право установляти когось на своє місце у великім князівстві.

[2]) З р. 1387 (Собр. древ. грам. II, 1).

[3]) Voigt, IV, 91.

говно підданим вельможного князя пана Скиргайла князя литовського, троцького і полоцького".[1]) Так само дістав Скиргайло деякий вплив на заграничну політику, він може навіть під деякими услівями самостійно пактувати з Орденом, однак лиш щодо наданих йому литовських земель і Жмуди,[2]) зате справи заграничної політики цілого великого князівства належать до Ягайла; до сих справ в перших роках по кревськім акті уживає він звичайно польських панів.[3]) Згадати належить, що вже тепер приняв Ягайло титул — princeps supremus,[4]) якого уживає тільки в перших роках за намісникування Скиргайла, потім сей титул виходить з ужиття і появляється аж по 1401 р. Що означає сей новий титул? Титулом supremus principatus — supremus princeps зазначує Ягайло найвисшу, привязану до польської корони власть короля над великим князівством і над князем, що виконунав на місці великокняжу власть без огляду, чи се був лиш управитель великого князівства — отже заступник великого князя, чи таки дійсний, настановлений великий князь, лиш зависимий від короля після постанов кревського акту. У сім случаю відносно Скиргайла зазначував Ягайло також свою фактичну великокняжу власть, себто зверхність над удільними князями зі Скиргайлом включно. Його поставив він щоправда „висше усієї братії", однак тим не зробив його великим князем, ані не віддав влади над прочими князями у його власнім імени. Відзначенне Скиргайла „висше усієї братії" не було державно-правним актом, але актом особистої прихильности для нього зі сторони короля і великого князя Ягайла. Титул princeps supremus мав дальше зазначити, що у великім князівстві є хтось висший навіть від сього, що фаворитований Ягайлом засів хвилево на Вильні та в імени великого князя Ягайла управляв Литвою. Ся потреба показалася тим конечнійшою, що правні засади положені в кревськім акті і стверджені expost численними присяжними грамотами князів не мали тут на місці такого значіння, яке їм приписували в Кракові.[5]) Як вже згадано на своїм місці, ідея самостійного великого князя була

---

[1]) Ягайло надає права universis ac singulis Lithuanis armigeris sive boiaris nostrae ditioni ac signanter illustris principis domini Skirgaylonis ducis Lithuaniae et domini trocensis et polocensis etc. subditis". (Zbiór praw lit., ст. 1).

[2]) Скиргайло 1388 р. заключає перемиря з Орденом і зобовязується його придержуватися „cum omnibus nostris hominibus nobis subiectis terre Lithvanie". (Voigt IV, 51.)

[3]) Гл. Voigt IV, 47.

[4]) Гл. Zbiór praw lit. ст. 1, Mon. m. ae. II, 13, XII 9, 11, 12 і инші.

[5]) Сю справу порушуємо ще низше при нагоді виленської унії.

на Литві та Руси так жива, що хто з Ґедиминовичів засів у Вильні, ставав в очах суспільности великим князем; Вильно скривало в собі покусу. Сю обставину зручно використовували хрестоносці, в яких інтересі лежало, щоби думки Поляків убрані в Креві в форму умови, не були переведені в життє. Вони свідомо зачинають поминати великого князя Ягайла, а титул великого князя у зносинах з великокняжим заступником віддають управителеви Скиргайлови,[1]) що дало притоку декому з нових дослідників до твердження, що вже Скиргайло був великим князем.

Кревський акт, навіть у такім значінню, як ми виложили, не знайшов признання на Литві а тимменше на Україні та Білоруси; він все був тут чужим і незреалізованим. Велике князівство, як цілість підпорядковане короні, правно свою самостійність стратило, в дійсности однак її задержало доси, доки право не уступило перед дійсністю і фактичний стан не створив нового права. Як довго йшов спір про особу, яка має сидіти на Вильні, спір не набирав принципового характеру під правним оглядом, зате всякі старання корони, виконувати свої зверхні права у великім князівстві, відразу не повелися. Маємо вісти, що збираннє данини у великім князівстві стрічалося з різким опором суспільности; екзекуції треба було переводити силою,[2]) що під кінець XIV. в. довело до явної революції проти якихнебудь прав корони до великого князівства. Треба було вирівнати розріз між правом на папері та життєм. Згадана вже партія Сендзівоя каліського була склонна перевести ґрунтовну ревізію кревських постанов, себто усанкціонувати істнуючий лад, ратуючи хоч союз з великим князівством. Частинну лиш ревізію кревської умови, а тим самим еволюцію державно-правних взаємин між Польщею та великим князівством, прискорив особистий спір Витовта з Ягайлом о свою „отчину" — свій удїл. Сей спір задля талановитости першого, а непопулярности кревського акту у великім князівстві, прибрав характер державної крізи, що вирівналася в острівській згоді 1392 р.

2. Острівська згода 1392 р.

Ревізія державно-правних відносин у великому князівстві в острівській згоді після другого повороту Витовта на Литву та

[1]) Звернемо увагу на документ досить вчасної дати, бо з 1387 р. (Mon. m. ae. VI, 34). Лівонський майстер, Robin de Elez, заключаючи зі Скиргайлом мир, титулує його „supremus dux Littovie".

[2]) По оповіданню Посільґе, Ягайло мусів виправлятися на Русь походом проти князів „die em seyne czins hatten uffgehalten" (за Прохаскою — Podole, ст. 278).

звороту йому троцької отчини з усіми консеквенціями — є тісно звязана з питаннєм про правне становище князя, що сидів на Вильні та його відношеннє так до удільних князів, як і до Польщі. Реальнійше сказавши, ходить тут о питаннє, чи острівська згода змінила лиш особу на виленськім великокняжім замку (місто Скиргайла Витовта), чи й правне становище резидента; дальше, чи Витовт став як дотепер Скиргайло лиш заступником Ягайла у великокняжім уряді, чи він сам став великим князем литовсько-руського державного орґанізму? Тут виринає нове засадниче питаннє, а саме, коли настановлено знова у великім князівстві окремого великого князя, себто коли сю власть перенесено з особи Ягайла на иншу особу, чи в Острові чи аж пізнійше у Вильні (1401).

Загал польських істориків, що занимався тими історично-правними питаннями твердить, що в острівській згоді у відносинах між короною та великим князівством ніщо не змінилося, що кревська умова зістала дальше при своїй повній силі. Зате є ріжниця гадок у питанню, чим особисто був Витовт після постанов нової згоди. Одні[1]) обстоюють погляд, що Витовт і по Острові лишився у великім князівстві тим, чим був Скиргайло і навіть чим був Ян з Олесніци — одним із удільних князів лиш з властю ґенерального старости управляти Литвою в імени Ягайла. Другі є думки, що мимо важности кревської умови Витовт вже в Острові став великим князем на підставі родинної умови — отже є се право родинне, не державне. Витовт немов ad personam дістав лиш титул великого князя[2]). Рівночасно однак ті самі дослідники константують, що обсяг влади великого князя постійно змінявся і острівський акт був лиш граничною точкою одної зі стадій в еволюції великокняжої власти взагалі, якої початку треба вже шукати у відношенню Кейстута до Ольгерда. В острівській згоді Витовт не дістав ще велико княжої влади, а як доказ наводять се, що й по острівській згоді Ягайло вмішується в справи великого князівства, а заграничне політика Витовта все є услівна і зависима від затвердження Ягайла. Всі ті однак міркування не доходять до пожаданих результатів тому, що їх автори пореочують найважнійшу річ, а саме — о що властиво ходило в острівській згоді

Чим була острівська згода, зрозуміємо, коли звернемо увагу на

---

[1]) An. Lewicki, Kiedy Witołd ст. 425 і ssq.

[2]) Balzer, Unia horodelska ст. 3 і ssq. На нашу думку тяжко признати острівським змінам лиш значіннє родинного права, коли тут входили в гру такі важні державно-правні акти як реституція великого, троцького князівства, передача виленського князівства в уживаннє Витовтови й т. д.

її ґенезу та предмет спору між Кейстутовичем Витовтом та Ольґердовичем Ягайлом. Стремліннєм Витовга по першій і другій утечі в Орден було — дістати фактичне та правне становище свого батька в державі, себто велике, троцьке князівство з підлеглими йому волостями та самостійне становище Кейстута у литовсько-руськім, великім князівстві — hereditatem et patrimonium — як говориться в острівській грамоті. По першім помиренню з Ягайлом дістав Витовт від нього на се приреченнє й тим поясняється участь Витовта в кревськім акті та в краківських торжествах, як також його тиха згода на переведеннє кревської умови проти волі удільних князів. Від перших днів по кревських переговорах, коли Ягайло почув, що його сили ростуть, зачав він ломити пороблені обітниці, від тоді також датується початок опозиції Витовта до кревського акту[1]). Тепер в острівській згоді Ягайло рішився чесно додержати обітниць та віддати йому — hereditatem i patrimonium — себто батьківське становище. Знаємо, що воно опиралося на діярхії двох великих князів, причім Ольґерд мав лиш першенство. До сього тепер знов повертало. Витовт дістав свою батьківшину, узнаючи у великім князівстві першенство старшого, великого князя Ягайла. Про відновлену діярхію згадує також острівська грамота, коли говорить, що велике князівство є повірене опіці обох князів — populus domini utriusque vigilanciae creditus[2]). В Острові повернули відносини з сімдесятих років. Та в міжчасі стався кревський акт, який ціле велике князівство вводив у стан зависимости від корони, чого не було за життя Кейстута. Правда великий князь троцький Витовт вже тепер, коли діставав свою батьківщину — totalem hereditatem et patrimonium, — був готов узнати новий правний стан, та кревська умова мусіла силою фактів впровадити дальші новости — як прямі консеквенції з попереднього, що стали частю змісту острівської згоди. Старшого великого князя у Вильні — на Литві — не було; він сидів у Польщі. Чиж можна було тепер віддати заряд великого князівства в руки ґенерального старости, що управлявби ним в імени Ягайла або й в руки Скиргайла тоді, коли в недалеких Троках сидів талановитий Кейстутович справді молодший, але все таки другий великий князь? Виринула конечність не кому иншому, а якраз йому віддати не лиш провід цілого великого князівства, але й особистий уділ Ягайла — виленське кня-

---

[1]) Пригадуємо цитовану вже нами Скаргу Витовта (l. c.).
[2]) Гл. Mon. m. ae. XIV, ст 497—8. і VI. ст. 960.

зівство в заряд. Тому тепер власть Витовта стала дещо инша як ґенерального старости або заступника Скиргайла. Владу молодшого великого князя троцького розширено територіяльно на ціле велике князівство, отже й на уділи, які він дістав в тимчасове уживаннє, чим віддано йому провід цілого великого князівства; Ягайло полишав собі в цілім великім, литовсько-руськім князівстві лиш гідність старшого великого князя та прероґативи, які посідав колись Ольґерд зглядом Кейстута та його троцького уділу. З острівської грамоти недвозначно виходить, що в новій умові наступило взаїмне уступство. Ягайло віддавав Витовтови батьківщину і крім сього добровільно розширив його владу й на свої уділи та віддав йому, молодшому великому князеви провід цілого великого князівства. Витовт зі своєї сторони узнав свою зависимість від Ягайла не лиш як від старшого великого князя, але й від короля — чим апробував кревську умову[1]). Се обосторонне уступство знайшло свій вислів в тексті острівської грамоти. А ми знова — пише Витовт — бажаючи зі своєї сторони примінитися до прихильности Ягайла — nos autem volentes se domini Wladislai regis voluntatibus conformare — присягаєм вірність, поміч і т. д. не лиш за новонабуті землі, але й за цілу батьківщину — patrimonii totali[2]) В острівськім акті наступили зміни головно у внутрішніх відносинах великого князівства; кревська умова тут не дізнала сущних змін. Витовт відзискував своє старе право, а не набував його з ласки великого князя Ягайла приміром як Скиргайло своє дотеперішнє становище. Силою свого батьківського права вернув знов у Троки молодший великий князь, а на підставі умови став він зверхником всіх удільних князів. Ягайлови підлягав він як старшому великому князеви, а за посередництвом старшого великого князя Ягайла, польському королеви Ягайлови. Ягайло лишився ще великим литовсько-руським князем, хоч без території адміністрованої безпосередньо; її він за инші уступки — узнання кревського акту — передав в уживаннє молодшому великому князеви.

---

[1]) В доказ узнання прав корони зложив Витовт окрему грамоту на вірність Ядвизі (Mon. m. ae. VI. ст. 959—60).

[2]) Інтересне, що не лиш острівська грамота, але й Длуґош робить ріжницю між батьківщиною Витовта та землями відданими йому лиш на уживання — possesiones tenutae. Сі другі Ягайло все собі резервував як пристановище на лиху годину.

Найважнійшим арґументом для тих, що обстоюють гадку, немовби то в острівській згоді не наступила взагалі ніяка зміна крім осіб, є се, що Витовт по 1392 р. у польських жерелах не носить велико-княжого титулу. Се дасться тим пояснити, що від Витовта вимагала льояльність зглядом старшого великого князя у письмах до нього уживати якогось низшого титулу для зазначення, що перше місце у великім князівстві належиться кому иншому. Та ся практика, якої держаться на загал лиш польські жерела[1]) та грамоти з велико-княжої канцелярії до Польщі, не находить примінення у руських[2]) та німецьких[3]) жерелах, які стало та в спосіб наскрізь катеґоричний віддають Витовтови велико-княжий титул. Однак титулятура у великім князівстві в сих часах взагалі, а передовсім що до Витовта в періоді по острівській згоді, так ріжна та непевна, що на ній годі щонебудь будувати, як дехто хоче,[4]) бо маємо случаї, в яких навіть удільні князі носять титул великого князя з огляду на своїх князів другої кляси (служебних).[5]) З другого боку можнаби навести цілий ряд грамот Витовта з перед 1398 р. не до Польщі, а до Ордену, до українських князів і т. д. з титулом великого князя.[6]) З чого виходить, що арґумент витягнений з титулятури єього часу сам за себе небогато говорить.

Заходить з черги питаннє, чи міг Ягайло кождоі хвилі усунути Витовта з його становища так, як Скиргайла. На се питаннє притакуючо відповідає дехто з польських істориків,[7]) хоч на нашу думку без слушної підстави. Становище Витовта в троцькім уділі

---

[1]) Длуґош також не знає ще 1392 р. великого князя Витовта, лиш говорить про його — regimen et administrationem, хоч Скиргайло має його — in singulis — слухати. (Op. XII, 499—500, 502).

[2]) Никонівська компіляція (П. С. Л. XI. 155 і sq.) говорить — о великом княженіи — Витовта; у инших руських літописях читаємо, що Витовт став — господарем на литовской земли — що значить, великим князем в найповнійшім значінню (П. С Л. IV. 101, V. 246, XI. 161 і sq.; Daniłowicz, Kronika ruska, ст. 51).

[3]) Гл. Voigt, V. 83, 107, VI. 36, 44, 112 і много инших; для приміру наводимо лиш декотрі. Арґумент Левіцкого, що Посільґе (Scrp. r. Pruss. III. 179) не говорить нічого про велике князівство лиш каже „sy welden im alle dy landt yngegeben, dy sinem vatir Kynstottin vor hetti gehort“ не говорить нічого проти велико-княжої гідности Витовта, а промовляє лиш в тім змислі, як ми висше виложили, бо зі землями Кейстута — з троцьким уділом була звязана гідність молодшого, великого князя.

[4]) Lewicki, Kiedy Witold...

[5]) Гл. Ак. З. Рос. I. 7. „Се аз великій князь Дмитрей Ольгердович...“

[6]) Mon. m. ae. VI. 117, 127, 140, 179 і т. д.

[7]) Lewicki, l. c.

з титулом молодшого великого князя включно опиралося — як сказано — не на волі Ягайла, але на праві дідичности, а тільки у прочій части держави на окремій умові зі старшим великим князем. Першої частини його земель — отчини — Ягайло не міг йому відібрати під ніяким услівєм, хиба що Витовт був би провинився в чімсь проти обовязуючого удільно-княжого права; зате виленський уділ та великокняжу владу над цілим великим, литовсько-руським князівством міг Ягайло кождої хвилі відібрати, стягаючи рівночасно на себе консеквенції, які виходили з розвязання острівської умови. В сім случаю згідно з постановами острівської згоди Витовт зі своїм троцьким великим князівством ставав зглядом короля та польської корони без обовязків; кревська умова переставала тоді його обовязувати; бо якраз між иншими услівями також за ціну проводу та першого місця в управі великого князівства Витовт узнавав кревську умову. До таких консеквенцій очевидно ні Ягайло, ні польські пани не хотілиби були допустити, через що влада Витовта вже в Острові була в дійсности спетрифікована. Отсе були правні норми, які постановлено в Острові. Найблизщі літа показали, що не лиш яканебудь фактична влада короля та старшого великого князя в одній особі була тепер на Литві та Руси побіч молодшого великого князя неможлива, але й правне відріжнюваннє двох великих князів, з яких лиш молодший сидів на Литві та у Вильні, стало ілюзоричним. На Литві перестають відріжняти молодшого великого князя — тепер з фактичною владою над цілим великим князівством — від старшого великого князя — тепер резидуючого у Кракові без безпосередньої влади на Литві. Практичне життє готовило нову переміну обовязуючого права в напрямі признання Витовта й правно одиноким великим князем Литви та Руси. Тепер йому се тимлекше удавалося, що за кілька літ його панування стояли за ним вже ширші верстви литовсько-руської шляхти, служебних князів, маґнатів та боярства, для яких істнуваннє окремого великого князівства з окремим великим князем було жерелом їх значіння, загроженого за Скиргайла на добре щораз численнійше насиланою шляхтою з Польщі.

Для нас інтересна ще одна справа, кому на підставі острівської згоди мали підлягати удільні князі України і Білоруси? На підставі умови між Ягайлом та Витовтом безпосереднім їх зверхником був Витовт; навіть донедавний резидент на виленськім замку, поставлений свого часу „висше усієї братії“ — князь Скиргайло мав тепер в спільних справах для цілого великого князівства слухати

Витовта.[1]) Посередньо всі удільні князі підлягали верховному, себто старшому великому князеви; та як сказано у практичнім життю ся зависимість слабне, аж доки під кінець XIV в. не сходить до зера, підготовляючи нове уложеннє правних відносин удільних князів до центральної влади великого князівства. Як примір з сього часу наведу протикнязівський похід Витовта. Безперечно ся акція діялася за згодою Ягайла та Польщі, однак чи приходила кому з удільних князів на гадку їх зависимість від Ягайла? Не маємо сліду, щоби котрийсь з удільних князів навіть робив старання відкликатися від Витовтового рішення до старшого великого князя — короля. Весь їх гнів і руської суспільности звертається проти Витовта,[2]) подібно як „непослушенство“ Витовтови, а не Ягайлови було претекстом, щоби оден зі зрущеняx Ґедиминовичів опинився в краківській цитаделі, другий у виленській, а инший як збіглець на кормленію у Москві. Фактичної великокняжої влади Витовта у всіх напрямах не можна заперечити. Вона була дуже мало обмежена та сягала аж до можности вводити глубоко сягаючі переміни на всіх царинах державного життя великого князівства — до зміни старих інститутів державного литовсько-руського права включно. Велико княжий літописець дає нам на се аж надто богато доказів.

Не від річи буде згадати про ролю Витовта в уділах старшого великого князя, які належали все ще тепер до Ягайла, хоч уживав їх Витовт. Становище Витовта в них не виходило поза право уживання, зате всі прочі права власности були при Ягайлі. У виленськім уділі лиш сам Ягайло міг дати дозвіл на перехід якихсь дібр у инші руки або на такі фінансові трансакції, які на довший час обтяжували скарб удільного, виленського князівства, чого не треба було в прочих землях держави. Зілюструймо се одним, чи другим приміром; на се, щоби село Туденишки записати виленській капітулі[3]) треба дозволу та згоди Ягайла — ex mandatu et consensu..,. domini Wladislai — пишеться в грамоті, а се тому, що се село лежало у виленській области, а запись на річ церкви зменшувала на все доходи виленського князя. Противно, коли ходило лиш про обтяженнє скарбу великого князівства — се рішає сам

[1]) Длуґош. Ор. 502 „mandans, ut Alexandro Withawdo Duci in singulis pareat“.

[2]) По упадку Смоленська (1395) — пише Никонівська літопись — скрився князь Юрій Святославич до свого тестя Олега рязанського у великій тузі за отчиною, бо ніколи не було такого горя „якоже нині пострада от Витофта лукаваго и неситаго чюжая визхищати“ (П. С. Л. XI. 162).

[3]) Baliński, Historya Wilna I. ст. 101—2.

Витовт. Так приміром платню виленському епископови з великокняжого скарбу визначує Витовт самостійно[1]); иншу платню для того самого владики з польського і литовського скарбу визначують спільно Ягайло і Витовт.[2]) Згадані три правні акти, належно порівнані, освітлюють нам з одного боку ролю Витовта у великім князівстві і зокрема у виленськім уділі, з другого боку обсяг інґеренції Ягайла. В першім случаю ходить о уділ Ягайла як одного із князів і то в справі княжих дібр — тому у сім случаю потрібна згода Ягайла як власника удільного виленського князівства. В другім случаю обтяжувано публичний скарб великого князівства, тому тут рішає сей, що сповняє обовязки великого князя, себто Витовт. У третім акті ходить о такі самі тягарі на рахунок польського та литовсько-руського скарбу, тому справу рішають провідники обох державних орґанізмів — Ягайло та Витовт спільно, а Витовт, на якого території жив обдарований владика, лиш посередничить у переведенню сих фінансових зобовязань в життє.

Ягайло не лиш як великий князь, але й як польський король, зверхник великого князівства, мав право наглядати, що діється з великим князівством зависимим від корони. Тому загранична політика великого князівства по думці кревської умови остаточно опиралася о корону. Хотяй сам Витовт веде переговори та заключає угоди, однак їх мусить апробувати Ягайло. Твердження польських істориків, що до 1399 р. загранична політика великого князівства спочиває лиш в руках корони, треба розуміти в сей спосіб, що до короля належала лиш остаточна апробата. Так представляється справа заграничної політики великого князівства з правної сторони; на ділі однак велике князівство веде заграничну політику самостійно з тим, що вона не може звертатися проти Польщі. На підставі жерел можна виказати, що у великім князівстві не ідентифікували польських інтересів з литовсько-руськими; вони не йдуть проти себе, але побіч себе. Нераз Витовт веде переговори лиш за Литву та Русь[3]), не

---

[1]) l. c. ст. 162.

[2]) Ibid. Гроші мав давати польський скарб, мід литовський скарб.

[3]) Гл. Voigt V. 107 (або VI. 44). В обох случаях майстер хрестоносців веде переговори о завішеннє оружя лиш з Витовтом: „Wir Bruder Conrad v. Jungingen.... thun kund.... daz wir mit dem Irluchten fursten und herren herrn Alexandro ander Wytawdt Grossfursten czu Littoven etc. eynen ganczen steten frede ufgenommen hahen zu halden... daz bynnen der egenannten czeit deme egenannten herren Alexandro und allen sienen landen als Littoven und Russen ader wy sy genannt sien... Гляди також Mon. m.. ae. VI. 128—30, 134, 137, 140—3.

оглядаючися, як до них поставиться корона, а заграничні держави зовсім добре відріжняли спори з короною від конфліктів з великим князівством. Маємо случаї, що в часі перед 1399 р. умови мимо згоди Польщі не доходили до результату, коли на них не згоджувалося велике князівство. Наведемо інтересний случай з послідних років XIV в. Цісар Жигмонт рішився 1397 р. посередничити між Орденом та великим князівством. В листі до великого майстра пише він, що чув від польського короля і його ради, що ще є малі ріжниці між Орденом та Витовтом — das noch umb kleine Sachen zwischen euch und herzog Wytowt unseim libin bruder und irn landen ufstosse sin — тому радить хрестоносцям докінчити заключенне мира з Ягайлом і з Витовтом.[1]) Незгода Витовта на точки, що відносилися до великого князівства, спиняла підписанне мира, на який вже годився король, з чого виходить, що санкція Витовта не була чимсь додатковим, лиш помічним чинником, але була конечно потрібною не менше, як санкція короля. Згаданий висше мир по всіх своїх вступних працях мав остаточно бути миром з Ягайлом і Витовтом. До 1398 р. Витовт не відмовляв Ягайлови права — на велике згіршенне Ордену[2]) — забирати за границею голос і в справах великого князівства,[3]) хоч переговори спочивали лиш в руках Витовта[4]). В послідних роках перед салінським переворотом щораз частійше лучаються виїмки з сього правила так, що в гродненських прелімінарах (1398 р.) апробату короля усувається на послідний плян; вона може бути або й не бути, а се залежить від того, чи пактуюча сторона сама королівського потвердження жадає, чи ні.[5])

[1]) Гл. Bunge, Urkb. IV. 1458 а також 1439—40, Voigt V. 95.

[2]) В 1397 р. писав великий майстер до електорів „zcum irsten, das undir den Polan, Littoven und Russen als grosse Gemeynschaft ist, das sy offenbar sprechen, was Littoven und Russen angehet, das geht auch an das Rich zu Polan....“ (Voigt IV. 94).

[3]) У відповідь Орденови, який від Витовта 1396 р. зажадав доказів, що Литва вже є християнською — таке відписав Витовт: „gehorsam solde her gerne sin mit den sinende heiligen Romischen kirchen, und do were der konig von Polan, der obirste von Littowen, dem her ouch gehorsam were.“ (Bunge, Urkb. IV. 1421).

[4]) Гл. Mon. m. ae. VI. 140, Voigt V. 83, 107, VI. 44.

[5]) Гродненські прелімінарі з 23/IV. 1398 р. (Mon. m. ae. VI. 179, Bunge, Urkb. IV. 1470) інтересні тим, що ними увійшло велике князівство на шлях самостійности та являються через се немов початком салінського перевороту. Витовт титулує себе в сім документі великим князем — von gotes gnaden grossfurste czu Littaven — та каже, що цілю гродненської конференції було підготовити мир з Орденом — um einen ewigen frede

Все висше сказане про вплив короля на заграничну політику великого князівства, мало приміненнє в таких умовах з сусідами, у яких була інтересована Польща, отже з Орденом, цісарем і т. д. — словом, зі заходом. Зате у своїх відносинах до східних держав, як Москви, північних републик і Татар, Витовт не перестерігав сього права корони.[1]) На сході мало велике князівство вільну руку. Збираючи сказане виходить, що вступні переговори, дрібні умови та прелімінарі мира мав право укладати сам Витовт; самож заключеннє мира належало до обох володарів, в першій мірі до Ягайла. В дійсности однак заграничну політику зі західними державами, що могла дотикати й польських інтересів, вів Витовт зі застереженнєм королівського потвердження, у східній політиці мав Витовт вповні вільну руку. Практика вела до засади — самостійна заграднична політика, лиш незвернена проти Польщі. Найблизша умова мала сю норму усанкціонувати; її прискорив зростаючий вплив боярства, якого згода, також в справах заграничної політики, значить навіть більше, чим апробата старшого великого князя та короля Ягайла. Згаданою висше гродненською умовою (1398), особливо її кінцевою постановою, велике князівство вступило вже на шлях самостійної заграничної політики, бо зобовязувалося до строгої невтральности на случай польсько-пруського конфлікту.

Не менше чим у заграничних справах — показалося, що ідея самостійности внутрі великого князівства була ще надто сильна.

---

czwischen uns und unsern landen, alze Littaven, Ruessen und anderswo si gelegen sint Першою точкою прелімінарів були териториялні справи — das herczog Wytawt abtreten solle alle die landt, які низше означувано. Під кінець було застереженнє в справі королівського підпису — und ap der egeschrebene herre homeister des bogern wirt, so sol herczog Witawt, ap her wil und ap is im gefellet, allir desir berichtunge schiken eine bestetegunge von dem konige von Polan und dem ingesegel siner maiestad. Зате всякі додатки, які мали увійти в трактат, повинні бути потверджені Витовтом і його боярами — versehen mit sinen und siner baioren ingesegele. Вкінці зобовязувалися обі сторони не перепускати через свою територію ніяких військ, а також християнських, які йшлиби війною проти одної з пактуючих сторін. Послідний додаток був звернений проти Польщі.

[1]) Вже 1393 р заключив Витовт союз з великим князем тверським (Mon. m. ae. VI. 107). В сій умові Витовт виступає зовсім самостійно як „великій князь литовскій и иных руских земель государ". Оба володарі зобовязуються взаїмно собі помагати та нормують господарські та торговельні справи своїх земель. Подібно 1396 р. заключає Витовт умову з епископом Дорпату (Bunge, Urkb. IV. 1415). Зі сторони Витовта виступає Андрій, виленський епископ, його капітула і бояри.

Як довго йшло тільки про становище нового великого князя, розвязане вчасти острівською згодою, справа оборони самостійности литовсько-руської держави не набрала актуальности, зате стараннє корони реалізувати свої права, передбачені мабуть в оріґінальнім кревськім документі через побір данини, збудило сильну опозицію й то сильнійшу на Руси, чим на Литві, де все таки дань для Ягайла могла уходити за престації на річ старшого великого князя з його особистих уділів. На Руси зроблено з сього державно-правну квестію. Пруський хронікар Посільґе, що мав знамениті відомости про сучасне положеннє великого князівства, з нагоди революційного кроку на салінськім зїзді кидає нам світло на се, як литовсько-руська суспільність розуміла правне становище своєї держави зглядом корони по кревськім акті.

Коли надійшов лист Ядвиги, у якім жадала вона данини з руських земель, як записаного її Ягайлом віна — ставить Витовт зібраним удільним князям, служебним і боярам питаннє, чи вони узнають себе за підданих і чи платитимуть дань Полякам? Зібрані одноголосно — gemeynlich — відповіли, що вони все були вільними і що супроти Польщі ніколи не мали подібних обовязків — sie weren fry gewesin und ir eldern, und hetten den Polan keynen czins gegeben. Своє відмовне становище арґументували тим, що хочуть зістатися при своїй давній свободі — weldin blibin by irre irsten fryheit.[1]) Для нас важне, що суспільність покликується на старину, а претенсії Польщі та якунебудь зависимість великого князівства уважає як новину, як замах на старі свободи, яких треба усіми силами боронити. Дотеперішня зависимість великого князівства від корони, зачеркнена кревським актом, увійшла в послідних роках XIV в. в стадію крізи. Показалася конечність доповнити се, чого не зробила острівська згода — перевести ревізію кревської умови, усанкціонувати дійсність.

Збираючи все, що приносила острівська згода бачимо, що вона

---

[1]) Своє оповіданнє зачинає Посільґе характеристичною надписею: Wy die konigynne von Polan wolde zcins habin von den Littoven. Витовт по одержанню листу від Ядвиги скликує бояр — da bis her dy bestin der lande von Russin und von Littovin vor sich komen und frogete sie, ab sie weldin undirtenig sin den Polan und yn czins gebin alle jerlichin. Коли боярство рішучо заявилося проти претенсій Польщі, Витовт заключає за згодою ради союз з Орденом тому, що жадання Ядвиги узнали за засадничу справу — das der briff der konigynne von Polan, in deme sy czinshaftig machin welde die Russin und Littovin den Polan, die grosste sache sy, das sich Wytowt czu dem ordin weder hat geworfen und vorsunet. (Scrp. r. Pruss. III. 219—20.)

не змінила відносин литовсько-руської держави до Польщі, противно вона лиш потвердила кревський акт та знайшла для його ідеї талановитого сторонника. Велике князівство однак, як цілість, лишилося й на дальше немов васальною державою, зависимою від корони. Змінився лиш внутрішній устрій сеї зависимої держави. Відновлено вперше давну власть другого великого князя та розширено його компетенцію на цілу литовсько-руську державу. При Ягайлі зістали лиш права старшого великого князя, які покривалися з тими правами, які колись у цілім литовсько-рускім союзі з троцькою областю включно мав Ольґерд. Велико-княжа власть в цілім великім князівстві правно належала ще до Ягайла. Виконуваннє з поручення Ягайла велико-княжої влади проворним Витовтом посунуло не лиш права молодшого великого князя, але також й права самого великого князівства о один крок наперед в напрямі самостійности литовсько-руської держави; перед живою дійсністю уступила знов мертва буква права.

Не дасться заперечити, що в еволюції державно-правних відносин великого князівства до корони, на яку — як згадано — весь той час рішаючо впливав фактичний стан, 1398 рік був критичним. В міждержавних умовах з сього року великого князівства з Орденом появляються постанови, що неґували кревський та острівський акт. Ідеєю умов з 1386 та 1392 р. було створеннє зачіпно-відпорного аліянсу проти Ордену; він містив обовязок активної помочи для Польщі на случай польсько-пруського конфлікту, а тут являється, на случай подібної війни, постанова безоглядної невтральности Литви, звернена своїм вістрєм проти Польщі. На підставі сих умов польські війська не сміли навіть перейти через територію великого князівства [1]) Під кінець сього року на салінськім зїзді наступив вже й явний розрив — Витовта проголошено королем. Королівська власть в понаттю середневічного, державного права значила тільки, що повна независимість від якогонебудь володаря, навіть від універсального римсько-німецького цісаря. По постановам кревського та острівського акту був се революційний крок; однак був він висловом стремлінь дійсного життя, якого походу не могли спинити обі умови.

---

[1]) Щоправда гродненські прелімінарі не називали поіменно Поляків, а говорилося там лиш про перехід військ христіян — et christianum — та инші христіянські (у тогочаснім значінню католицькі) війська не могли переходити через землі великого князівства в своїй виправі проти Ордену, бо велике князівство граничило лиш з одною католицькою державою — Польщею.

3. Виленська союзна умова 1400/1 року.

Нитки, що лучили велике князівство з короною, пірвані на салінськім зїзді, навязано знов вже в слідуючім році на дещо иншій основі, чим се порядкували дотеперішні умови. Витовт, по словам Длуґоша,[1]) діставав з волі короля на доживотте велике князівство, себто ставав одиноким великим князем Литви і Руси. Право мішатися у литовські справи, яке ще доси мав Ягайло, та остаточно рішати всі справи литовської держави переливав він на Витовта на час його життя, не зрікаючися однак права до великого князівства по його смерти. Виленські пертрактації пішли дальше; вони не лиш зміняють правне становище Витовта у великім князівстві, але також засади кревської умови. Велике князівство перестає бути другорядною державою, зависимою від Польщі, а стає самостійним орґанізмом та рівнорядним членом польсько-литовського союза. Знов фактичний стан з послідних років став правом. Коштом сих уступок корона ратувала се, що можна ще було уратувати, а саме право корони до великого князівства на кревських засадах, хоч по смерти Витовта, та тісний зачіпно-відпорний союз обох держав ще за життя Витовта.

При новій умові зміняється також характер пактуючих сторін. Пятнацятилітня практика навчила краківські круги, що умови володарів між собою, хочби поперті й десятками присяжних грамот, не дають ще поруки, що вони будуть переведені в життє. Тому тепер втягнено до пертрактацій ширші круги суспільности — бояр і шляхту, як представників обох держав. Вони мали ручити, що слабі узли, які ще вязали оба державні орґанізми, зовсім не пірвуться. Впрочім і з огляду на зміст умови сей спосіб поступовання був конечний; бож хто мав ручити, що по смерти Витовта верне велике князівство знов до ролі зависимости від корони, як було умовлено в Креві? Хиба мертвий Витовт такої поруки не міг дати. По сих вступних замітках приступимо до розбирання самої умови.

Відомости про основи виленської угоди дійшли до нас з двох сторін, з литовської та польської — грамотою Витовта, а окремо його бояр, зверненою до Поляків, та грамотою польських панів, виставленою у Вильні, а два місяці пізнійше другою в Радомі. Щож давала виленська умова, які новости вводила вона у правні взаємини корони та великого князівства? У виленськім трактаті русько-литовські землі

---

[1]) Длуґош (Op. XII. 526) подає: „Withaudus Lithuaniae Magnus dux, cui eodem anno per Wladislaum Poloniae Regem Magnus Ducatus Lithuaniae donatus et ad vitae tempora precario concessus fuerat... вибрався на Татар.

ставали знов самостійною державою, рівнорядною з Польщею з хвилею, коли останок зверхньої влади, яку над цілим великим князівством мав ще Ягайло, як старший великий князь, а на підставі кревського акту також як король — той supremus principatus, як звуть сі зверхні права виленські документи, переходив на Витовта. Що розуміти під сими словами supremus principatus, та чи їх значіннє справді відповідає такому поняттю, як ми їм приписали? Їх значіннє можна усталити доволі точно зі згаданих висше документів. На початку грамоти литовських панів виразом supremus princeps Lithvaniae означається владу, яку мав Ягайло у литовсько-руській державі перед хрещеннєм і вибором на польського короля[1]) та по виборі аж до виленської умови — отже найвисшого суверена держави, зверхника удільних князів — словом владу старшого великого князя. В такім розумінню Витовт тепер ставав володарем у великім князівстві.

Та може зайти питаннє, чи у виленськім трактаті Витовт не став великим князем підчиненим короні, що було допускаємим і після кревської умови; в сім случаю у правних взаєминах обох держав таки не наступилиби сущні зміни? Виленські грамоти дають нам однак можність усталити, що в нових умовах не лиш що Витовт ставав одиноким великим князем цілої держави, але що й правні відносини між короною та Литвою змінилися; дотеперішнє підпорядкуваннє великого князівства заступила рівнорядність обох державних орґанізмів, злучених тісним союзом. Правда Витовт й тепер говорить, що ратифікує дотеперішні зобовязання при короні стояти та їй помагати, а таксамо на будуче зобовязується до сього, та він не згадує ні словом про якусь службу, підчиненнє або влученнє великого князівства до корони, що дотепер все як найстараннійше підношено. Зате позитивні дані про характер нових умов знаходимо у згадуваній вже грамоті литовсько-руських панів, у якій державноправне відношеннє обох держав очеркнене недвозначно на засаді їх рівнорядности. Пани великого князівства зобовязувалися за життя Витовта лиш до вірного оборонного союза з Польщею проти всяких ворогів та до взаїмної помочи — firma fide et inviolabili sponsione promisimus et tenore presentium promittimus toto posse et viribus contra insultus quorumlibet hominum eis (scil. короні

[1]) Читаємо там (Mon. m. ae. VI. 234).: Quomodo eo tempore, quo prefati principes.... serenissimum principem dominum Wladislaum regem Polonie, supremum principem Litwanie.... de gentilitatis erroribus educentes in regem regni Polonie.... assumpserunt — тоді зроблено кревську умову. Тепер знова сей supremus principatus переходить на Витовта.

і польським панам) assistere et eos nullo exquisito colore unquam deserere, sed.... adiuvare, eorumque profectus, commoda peragere.... velut nostrum proprium, quod et ipsi nobis pari modo tenebuntur facere viceversa. Се засади, на яких укладалися відносини між короною та великим князівством за життя Витовта; литовсько-руське боярство не зобовязувалося зглядом Польщі до нічого більше, до чого навідворот не була би зобовязана польська шляхта зглядом великого князівства. По смерти Витовта мало державно-правне становище литовсько-руської держави змінитися; тоді знов найвисша суверенна власть над великим князівством — supremus principatus — мала перейти на корону — plene et integre devolvi. По Витовтовій смерти обіцювало боярство великого князівства за себе та за своїх наслідників піддатися під владу корони і їй служити — corone et regno Polonie adherere, subici, obsequi et servire sine dolo et fraude — а иншого пана собі не шукати. Дослівно мав повернути стан з кревської умови, а велике князівство зі смертю Витовта мало повернути знов до ролі підручного державного орґанізму як в Креві. Зате виленська умова зовсім не знає нічого про се, щоби по смерти Витовта велике князівство мало зійти до значіння польської провінції, як дехто хоче. Обі держави мали тоді бути в сталій злуці — perpetuam et irrevocabilem unionem (scil. tenere). На случай, колиби Ягайло помер скорше чим Витовт, велике князівство застерігало собі відповідний вплив на вибір короля; бо литовська сторона немов конклюдує, якщо ми по смерти Витовта маємо бути у вічній зависимости від Польщі, мусимо знати, хто там буде панувати тоді, коли наступить умовлена злука. Словом, литовсько-руська держава мала стати тим, чим правно була в Креві — другостепенною державою, зависимою від Польщі.

Силою своїх повних, зверхніх прав — supremus principatus — над великим князівством, які діставав Витовт у виленській умові, ставав він також власником виленського уділу, який в Острові віддано йому лиш на тимчасове уживання.[1] Тим самим титулом мали відтепер підлягати Витовтови всі удільні, руські землі, бо в поняттю

[1] Пригадуємо ще раз три ерекційні документи, особливо перший (гл. висше). Там права до виленського уділу, які зарезервував собі Ягайло, назвали ми резервою на лиху годину. У Ягайла були справді поважні побоювання, чи по смерти Ядвиги удержиться він в Польщі, про що згадує й Длуґош. По смерти Ядвиги († 1399), в часі виленських переговорів, він був вже певний своєї позиції в Польщі, тому міг віддати виленський уділ Витовтови.

supremus principatus і в суверенних правах старшого, великого князя містилася влада також над ними. Виленським актом переходила в руки Витовта вся власть законодатна і виконавча у всіх сферах державного життя — судівництва, військовости та адміністрації великого князівства вже тепер по розгромі удільних руських князів доволі централізованого В злуці з тим прийшла повна независимість заграничної політики; новий зверхник держави заключає вже тепер самостійно трактати,[1]) переводить територіяльні зміни, влучає до великого князівства нові провінції.[2]) Щоправда польські круги та польські жерела й тепер деколи титулують Витовта назвою князя — dux,[3]) та всі инші, так німецькі як й руські грамоти, так в титулятурі як й у міждержавних зносинах, признають йому повну суверенну владу в литовсько-руській державі.

Виринає з черги питаннє, які права до великого князівства оставали Польщі на підставі виленських трактатів? Чи Ягайло та корона резиґнували з дотеперішніх своїх прав? На се треба відповісти — ні. На лиш Ягайло, але й корона мали права до литовсько-руської держави та не зараз, лиш як спадкоємці Витовта. На час його життя, права Ягайла та корони сформуловані у кревськім акті, були в завішенню і аж по смерти приходили знов до сили. Корона мала знов стати зверхником великого князівства, а велике князівство мало знов, як в Креві, стати підручним державним орґанізмом зглядом Польщі. Короні мали автоматично, на підставі виленської умови, припасти уділи дотеперішнього, старшого, великого князя (Ягайла), а на підставі тестаменту, що вже було узгляднено у виленських переговорах, також Витовтова отчина — троцька область.

Зі своїх батьківських дібр виділяв Витовт за згодою представника корони (Ягайла) дві области, та робив щодо них застереження по своїй смерти. Одну призначував для брата кн. Жигмонта, другу для своєї жінки Анни. Першому творив він окремий уділ в Новгородку на удільно-княжім праві; Витовтова жінка Анна діставала

[1]) Під 1408 р. маємо щоправда записано у Длуґоша (Op. XII. 570), що Wladislaus rex et Magister Prussiae in Kowno conveniunt pacem inter Lithuaniae et Prussiae terras compositurі. Та сам Длуґош арґументує, що сей крок зробив Ягайло з прихильности до Литви, бо жаль було йому своєї вітчини — отже ходить тут радше о посередництво. До того, Витовта тоді не було вдома, бо був занятий виправою на Москву.

[2]) Читаємо у Длуґоша (Op. XII. 550) „Withaudus Lithuaniae dux Smolnensem Ducatum... in provinciae formam redegit et Lithuaniae adiicit. Сталося се 1403 р.

[3]) Гл. попередня замітка.

свою область на доживоттє. Оба сі застереження також входили в життє аж по смерти Витовта. На них мусів Ягайло як представник корони дати свою згоду тому, що вони мали бути аж тоді зреалізовані, коли до корони мала знов повернути зверхня власть над великим князівством, чим немов ручив за їх додержаннє.

Одну справу оставлено ще неясною, чи по смерти Витовта ся другорядна литовсько-руська держава мала вибрати собі знов окремого, великого князя. З духа виленських пертрактацій виходилоби, що велико-княжу гідність задумано злучити з королівською в одній особі. Сю квестію свідомо чи несвідомо пропущену у Вильні скоро підняла литовська суспільність і вона займала творців городельської унії (1413). Підносимо се длятого, що дехто з істориків права[1]) представляє, що виленська умова полагоджувала й сю справу, отже вносила у міждержавні відносини Польщі та великого князівства якийсь сталий стан, а не провізорію лиш на час життя Витовта, а саме, вона мала вводити ніщо більше як тільки особову унію, бо Ягайло по смерти Витовта мав стати спільним монархом. Ми старалися виказати, що постанови виленської умови на кождім кроці узгляднюли лиш стан за життя Витовта, що свобіднійше державноправне становище великого князівства себто рівнорядність обох держав допущено лиш при його великім князюванню, та що кревський акт ще тепер не змінено; він був тільки немов в завішенню. Впрочім се виходить і з городельського акту, який трактує виленську, союзну умову — бо так булоби найвідповіднійше її назвати — як тимчасовий стан, а вихідною точкою в Городлі при укладанню нового порядку, який мав наступити по смерти Витовта, стає таки кревський а не виленський акт. В Городлі великому князівству знов лагоджено ролю підрядної держави, король має право за радою панів назначити литовсько-руській державі як підчиненому державному оріанізмови великого князя, зате литовсько-руське боярство, як шляхта другорядної держави дістає лиш посередній вплив на вибір короля. Словом, підставою городельського акту ставала не виленська а кревська умова. Розширено її о стільки, що підрядна держава виразно мала запевненого окремого великого князя, хоч іменованого щоправда а не вибраного. Ся точка пропущена в Креві стала головним здобутком литовського боярства в Городлі. Инша річ, що за час до смерти Витовта принесло життє дещо нового. Еволюція правних відносин між Польщею та Литвою в сім часі вже виходить поза

---

[1]) Kutrzeba. Unia Polski z Litwą ст. 489—504, 514—515.

період, що є цілю наших дослідів, а зачепили ми їх остільки, оскільки вони кидають деяке освітленнє позад себе.

За права рівнорядної держави з Польщею на час Витовтового життя діставала корона щось инше — тісний, зачіпно-відпорний союз з великим князівством. Литовська шляхта зобовязувалася торжественно до необграниченої, военної помочи на ціли оборони Польщі — toto posse et viribus contra insultus quorumlibet hominum eis assistere, уважати, щоби всі інтереси великого князівства годилися з інтересами польського союзника — bonum comune peragere velut nostrum proprium — та всюди попирати корону морально і матеріяльно — vita et rebus. Такі самі обовязки перед великим князівством затягала на себе корона — quod et ipsi nobis pari modo tenebuntur facere viceversa. Титулом сеї союзної умови велике князівство у своїй заграничній політиці не повинно було робити щонебудь на некористь Польщі, противно її ставити перед всіми иншими евентуальними союзниками.[1]) Тісний союз не відбирав ні одній, ні другій державі самостійности ділання, бо сфери їх впливів, як показала послідна десятка літ, були инші та сходилися лиш на ґрунті орденських справ. Обі держави могли самостійно робити набутки, а факти, що деякі васалі одної держави почувалися до обовязку заявити свою вірність і другому союзникови[2]), свідчить хиба, як згідні були інтереси обох держав у заграничній політиці на переломі XIV і XV віку. По 1401 р. заграниця знала дві держави, корону та велике князівство, лиш злучені тісним союзом.[3]) Не диво отже, що

---

[1]) Повторяючи свої зобовязання з 1401 р., Витовт в 1404 р. прирікав (Mon. m. ae. II. 32) — quod nullum hominum, cum quibus foederati sumus et uniti favoribus, subsidiis et quibuscunque praerogativis suae celsitudini praeferre volumus, nec unquam contra ipsum esse, quinimo ipsum et eius coronam super et ultra et contra nostris auxiliis, consiliis et favoribus.... vita et rebus.... боронити.

[2]) В часі по 1400 р. Івашко, син Петра, молдавського воєводи, прирікає вірність Ягайлови і Витовтови. Сей документ інтересний тим, що в нім згаданий і Витовт, підчас коли дотепер молдавське господарство складало все вірність лиш королеви та короні, часом і королевій — як се виходить з грамот 1387—1396 рр. (Гл. Invent. ст. 131—3.)

[3]) Про виленські події говорить Посільґе (Scrp. r. Pruss. III. 245), що — Der konyng von Polan vorbant sich mit den Russin. Ouch mache Jagil koning von Polan uff eyn nuwes mit Wytowte eyne vorbindunge und mit den Russin. Подібно оповідає велико-княжий літописець. В Похвалі великому князю Витовту, ось як характеризує він становище свого великого князя (П. С. Л. XVII. 394—5) — И Чевское королевство и Угорское и Польское великую честь держали, и еще и Датцкиі король великую славу и дари дал славному государю князю великому Витовту.... Тогда

головно в Ордені все інтересувалися, чи на случай конфлікту з одною, і друга держава витягне з сього союзні консеквенції. Те питаннє було актуальним і перед самим Ґрунвальдським боєм.[1])

Питаннє, яке вже сучасну заграницю вводило в сумнів, чи і яка евентуально істнує зависимість великого князівства від корони і в нинішній історично-правній літературі не знаходить згідної розвязки. Одні відмовляють Витовтови після виленської умови навіть велико княжої гідности та приписують лиш велико-княжу власть, не згадуючи вже про повну суверенність литовсько-руської держави та про її суверена великого князя [2]) Инші признають йому велико-княжу гідність, та по їх думці зверхність Ягайла і корони все тревала, а ширші права Витовта були лиш хвилевим відступленнєм від правила. В часі Витовтового володіння корона і Литва творили свого рода державу держав. У великім князівстві в сім часі рішає воля Витовта, а Ягайло лиш через нього.[3]) Наш погляд виложили ми в тягу праці.

Перед великою індивідуальністю Витовта польська сторона на час його життя зрезиґнувала з переводження кревського акту в життє, відкладаючи се на більше пригожий для себе час. За життя Витовта маємо перед собою дві держави, звязані союзною умовою, якої постанови, одні нормували сучасність, другі майбутність, на зовсім инших основах — про що мова висше.[4])

В кревській умові за її сповненнє ручив Ягайло, зверхник

славний государ Витовт на которую землю гнів иміл и хотел казнати и король полскій Якгайло всегда ему помагал и помоч давал. — Абстрагуючи від панеґіричного змісту похвали інтересне, що польське королівство ставиться тут у рівні відносини супроти великого князівства з чеським і угорським королівством. Ягайло є лиш союзником великого князя Витовта.

[1]) Длуґош (Op. XII. 578—9) оповідає, що 1409 р. посли хрестоносців питали Ягайла, чи на случай війни з великим князівством о Жмудь він стане Витовтови на поміч. Ягайло не дав відповіди, — nam neque ducem Withaudum et Lithuanos in eorum adversis periculisque deserere, neque a Lithuanis se regnumque suum volebat bellum durum.... transferre.

[2]) Lewicki, Kiedy Witold — покликуєся на фразу Длуґоша, що Ягайло взяв Витовта тільки in partem suae sollicitudinis.

[3]) Balzer, Unia horodelska, ст. 6.

[4]) В XV та першій половині XVI ст. ми свідками того самого явища, як то корона маючи все на очах ту саму ціль — інкорпорацію великого князівства — хвилево відступає від її реалізування, щоби лиш не допустити до повного розриву з Литвою.

династії та удільних князів — без династії та без удільних князів. Від сього часу змінилося дещо у внутрішнім устрою та в укладі суспільних верств великого князівства. Удільних князів розгромлено, висунено на чоло хвилево служебних та й їх голос затих, а до слова прийшло знатне боярство — литовсько-католицька маґнатерія. Воно тепер ручило за сповненнє виленських умов. Служебні та заціліли удільні князі України і Білоруси, які недавно на салінськім зїзді репрезентували руську часть великого князівства і брали участь в проголошенню Витовта королем, мали лиш по кревським взірцям узнати довершений без них акт і будучі права корони до Литви і Руси, хоч Руси й не питали про її думку. Будьто кождий з окрема, будьто на принагідних зїздах[1]) на приказ з Вильна виставляють вони грамоти, в яких узнають права корони до руських уділів по смерти Витовта в таких розмірах, як їх зачеркнули виленські постанови.[2])

Згадавши вже про руські землі, треба піднести, що у виленськім акті не брали в ни ніякої участи. Не то нема там удільних князів, яких вже в більшости вислано „поза преділи", але навіть велико-княжих протеґованців служебних князів, князів-намісників, намісників, маґнатів та бояр з України та Білоруси. Инших причин шукати тяжко, як свідомої тенденції відсунути їх від участи в державній раді, а через се від впливу на вирішуваннє державних справ тому, що не були католиками. Годі поясняти їх неприсутности при порішуванню справ, які вже від двох літ були темою дня, лиш за далекою віддаллю від Вильна, отже чисто фізичними трудностями, коли на салінськім зїзді вони були заступлені та відіграли визначну ролю. У відношенню до українсько-білоруської суспільности можна зауважити у поступованню Витовта засаду — покористуватися ними там, де треба було їх ужити як опозиції проти замахів на само-

---

[1]) Правдоподібно, що в Мmerечи около 24. лютого 1401 р. був якийсь зїзд князів, бо кілька грамот має приблизно сю дату і видані в сій місцевости.

[2]) Такі грамоти виставляють в найблизшім часі по підписанню виленського акту князі Іван Ольгимунтович дня 12/II 1401 (Mon. m. ae. II. 27), Юрій Михайлович Корятовича з братом Андрієм 24/II. 1401 в Меречи (ibd. II. 28, Ак. З. Рос. I. 19, Invent. 378), Юрій Довгота Лінгвеновича тої самої дати (Mon. m. ae. II. 29, Invent. 377). Александер Патрикієвич стародубський зложив таку грамоту ще 31/XII. 1400 р. (Ак. З. Рос I. 17). Та вже 1406 р. постигла сього кн. Александра доля руських, удільних князів. Конфлікт з великим князем покінчився його увязненнєм, почім він з батьком Патрикієм виеміґрував до Москви. Як бачимо з сього списку, зі старих, більших, удільних князів нема вже майже нікого (Гл. Mon. m. ae. II. 27, 29, 30).

стійність великого князівства, зате при всяких порозуміннях з короною ся часть суспільности стоїть осторонь. Се свідчилоби, що Русь все ще культивувала ідею своєї української державности, а виділа її в сім часі в удільних князях литовсько-руської держави. Тепер у Вильні й руське боярство поминено, його голос і місце віддано литовсько-католицькому, на якім спирається політика виленського центра. При дослідах над заниканнєм українського державного життя, яке ще під кінець XIV ст. животіло в рамах великого князівства, се вельми інтересний та характеристичний момент побіч такої події, як розгромленнє удільного ладу на українських землях. На чергу приходить відсуваннє українських панів від участи при законодатній праці в державі та від адміністрації, що червоною ниткою тягнеться через князюваннє Витовта. Зрозумілий отже запал на Україні і Білоруси для всякої опозиції проти Польщі, що давала луч надії загибаючій у передсмертних судорогах українській державній ідеї ще ожити. Грамоту виленської умови підписала лиш литовсько-католицька шляхта; вона ручила за її виповненнє. Представників українських і білоруських земель — православну шляхту не покликано до підпису; вона зате ділом показала, що не знає змісту виленських зобовязань, коли по смерти Витовта прийшла пора їх сфіналізування.

VI. Удільні князі та корона в трех умовах.

Зі справою еволюції державно-правного відношення великого князівства до корони в нашім періоді звязане питаннє — у якім правнім відношенню стояли удільні князі литовсько-руської держави до польського короля. Посередньо сю справу вже висвітлено при розгляданню прав та обовязків, які по кревськім акті мали князі зглядом великого князя, а сей зглядом короля. Тепер збираючи сказане в попередніх розділах приглянемося, чи згадані у присяжних грамотах обовязки князів зглядом Ягайла відносилися до Ягайла короля, чи Ягайла великого князя та вкінці, чи стояли удільні князі великого князівства безпосередньо у якій правній зависимости від короля.

По постановам кревської умови велике князівство як цілість увійшло в зависимість від корони, тому кревська умова внутрішніх взаємин в державі, через се й становища удільних князів, самим собою так як не змінила, бо за всі зобовязання великого князівства як підручної держави на річ корони відповідав великий князь, а удільні князі й на будуче мали знаги лиш свого безпосереднього

зверхника великого князя. Та кревська умова принесла доволі скомпліковані відносини. Король і великий князь був до останнього року XIV ст. тою самою особою; Ягайлови королеви Ягайло великий князь зобовязувався усіми середниками — toto posse — ставати у поміч. І тут жерело трудности при досліді многих питань із державного права сучасного великого князівства, бо документи сього часу не виріжняють в Ягайлі дві правні особи (хиба лиш в титулі), а знають лиш одного Ягайла. Акти з 1386—92 р. характеризує під сим оглядом така неясність, що вводить дослідника в іллюзію, немовби то з кревською умовою спали на удільних князів якісь безпосередні обовязки зглядом польського короля, а навіть немовби вони стали васалями корони — погляд близько споріднений з думкою, що велике князівство інкорпоровано до Польщі і поодинокі землі стали її провінціями. Такі обовязки удільних князів заєдно повторюються в присяжних грамотах, виданих по 1386 р. і в польських жерелах, зате що инше говорять руські літописи та дійсність.

Сучасні канцелярщики в Польщі не уміючи в одній особі Ягайла виріжнити особи короля і особи великого князя, старалися часто вийти зі сеї трудности в сей спосіб, що в грамотах свого часу за представника інтересів корони у великім князівстві висувають Ядвигу з польськими панами, зате Ягайлови, коронованому польському королеви, кажуть у таких случаях репрезентувати велике князівство. Інтересно виступає така роля Ягайла і Ядвиги у ручительній грамоті за кн. Федора Любартовича з 1386 р.,[1]) де являється Володислав — rex Poloniae з одного боку ab una parte, а королева та польська шляхта з другого боку — regina Poloniae et nobiles barones totius regni.... parte ab altera. В ролі представника великого князівства перед короною виступає Ягайло так довго, аж доки не назначено на великого князя кого иншого; сам він стає повним репрезентантом корони аж по смерти Ядвиги (1399).

Та звернімся до жерел і слідім, чи в кревськім акті взяли удільні князі які обовязки на себе супроти корони? В присяжних грамотах з 1386—92 р. складали вони якісь зобовязання, а тим, що їх принимав, є король, королева і польська корона — princeps dominus Wladislaus rex, domina Hedvigis ac corona regni Poloniae. Ся трійця стало повторяється у згаданих грамотах. Абстрагуючи від обставин, серед яких вони були видані — про що була вже мова — а через се і від їх вартости, мусимо сказати, що вони не є лиш формальною заявою без значіння, але таки щось значать.

---

[1]) Гл. Arch. Sang. I. 3, Turg. Mon. Rus. Sup. 210.

Чи отже увійшли удільні князі безпосередньо у якусь зависимість від корони? Про безпосередню зависимість тут не може бути мови з огляду на істнуваннє великого князівства як цілости. Удільні князі в присяжних грамотах лиш доповняли — хоч формально — свою згоду на кревський акт після вимог литовсько-руського державного права — справді вже по умові consequenter, коли не можна було її добути перед умовою. Поляки хотіли тим надати новій умові ширшої підстави та зобовязати нею й князів та ніяким способом вложити на них безпосередньо якісь конкретні тягарі поза плечима великого князя. Своїм кроком мали дальше удільні князі засвідчити, що знають кревську умову і нове міждержавне положеннє великого князівства, що апробуючи новий стан, ручать за се, що великий князь (тепер случайно й король) його виконає. Удільні князі дальше зазначували, що мимо зміни міждержавного становища великого князівства їх обовязки супроти зверхнього князя є дальше при своїй силі і в майбутности через великого князя можуть бути звернені в користь корони.

Відношеннє удільних князів до Ягайла прояснилося після острівської згоди, коли власть великого князя опинилася з поручення Ягайла в руках Витовта. Наше твердженнє, що князі стояли й дальше в зависимости від великого князя, а не короля, у фактах сього часу знаходить своє потвердженнє а також виясненнє для років, що попередили острівську згоду. Удільні князі не знають тепер Ягайла, свої обовязки супроти центральної влади виконують вони на руки Витовта; йому винні вони „послушенство і службу", а се вже річ великого князя, як представника цілого державного орґанізму сповнити на річ короля се, що належить. Велико-княжа літопись дає на се аж надто богато доказів. До вияснeного вже становища приміняються також присяжні грамоти, видані в сім часі. Дотепер знали вони лиш короля, Ядвигу та корону; відтепер появляється в них і великий князь, як їх безпосередній зверхник, а рівночасно присягають вони вірність не лиш короні, але й великому князівству, чого доси не бувало.[1]) Велико-княжий літописець в похвалі великому князеви Витовтови влучно характеризує зависимість підручних його князів, тепер вже досить тісну. Коли Витовт казав кому приходити до себе — читаємо там — вони при-

---

[1]) В присяжній грамоті, яку виставив Федір Любартович з нагоди свого перенесення у Сіверщину (1393), узнає він свою зависимість від Польщі і великого князівства, бо прирікає вірність „domino regi.... Hedvigi reginae, suisque posteris ac regno eorum Poloniae, principatui Lithuaniae et dominio Russiae." (Arch. Sang. I. 14.)

ходили — „без всякого ослушанія... со всими своими силами на помощ“ — а він посилав війська на поміч, де й коли хотів.[1])

Фактичне та правне відношеннє удільних князів до великого князя, а посередньо до короля по острівській згоді, дає нам можність конклюдувати й на попередній період між кревською умовою та острівською згодою, бо острівська згода, як сказано, відносилася лиш до зміни особи великого князя та до реституції батьківських земель Витовта, зате правного відношення великого князя до корони вона не діткнула. Се дає нам право твердити, що й по кревськім акті князі литовсько-руської держави безпосередньо підлягали Ягайлови, як великому князеви, а не як королеви. Та не лиш посередня конклюзія, але й факти з доострівських часів те саме говорять, а вони безперечно оперті на правнім уложенню відносин. Воєнна поміч удільних князів для Ягайла не виходила поза границі великого князівства, або мала за задачу оборону інтересів Литви і Руси. В сих літах князі нераз на поклик Ягайла вибиралися у похід, навіть у похід проти Витовта, але все таки ся і подібні виправи мали на ціли оборону великого князівства,[2]) що хиба достаточно свідчить, що тут ходило о повинности для великого князя а не короля. Навіть зі свого посереднього права титулом зависимости великого князівства від корони — Ягайло у сім часі не користає; не знаємо случаю, щоби руські князі в сім часі йшли на яку польську виправу, кромі передбаченої ще в Креві виправи на Галичину.[3])

Збираючи сказане, поставимо собі питаннє, чи була отже яка зависимість удільних князів від короля? Була, та лиш посередня, а її розміри нормувало удільно-княже право литовсько-руської держави. Річ природна, що верховні права короля і над великім князівством самі собою вкладали деякі безпосередні обовязки на удільних князів зглядом короля — в першій мірі обовязок льояльного попирання інтересів корони, як зверхника Руси та Литви. На них спадав дальше обовязок стати ручителями, що великий князь зглядно

[1]) П. С. Л. XVII. 418. Похвала Витовту.

[2]) Згадаємо виправу на Смоленськ, Полоцьк (1389), або виправу в 1390 р. проти Ордену, що концентрувалася коло облоги Гродна. Длуґош (Ор. XII. 486) навіть дивувався, що в сій послідній виправі проти Витовта брав участь також український князь Корибут сіверський — personaliter adveniens, plures etiam armis quam equis insignes milites, . . . visus est adduxisse.

[3]) Одинокою виправою в інтересі Польщі був похід литовсько-руських князів на Галичину передбачений вже немов в кревськім акті, де була обіцянка помочи відібрати землі, що належали колись до Польщі.

велике князівство сповнить свої обовязки супроти корони після обовязуючих умов. Що більше — своїми грамотами з 1386 та слідуючих років tacite, а по виленській союзній умові правними актами, зобовязувалися удільні, руські князі та тих кількох дрібних, литовських князиків, яких покликано до пертрактацій — стати на случай недодержання умов зі сторони великого князя, навіть проти свого безпосереднього зверхника.

Удільні князі, як співвласники і співправителі литовсько-руської держави, мали постаратися, щоби злука великого князівства з короною, мимо ріжних перипетій, була вічна й се їх безпосередньо обовязувало. В грамотах сей момент вельми старанно підчеркували польські круги, послугуючися цілим запасом правничої термінольоґії, знаної сучасному канцеляристови. Щоби усунути навіть позір, що тут мова про часові умови Ягайла, Витовта, Ядвиги і т. д., висувають як усобленнє вічности корону польського королівства — coronam regni Poloniae; їй також мали князі присягти вірність. З сього виходить, що обовязки князів зглядом корони, одні з характером посередности, другі безпосередности — мали прикмету вічности.

Ще оден титул мали удільні князі, щоби чутися зобовязаними зглядом Ягайла, а саме через узнаваннє в нім голови роду Ґедиминовичів. Ся обставина ставала також жерелом деяких неясностий. Та коли прийшов час, що старшим в литовсько-руськім роді титулом найвисшого литовського уряду — велико-княжої влади — став Витовт, всі прероґативи перейшли на нового провідника роду. В послідних роках нашої епохи, коли то голова Ґедиминовичів з повною безоглядністю зачав нищити удільно-княжий лад, сей момент родової лучности тратить всяке значіннє. Рівночасно з тим, як значіннє удільних князів в державі з кождим майже днем маліло супроти щораз то більше зростаючої влади великого князя, приходили до впливу велико-княжі орґани, його урядники. По розгромі старих, отчинних князів опер він на них свою силу та до значіння видвигнув деякі кляси суспільности, що в XV в. зачинають замикатися в стани. На нові державні орґани, що стали тепер підпорою велико-княжої влади, звернемо тепер свою увагу.

VII. По розгромі удільного ладу.

(Великий князь та його орґани.)

З виленською умовою, себто з кінцем XIV ст., змінилося становище великого князя не тільки зглядом корони, але також внутрі

держави. Приблизно в сім часі закінчено розгром удільного порядку на Україні та Білоруси, а великий князь з провідника роду та старшого князя для прочих династів стає володарем, повним і одиноким сувереном, у якого руках спочила безпосередня керма цілої держави, та якого тепер всі мусять слухати. На Литві виконує він велико-княжу власть безпосередньо через своїх урядників, на Україні та Білоруси заціліли ще декуди князі-недобитки, але вже в зовсім иншім характері. Вони стали такими, як бажав собі велико-княжий літописець — послушні били і покору учинили великому князю. Характер їх підручности виступає тепер дуже марканто; вони обовязані до всяких престацій на річ великого князя, який рівночасно всі їх зверхні права як удільних князів переносить на себе. З утратою суверенних прав над своєю областю удільні князі зближаються до служебних князів та панів-маґнатів — з повним правом і панством — pleno iure et dominio. Їх области з державних одиниць стають посілостями на приватнім праві. Оскільки в їх руках лишилася ще якась публична влада, то виконують її не у власнім імени як доси, але в імени великого князя, як князі-намісники. Хотяй ніякі правні постанови не змінили положення удільних князів, репрезентантів старого, удільного ладу, на ділі тепер вони ріжнилися мало чим від нововведених велико-княжих намісників та давних служебних князів. Для великого князя кістяком державної орґанізації стають тепер не удільні князі як давнійше, але намісники. Зарядження великого князя, надання привилеїв і т. д. відносяться тепер вже до цілої держави, про думку князів він тепер не питає і то навіть у справах, що дотикали фінансів поодиноких земель,[1]) чого доси не бувало. Дотепер такі привилеї видавали на своїх територіях удільні князі. Подібно як адміністрація переходить також військова орґанізація виключно в руки його урядників — намісників, старост, а велико-княжі скарбові орґани розтягають свою компетенцію мало не на всі галузи дотеперішніх удільно-княжих доходів. Великий князь втягає в обсяг своєї влади також церковні справи цілої держави; він мішається у діла не лиш католицької церкви, але й православної, та нормує їх від-

[1]) Великий князь Жигмонт 1432 р. надає Вильну привилей, яким звільняє місто від мит і торгових оплат в цілій державі — што им мит нидавати по всей нашей земли как издавна не давали, а отпустили есьмо им вся мита вічно. Грамота вичисляє торгові центри цілої держави як Луцьк, Київ, Смоленськ, Берестє, Новгородок, Минськ, Ковно та Подільську землю. (Собр. древ. грамот I. 2.)

повідно до інтересів цілого великого князівства.[1]) Він числиться тепер не з голосом династії, але з голосом великого боярства — завязком велико-княжої ради, яка здобуває собі перший голос і означає недвозначну побіду елементу урядничо-панського над князівсько-родовим. Її заповнили ті, що в імени великого князя стали по областях переємниками удільно-княжої влади, областні намісники, пізнійш старости або воєводи. Згода велико-княжої ради а не династії потрібна при вирішуванню державних справ, тому посвятимо їй кілька слів.

Велико-княжа рада в перших роках XV в. не замкнулася ще в окремий державний орґан, ані її компетенція не була означена. Се тіло, яке аж до люблинської унії відгравало в справах великого князівства першу ролю, святкує в отсих роках свої народини, а перше стараннє ограничити до неї доступ, хоч якимсь дуже загальним правилом зроблено аж в Городлі (1413), застерігаючи участь в раді лиш для шляхти-католиків. Розвинулася вона якраз з сеї части ради, що дотепер мала при видаванню велико-княжих грамот на позір лиш пасивну ролю свідків, а ними були з природи річи в першій мірі висші урядники при великім князю та начальники поблизьких областий, вкінці маґнати та бояри, що случайно находилися на дворі великого князя. Нема сумніву, що вони як довіренні особи князя вже передтим були не лиш німими свідками, але й впливовими, хоч неофіціяльними його дорадниками. Така їх роля була ще в послідних десятках XIV в., бо перше слово мала тоді рада удільних князів, а становище панів-урядників, якщо вони в раді брали участь, було другорядне, про що вже була мова. По розгромі удільних князів якраз ся дотепер менше впливова пансько-боярська частина ради приходить до найбільшого значіння, одідичує права ради князів рішати державні справи, а в її складі появляються мало не всі висші державні урядники, в першій мірі з Литви, як виленський епископ, воєводи і каштеляни виленські та троцькі, жмудський староста та намісники (зглядно старости) з инших земель; побіч них бачимо часто бурмістра столиці Вильна. Розвій ради литовсько-руського великого князівства поступав дещо иншим шляхом як боярської думи в Москві. У великім князівстві московськім зверхники давних князівств, удільні князі по прилученню їх земель в склад московського державного орґанізму, опинилися

[1]) На приказ Витовта (1405 р.) митрополит Кипріян усуває немилого великому князю владику Антонія. — Того же літа Кипріян митрополит з туровскаго епискупа Антонія сня сан по повелінію Витовтову (Софійський Временник за Даниловичем, Kronika ruska ст. 226).

в Москві та наповнили боярську думу великого князя як перша її лава, спихаючи дійсних думських бояр на друге місце. У нас сталося противно; бояри заняли місце удільних князів, випираючи їх з ради великого князя або спихаючи їх на друге місце. Причина такого розвою лежить в иншім способі обєднання складових частин держави. Там наступило воно переважно мирним способом а навіть побіджених удільних князів великі московські князі часто полишали в їх землях як князів-намісників. Звичайно однак покликували їх до Москви, даючи їм в боярській думі місце, відповідаюче їх гідности; тут усунених удільних князів зовсім еліміновано. Досить, що вже в перших роках XV в. рада литовсько-руського великого князя по своїм характері була переважно урядничa, по суспільному складу вона пансько-маґнатська, по етнічному та релігійному литовсько-католицька. Українсько-білоруські, православні елементи відсунено від ради й то не лиш недобитків князів, але й маґнатів та служебних князів, що на розгром удільного порядку покладали так великі надії. Стараннє українського панства та боярства дістатися до ради не увінчалися успіхом і фактичний стан, який витворився по знищенню удільної системи, санкціонував і підніс до сили права городельський акт (1413), який постановляв, що ніякий некатолик не може бути допущеним до ради.

Усуненнє удільного князя зі землі не потягало за собою знесення окремішности землі, бо такими змінами булиби діткнені ширші круги суспільности, особливо маґнати та бояри, які мали у князівстві обезпечені свої впливові місця; їх не хотіли собі зражати на велико-княжім дворі. Земля як адміністраційна одиниця лишалася й на дальше, лиш тепер місце удільного князя, як начальника адміністрації заняв намісник великого князя, звичайно якийсь маґнат або служебний князь походженнєм з тої самої области. Між ним та його княжим попередником була сущна ріжниця. Удільний князь був сувереном, власником князівства в значінню публично правнім, уділ був в його роді насліддственним, отчинне право публичне та приватне відносно удільних князів було в повній силі. Противно намісник: він був лиш адміністраційним урядником великого князя, репрезентантом велико-княжої влади в землі, усувальним по волі свого суверена, бо зверхня власть давного удільного князя спочила тепер в руках великого князя; намісник зате сю часть велико-княжої влади, в назначеній території на означений час саме з волі великого князя лиш виконував.

Не ширшу компетенцію мав намісник, коли ним був один з князів Ґедиминовичів, отже князь-намісник. Настановлюваннє

князів-намісників мало свою причину в тім, що великі зміни у внутрішнім, державнім устрою великого князівства, про які ми часто згадували під іменем розгромлення удільних князів, не стреміли до знищення князів, але до знищення удільної, староукраїнської системи, як устроєвої форми держави. Згаданий однак тип князів-намісників нічим не ріжнився від инших намісників, як лиш тим, що особа намісника була княжого роду. Він був практикований вже в часах докревської умови, а таким князем-намісником з руки Ягайла був кн. Коригайло в Мстиславлю. Літописець виразно зазначує, що він був лиш князем-намісником,[1]) хоч протикнязівська акція не була ще піднята. Щойно по розгромі удільної системи сей рід намісників став доволі частим. Таким був кн. Роман Брянський в Смоленську,[2]), кн. Іван Ольгимунтович в Київі по смерти Скиргайла,[3]) кн. Федір Данилович в Луцьку.[4]) Сю хоч на зверх переходову форму примінювано там, де велико-княжий уряд не хотів дразнити людности та дати їй пізнати, що владу князя — декуди симпатичну — вже зовсім скасовано. В тій ціли давали там щоправда князя, але зі зовсім иншою компетенцією як мав його попередник; правно та фактично він у нічім не ріжнився від боярина-намісника.[5]) Князі-намісники в засаді ніколи довше не сиділи на своїм місци, як до кінця свого життя, якщо у виїмковім случаю надано те саме намісництво його синови — то дальше безуслівно відбирано його в рук роду.[6]) Навіть рід найвірнійшого друга і повіреника Витовтового Івана Ольгимунтовича не міг удержатися на київськім намісництві довше як до другого покоління. По смерти Іванового сина кн. Михайла Івановича в Київі осів велико-княжий урядник з некнязівського роду.[7]) В більшости однак князівств сиділи звичайні намісники.

До велико-княжих намісників належало в першій мірі сповняти ті адміністраційні функції, які дотепер повнив на річ цілої дер-

[1]) Переповідаючи кампанію Святослава 1386 р. коло Мстиславля записує Пер. Софійська літопись (П. С. Л. V. 239—40, 92) „гражане же Мстиславци затворишася в граді, а намісник у них бише князь Коригайло".

[2]) П. С. Л. IV. 105, V. 252.

[3]) П. С. Л. II. 352.

[4]) Arch. Sang. I. 7. У грамоті (1388) Федір заявляє „и з его руки сіл есьм".

[5]) Витовт князя-намісника Лінгвена називає навіть слугою „mit unserm diener Lyngweynen" (Bunge, Urkb. VI. 2933, Mon. m. ae. VI. 139).

[6]) П. С. Л. II. 352—8.

[7]) Любавскій, Обл. дѣленіе. Ст. 37.

жави удільний князь, а саме — старатися о військові справи, наглядати чи боярські служби так у господарських як й у панських маєтках є в руках спосібних свій військовий обовязок зреалізувати кождої хвилі. Тому опінія намісника мала рішаючий голос при розділі нових або при переміні старих служб. На случай мобілізації мав він глядіти, чи на поклик великого князя всі обовязані так з приватних як й державних дібр явилися. В його руках спочивало й стараннє про воєнні чинитьби, на першім місці, чи оборонні замки стоять на висоті своєї боєвої готовости, та чи належно запровіянтовані. В тій ціли мали підручні їм намісники-державці по заосмотренню челяди, заспокоєнню церковної десятини та засівів поставити намісникови до розпорядимости всю оставшу збіжеву дань. Дальшим обовязком намісника було в імени великого князя держати над своєю територією всю виконуючу владу, себто крім згаданої вже військової адміністрації заряджувати фінансами, виконувати судівництво в землі та бути її найвисшим орґаном політичної управи, що дотепер справував удільний князь у власнім імени. До велико-княжого намісника — як колись до удільного князя — йшли не лиш апеляції від вироків намісників-державців, але до нього належало також судівництво над панами і духовними добрами землі та відклики від вироків мійських інстанцій. Зпід його судейської компетенції були виняті лиш члени велико-княжої ради, яка — як згадано — якраз у сім часі формується; їх судив сам великий князь. Намісники правили при помочи тих самих урядників, що й давні князі — себто тивунів, конюших, ключників і т. д. Велико-княжі, областні намісники, а властиво їх назва, були переходовим інститутом якраз нашого періоду себто в часі нищення та по упадку удільного порядку у литовсько-руській державі. З початком XV в. намісники земель почали перезиватися старостами; одним із перших був волинський староста. Взором став тут з одного боку уряд польських старостів, з другого боку давнійше істнуючий вже на Литві уряд жмудського старости. Намісники (старости) деяких важнійших земель скоро прибирають назву воєвод. Вже від перших років XV в. на перше місце висуваються два воєводи — Вильна та Трок, як двох осередків воєнного та державно-адміністраційного поділу. В українських землях волинський велико-княжий намісник (потім староста, а скоро й воєвода) відразу з огляду на дуже численну й могучу маґнатську верству — обдарену іммунітетами — мав менше значіннє. Звичайно однак сей уряд діставав оден з місцевих маґнатів; першим, як згадано, був кн. Федір Острожський.

Зі зростом значіння земських соймів (початок XV в.) намісники (старости) проводять на соймі, через що зближаються до шляхти, попадають від неї в зависимість та стають щораз більше земськими урядниками, а з ними цілий ряд колись удільно-княжих урядників. Давний дворський під назвою маршалка стає провідником маґнатів землі. Під його проводом збиралися вони у похід, подібно як під проводом хоружого землі збиралося боярство — дрібна шляхта.[1]

Час тревання намісництва не був означений; він міг тревати рік, два й більше та звичайно — до воли господарской — або — до живота. Великі князі бачно на се гляділи, щоби намісництва не стали наслідственними і князі-намісники не перемінилися в територіяльних панів, подібно як се сталося з ґрафами у німецькім цісарстві. Така небезпека справді була і влада намісників, що довго сиділи на своїх намісництвах, справді зближалася до влади розгромлених удільних князів. Знаємо приміром, що полоцький намісник бажав вхопити в свої руки навіть заграничну політику відносно своєї области. Він заключив з містом Риґою торговельний договір на довший час, не питаючися Витовта о згоду. Витовт трактати уневажнив і на будуче застерігся рішучо проти так широкої його компетенції. Все таки — як виходить зі жерел — полоцький намісник задержав право, під услівєм велико-княжого потвердження, вести принайменше вступні переговори[2].

Що велико-княжі намісники не могли прийти до територіяльної влади, причинився до сього й вплив польського права, яке піднесло до значіння дрібне боярство під іменем шляхти та рівнало його політично з маґнатами, віддаючи власть у давнім князівстві автономічним тілам — шляхотським соймикам. В деяких землях, особливо руських, як в київській, волинській, полоцькій, смоленській та витебській вже за удільних князів земля мала свій голос через зїзди бояр і маґнатів, інститути подібні до польських соймів з тою лиш ріжницею, що їх ухвали мали більше моральне значіннє чим силу ухвал законодатного тіла. По усуненню удільних князів такі зїзди відбувалися дальше і під впливом польського дер-

[1] Ibid. ст. 155—6.

[2] Витовт між иншим писав до Рижан (Bunge, Urkb. VI, 2933) — wers das unser hauptman einen frede ufgenomen hette von den siden to Ploscov den welde wir haldin bis das wir in mit unserm brive adir boten besenten. Колиж Рижане йому закинули, що преці ж намісник Лінгвен заключив був з ними угоду на 4 роки, відповів Витовт, що се не належить до компетенції намісника und ir doch selber wol vornemen mogit, das her nicht mechtig was, ein jar, ane unsern willin und wissin, ein gantzin stetin frede ufzunemen.

жавного права стали перемінятися в автономічні тіла зі законодатною владою, подібно як се вже було в Польщі. Вчасно, бо зараз по розгромі удільного ладу, сойми дістали навіть право вибирати собі намісників, щоправда під услівєм велико-княжого затвердження. Право вибору намісників з одного боку збільшило значіннє боярських зїздів (соймів), з другого боку зробило намісників більше независимими від осередньої влади і зависимими від місцевих людей.

У князівствах, що мали під собою пригороди, де за удільного ладу сиділи удільно-княжі, волостні намістники, заведено намісників другого степеня, т. зв. намісників-державців, зависимих від намісника головного города землі. В послідних роках XIV в. маємо вісти про таких намісників в Смоленщині.[1]) Сих другорядних намісників, які були адміністраційними урядниками першої інстанції, ледви можна відріжнити від економічних завідателів поодиноких ключів велико-княжих дібр, противно, вони звичайно були одною особою. В литовських землях, де назагал велико-княжих дібр було богато, абсорбував їх заряд безпосередньо-господарських маєтків, зате в українських землях, де таких дібр було мало, їх функції були більше публично-адміністраційні в найширшім значінню, як збираннє усіх державних доходів, судівництво та адміністрація у висшім значінню. Деколи мали вони навіть дуже широку власть і були не лиш повірниками велико-княжого двора в його фінансових інтересах, але виконували також не лиш домініальне судівництво, але й над шляхтою округа. Їм були до помочи або під ними на менших дворах сиділи тивуни, яких характер як доміняльних урядників ще більше очевидний. Так приміром шляхта, що сиділа на велико-княжих добрах, застерегла собі у XV в., що тивуни не можуть її судити, як також і ті намісники, яких місця колись були тивунствами. Волостний округ, в якім лежав головний город землі, звичайно віддавано в управу самому велико-княжому намісникови, щоби в сей спосіб збільшити його доходи.

Говорячи вже про намісників великого князя, не від річи буде згадати про виняткове становище згаданого вже намісника великого князя поза границями литовсько-руської держави, а саме в північно-руських републиках в Новгороді та Пскові. Згадуємо про них при сій нагоді тому, що руські жерела називають їх також намісниками, хоч їх становище зовсім неподібне до становища велико княжих на-

---

[1]) Гляди записку І. Софійської літописи (П. С. Л. V. 252) під 1400 роком — князь Роман Михайлович Брянскій ту тогда сіділ от Витовта и убіен бисть.... а намісници Витовтови поймаша.

місників по давних удільних князівствах. Великий Новгород і Псков були самостійними державами, независимими від великих князівств так литовсько-руського як й московського, тому тут про намісництво в звичайнім значінню й мови не може бути. Новгородські (псковські) намісники були лиш репрезентантами політичних інтересів великого князівства в сій републиці. Хотяй устрій одного й другого міста був републиканський, не могли вони позбутися староруської ідеольоґії, що в державі повинен бути й князь. Тому стало брали собі якогось князя на кормленіе, а звідки, чи з Литви чи з Москви, залежало се від сього, котрого з великих князівств в той час в даній републиці вплив був сильнійший. Такий князь, званий в руських жерелах намісником, звичайно вступав в службу републики як провідник її оружних сил; зате якогонебудь впливу на управу міста-держави не мав він зовсім. Його становище було чимсь посереднім між дипльоматичним представником великого князівства в нинішнім пониманню та наємним вождом оружних сил републики. Упадав вплив Москви, приходив намісник з Вильна, ставали відносини з Вильном напружені, приходив знов князь з Москви. Таким намісником литовсько-руської держави у Новгороді довший час був кн. Наримунт, по нім Лінгвен.[1])

Уряд велико-княжих намісників по землях великого князівства й особливо його поширеннє звязане нероздільно з нищеннєм удільного ладу, що закінчилося назагал в перших роках XV в., тому обговореннє сеї справи положили ми на отсе місце. Намісники зачали новий період внутрішнього устрою великого князівства — централізму, в противенстві до союзного, удільного порядку, якого вони стали спадкоємцями. Хто знає, який бувби дальший розвій устрою великого князівства, якби не посторонні впливи польського державного права, характеристично шляхетського права зі земськими соймиками як самоуправною репрезентацією пануючого шляхетського люду, що хронольоґічно входить вже в обсяг XV в.

Знесений удільний лад своїм походженнєм, своїми інститутами а також особами, що його репрезентували, був українським та немов послідним відгомоном староукраїнської державної ідеї, що перенесла свій осередок посередньо з Київа а безпосередньо з Галича на північний захід. Тепер завдано панованню українських державних форм послідний удар, литовсько-руське велике князівство виреклося немов своїх руських державних традицій, коли то в сфері державного права піддалося новим устроєвим формам, що йшли з Польщі (воєводи,

[1]) П. С. Л. IV. 96, V. 243.

старости, каштеляни, соймики і т. д.). Підносимо се як вельми важний факт в елімінуванню всього, що заносило ще українською державністю по упадку нашої самостійности в II половині XIV в., бо устроєві староукраїнські форми в обсягу княжого права з деякими змінами дожили до часу, яким занимаємося. Щоправда ще й в XV в. знаходимо у великім князівстві князів та їх правне становище — як сказано — далеко ріжниться від становища їх попередників з другої половини XIV в. Княже право як одна з найважнійших галузей староукраїнського державного права з послідними роками XIV в. стратило на Україні і Білоруси свою силу. Не хочемо тим сказати, щоби разом з тим стратили свою силу инші інститути староукраїнського публичного та приватного права; вони ще довгий час жили в обсягу публичного судівництва та адміністрації, не говорячи вже про самоуправу сільської громади. Не говоримо також, щоби тим самим знищено в державі силу українського та білоруського елєменту; противно вона ще була — репрезентована дрібними руськими князями, маґнатами, боярством та руською культурою. Доказом сього, що руська мова була судовою та взагалі урядовою мовою не лиш областних, але й осередніх властий цілої держави аж до половини XVI в. Місцеві уряди на Україні і Білоруси були й дальше в руках своїх маґнатів так, що дрібні острови польського елєменту, що висувалися з границь Польщі (особливо на північно-західнім Підляші) та несли зі собою і в границі князівства польське право, були безсильними супроти глубоко вкорінених і тісно звязаних з життєм староукраїнських правних інститутів.[1]) Упадок і в тім напрямі прийшов аж по люблинськім акті (1569).

---

[1]) Се признає польський історик Яблоновський (Podlasie ст. 242). Za zwierzchnictwa Litwy — пише він — wszystkie ważniejsze urzędy zostawały w ręku możnowładstwa litewsko-ruskiego. Zaledwie przed samą unią (lubelską) dopiero występuje w godności senatorskiej paru rodowitych Podlesian (scil. Поляків з північного Підляся — мазовецьких кольоністів). Так само мазовецька шляхта північно-західного Підляша ще 1547 р. кілька разів жадала, щоби велико-княжа канцелярія присилала їй письма та грамоти не по руськи, але по польськи або по латині, та сьому жаданню відмовлювано аж до 1569 р.

В нашій праці доходимо до ось яких вислідів:

1. В II половині XIV в. сувереном литовсько-руської держави був рід Ґедиминовичів, а не великий князь; великий князь виконував лиш верховну владу в імени роду. Його влада була сильна на Литві, слаба в удільних руських князівствах. По кревській умові влада великого князя й тут скріпилася.

2. Удільні князівства України та Білоруси стояли з Вильном у союзній звязи та творили союз держав (Staatenbund); удільні князі у своїх землях повнили зверхні права.

3. Під кінець XIV в. наступає у великім князівстві важна переміна у суспільному положенню селянської верстви; на сей час припадають у нас початки домініяльної влади панів над селянами.

4. Суспільний лад та державний устрій українських та білоруських земель носить прикмети пізноудільного порядку. Февдалізм появляється денеде, але як чужий ще, посторонній вплив. Подібний до лен місцевий інститут „помість" скоро веде до заміни помість на приватну власність, при якімто процесі помітний вплив староруського приватного (спадкового) права.

5. Три перші умови великого князівства з Польщею носять прикмети яркої незгоди між правом та дійсністю.

6. Знаний нам кревський документ не є самим документом переведеної злуки обох держав, лиш прелімінарем, заповідаючим виданнє такого акту в майбутности, який майже певно появився, а лиш з незвісної причини затратився.

7. Кревська умова не передбачувала інкорпорації земель великого князівства до корони, лише вічну, реальну унію, причім литовсько-руська держава ставала членом підчиненим короні.

8. Острівська згода не тикала міждержавних взаємин обох злучених держав, лиш внутрі великого князівства покликувала наново до життя молодше велике князівство, троцьке, для Витовта, якому поручено повнити обовязки великого князя литовського.

9. У виленській згоді велике князівство на час життя Витовта з підпорядкованого члена польсько-литовського союза стає рівнорядним членом; Польща та Литва за життя Витовта звязані є лиш міждержавною союзною умовою.

10. Українські та білоруські удільні князі по кревській умові стояли лиш у посередній зависимости від корони за посередництвом великого князя.

11. Злука великого князівства з Польщею прискорила розгром староукраїнського удільного ладу та елімінування українського, державного права, яке велике князівство майже без змін зберігало.

In unserer Arbeit gelangen wir zu folgenden Ergebnissen:

1. In der zweiten Hälfte des XIV. Jahrhundertes war der Träger der souveränen Gewalt im litauisch-ukrainischen Staate das Gedymynowytschgeschlecht, nicht aber der Grossfürst von Litauen; der Grossfürst übte nur im Namen des Geschlechtes die Hoheitsrechte aus. Seine herrschaftliche Gewalt war in Litauen stark, schwach dagegen in den ukrainischen und weissruthenischen Teilfürstentümern. Nach dem Vertrage zu Krewo kräftigte sich seine Macht auch hier.

2. Die ukrainischen und weissruthenischen Teilfürstentümer standen mit Wilna in Bundesbeziehungen und bildeten einen Staatenbund; die Teilfürsten übten in ihren Ländern die Hoheitsrechte aus.

3. Gegen das Ende des XIV. Jahrhundertes tritt eine wichtige Veränderung in der sozialen Lage des Bauernstandes ein; auf diese Zeit beziehen sich die Anfänge der Dominialrechte der Herren über die Bauern.

4. Die sozialen Einrichtungen und die Staatsverfassungen der ukrainischen und weissruthenischen Länder entsprechen der Verfassung der Teilfürstentümer des ehemaligen Kiewer Staates in letzter Entwickelungsphase. Der Feudalismus erscheint zwar hie und da, wohl aber unter fremdem, ausländischem Einflusse. Die den Lehen ähnliche lokale Institution von Landgüterbesitzen — „pomistja" — führt zur Umwandlung der letzteren ins Privateigentum. In diesem Prozesse erkennt man den Einfluss der altukrainischen Privat(erb)rechtes.

5. Die drei ersten Verträge des litauisch-ukrainischen Grossfürstentums mit Polen tragen das Gepräge einer krassen Kollision zwischen dem Rechte und der Wirklichkeit.

6. Das uns bekannte Krewer-Dokument bildet keine Urkunde der vollzogenen Union beider Staaten, sondern enthält nur Präliminarien, die das Erscheinen eines derartigen bevorstehenden Aktes ankündigen. Ein solcher Akt ist auch zweifellos erschienen, doch ist er aus unbekannten Gründen in Verlust geraten.

7. In dem Krewer Vertrage war nicht eine Einverleibung, sondern nur eine ewige, reale Union des Grossfürstentums und Polens vorausgesehen, wobei der litauisch-ukrainische Staat ein der polnischen Krone untergeordnetes Mitglied hätte werden sollen.

8. Der Ostrower Vertrag betraf die Beziehungen zwischen den beiden Staaten keineswegs; er rief nur das jüngere Grossfürstentum zu Troky für Witold ins Leben wieder. Witold wurde zugleich mit den Pflichten des litauischen Grossfürsten betraut.

9. In der Wilnaer Übereinkunft wird das litauische Grossfürstentum bei Witolds Lebszeiten von einem untergeordneten Mitglied des polnisch-litauischen Staatenbundes zu einem gleichartigen Mitglied; Polen und Litauen waren bei Witolds Lebzeiten nur durch einen zwischenstaatlichen Bundesvertrag vereinigt.

10. Die ukrainischen und weissruthenischen Teilfürsten waren nach dem Krewer Vertrage nur in mittelbarer Abhängigkeit von dem polnischen Könige, wobei der Grossfürst nur vermittelte.

11. Die Union des Grossfürstentums mit Polen beschleunigte nur den Verfall der altukrainischen Staatsverfassungsformen und brachte im allgemeinem die Eliminierung des ukrainischen Staatsrechts, das bis jetzt in ukrainischen und weissruthenischen Teilfürstentümern erhalten blieb.[1])

---

[1]) По зложенню останнього аркуша сеї праці довідався автор, що 1925 у берлінських Historische Studien, Heft 165 появилася праця Карла Гайнля про відносини Витовта до Ордену в рр. 1382—1401 (Dr. Karl Heinl — Fürst Witold von Litauen in seinem Verhältnis zum Deutschen Orden in Preussen während der Zeit seines Kampfes um sein litauisches Erbe: 1382—1401). Автор держиться стисло означеної теми, тому для нашої праці може мати лиш помічне значіннє; внутрішньо-устроєвих справ автор не порушує. Не міг того впрочім зробити тому, що не знає жерел руського походження та на загал їх не використав. Де принагідно згадує про правне становище великого князівства — йде сліпо за польськими істориками, які знані йому, оскільки писали по німецьки. По 1386 році вважає він велике князівство за польську провінцію (ст. 90 і 192), згадує про мниму приналежність Волині до Польщі по злуці з 1386 р. (ст. 100) а виленська умова по його думці зробила велике князівство васальною державою Польщі (ст. 192) Згадана праця висвітлює належно лиш заграничну політику великого князівства в сім часі. Прикро вражає, що автор ще в 1925 р. не знає, що Київ чи Волинь се не russische Länder, та що східне православє в кількох місцях називає griechisch-katholischer Glaube.

Студії над державою Богдана Хмельницького.[1]

(III. Державні межі. IV. Дороги.)

Написав ***Іван Крипякевич.***

III. Державні межі.

Справа відмеження козацької території в окрему автономічну одиницю стала актуальна в самих початках повстання 1648 р., по перших побідах Богдана Хмельницького. По корсунській битві коронний гетьман Микола Потоцький, тоді вже татарський вязень, питався Тугайбея, чого домагаються козаки; мурза відповів на се: „Наперед, щоби по Білу Церкву мали окрему і відмежену державу; друге, щоби допущено їх до давніх вольностей; третє, щоби до міст, замків і держав ані старости, ані воєводи не мали ніякого права“.[2]) — Означеннє козацької границі в сих словах Тугайбея дуже загальне і не можемо сказати нічого певного, як уявляв собі Хмельницький межі запорожської держави. Як гранична точка згадана тут лише Біла Церква. Се осідок одного з козацьких полків і то полку, що знаходився найдальше на захід[3]), — з сього можнаби

[1]) З тоїж серії надруковано: Серби в українськім війську 1650—1660 рр., Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. CXXIX с. 81—93; Український державний скарб за Богдана Хмельницького, тамже т. CXXX с. 73—106; До історії українського державного архіва в XVII в., тамже т. CXXXIV—CXXXV с. 67—78; Студії над державою Богдана Хмельницького. I. Рада. II. Ґенеральна Старшина, тамже т. CXXXIX—CXL 67—81; у виданнях Українського Наукового Зїзду в Празі появиться реферат Держава Богдана Хмельницького.

[2]) Ян Улінський і Ст. Яскульський до підканцлера Лещинського з Бару 9 VI 1648 (із слів М. Потоцького). Michałowski, Księga pamiętnicza c. 39.

[3]) Козацькі полки 1638 р.: Чигирин, Черкаси, Канів, Корсунь, Біла Церква, Переяслав і знесений тоді Миргород.

зробити вивід, що український гетьман вдоволявся тоді самою старою козацькою територією і на захід не думав поширювати її дальше як поза Білу Церкву. Пару літ пізнійше оден сучасник каже, що попри Білу Церкву ішла „старинна quondam козацька лінія“.[1])

Але переговори не довели тоді до ніякого кінця і про відносини козаччини до Польщі мусіла рішати війна. По побіднім поході в осені 1648 р. в руках Хмельницького була вже Волинь, Поділлє, Галичина і Холмщина, — тоді під Замостєм почалися нові пертрактації. Королівському послови Якову Смяровському (20—24 листопада) гетьман мав заявити, що польська шляхта не має іти поза Білу Церкву і дальше ціла Задніпрянщина має належати до козаків.[2]). Чи ся заява переказана туг вірно, треба сумніватися, — знаємо про се не з реляції самого посла, лише з других уст, — гетьман ледви чи міг ставити Білу Церкву як граничну точку, на се вказують зараз дальші пересправи. Другий посол короля, Станислав Голдаковський мав уложити з гетьманом близші умови розєму і мусів згодитися на таке зобовязаннє: „Війська наші українні не повинні дальше стояти, тільки по Винницю і Брацлав, не підходячи дальше під них [козаків], бо нам ще не довіряють“.[3]) Брацлав і Винниця лежать над Богом, — Хмельницький міг зазначувати так стратеґічну лінію сеї ріки; але також се крайні городи брацлавського воєвідства, — можна було ужити їх на означеннє західньої межі Брацлавщини. Голдаковський не згадує, куди мала іти гранична лінія дальше на північ від Винниці. Трудно брати за граничний пункт Білу Церкву: Брацлав—Винниця—Біла Церква се занадто крива лінія; радше треба приняти продовженнє на західню границю київського воєвідства або рікою Случ, що з Богом творить одну лінію. Що так значено границю вже тоді, се знаємо з иншого жерела: коли польські посли їхали до Хмельницького в лютім 1649 р., у Звяглі над Случею, на границі київського воєвідства взяв їх в опіку козацький полковник Донець з сотником Ти-

---

[1]) Діярій походу 1651 р. Grabowski, Starożytności hist. polskie, I, c. 279.

[2]) Безіменний лист 4 XII 1648 р., K. Szajnocha, Dwa lata dziejów naszych, II c. 395. Реляція Смяровського: A. Kraushar, Poselstwo Jakóba Śmiarowskiego (Kartki historyczne i literackie I, Краків 1894).

[3]) Ст. Голдаковський до А. Сенявського, Сокаль 2 I 1649, Szajnocha, Dwa lata II, 395—6.

шею; також при поворотній дорозі відвела послів козацька сторожа до Звягля[1]).

Дальші переговори велися в Переяславі, куди приїхала польська комісія 19 лютого 1649 р. З козацької сторони був тут сам гетьман, обозний Іван Чернята, полковники чигиринський Федір Вешняк, кропивенський Филон Джалалий, Яшевський і инші. Польську річпосполиту заступали брацлавський воєвода Адам Кисіль, львівський підкоморій Войтіх Мясковський, новгородський хорунжий Григорій Кисіль, брацлавський підчаший Яків Зілинський і секретар посольства Яків Смяровський. Хмельницький з початку відмовлявся від всяких уступок Полякам, підносив, що під його владою повинна бути не тільки Наддніпрянщина, Поділлє і Волинь, але навіть Львів, Галич і Холм та значив межі своєї держави аж по Вислу[2]). Але се були тільки демонстраційні домагання, — в дійсности гетьман не думав про таку щироку територію, а вдоволявся далеко вузшими межами. Дня 25 лютого комісія опрацювала проєкт тимчасового порозуміння. Перемирє мало трівати до руських зелених свят (23 мая), до того часу війська обох сторін мали стриматися від воєнних кроків. Демаркаційну лінію означено так: „Тимчасом коронні і литовські війська не мають входити у київське воєвідство по ріки Припять і Горинь, а від подільського і брацлавського воєводства по Камянець і також запорожські війська за сі ріки не мають переходити".[4]) Польські комісарі не хотіли приняти границі Горинь—Камянець і годилися тільки на лінію Случ—Бог (докладнійше: Бар, Винниця, Брацлав).[5]) Але гетьман рішучо не хотів уступити і польські посли мусіли згодитися на його жадання. 25 чи 26 лютого обі сторони підписали умову. Про границі в точках 3—4 (зглядно 5) сказано так:

„Що комісія тепер не могла стати успішно, має бути задержаний мир між військами коронними і Вел. Князівства Литовського: Не мають входити з жадної сторони у воєвідство київське по Горинь і Припять ріки, а від подільського і брацлавського воєвідств по Камянець Подільський. Оставати має на своїх становищах також Запорожське Військо. Через ті ріки і місця переходити не мають і з обох сторін підїзду, наїзду і чат ніяких робити не мають. Також і з Війська Запорож-

---

[1]) Діярій В. Мясковського. Michałowski 369, пор. 384.
[2]) тамже с. 375—6. [3]) тамже 375—6. [4]) тамже 380—1.
[5]) тамже 381.

ського хтонебудь бувби за згаданими місцями і ріками, має уступити назад. А хто через ті місця, описані універсалами Й. М. Пана Воєводи брацлавського і Й. М. Пана Гетьмана Війська Й. К. М. Запорожського, котрі зараз висилаємо, своїм упором посмівби переходити, такий має уважатись за своєвільного і має бути строго караний.

„А щоби до ніякого замішання не приходило, заки військо спорядиться, їх м. панове обивателі, панове дідичні і державці, не вїзджаючи поза ті назначені місця до своїх домів, мають задержатися до зелених свят. А ті їх м., що в сей час між Горинею і Случею вже в своїх домах мешкають, не мають дальше посуватися".[1])

В умові обі сторони зобовязалися видати універсали до війська, в яких мала бути означена границя. Універсал Хмельницького знаємо тільки в скороченню: гетьман під строгим караннєм заборонював іти дальше в Поділлє і наближатися до Камянця[2]) Кисіль з иншими комісарами видав також універсали з датою 24 лютого, де повідомлював, що коронні і литовські війська не мають переходити за Припять, Горинь і Камянець. Але дальше додано ще поясненнє: „себто польські хоругви мають стояти на Горині, а залоги запорожського війська на Случі, а між тими ріками ніякі хоругви не мають бути, від Поділля і Брацлава під Камянець Подільський".[3]) На якій основі польські комісарі творили сю невтральну полосу між Горинею і Случею, — не знаємо. Переяславська умова дозволяла, правда, лишитися між Горинею і Случею дідичам і державцям, але про війська обох сторін зазначено цілком виразно, що границею для них є Горинь, не Случ. Щоби польські комісарі здобули сю уступку від Хмельницького в останній хвилі, вже по підписанню умови, про се польський діярій переговорів не згадує нічого, — комісія допустилася такої зміни самовільно.

Ся перша нельояльність Поляків не була одинока. Хмельницький відповідно до умови вислав на границю своїх полковників для удержання порядку. Полковники держалися дуже по-

[1]) Пункти комісарів... Michałowski 367—8, Памятники І 3 1. вид. с. 377—382 (тут дата 24 II, але переговори були 25 II, а Хмельницький дав підписані пункти 26 II — Mich. 382).

[2]) Згадує Ів. Богун до Ст. Лянцкоронського, Липинський, Z dziejów Ukrainy, с. 492—3.

[3]) Grabowski, Ojczyste spominki II 13—14.

правно і не тільки не їхали до Горині і Камянця, але не переходили далеко за межі брацлавського і київського воєвідств. Брацлавський полковник Данило Нечай резидував в Шаргороді, кальницький Іван Федоренко Богун з титулом подільського полковника був в Барі, третій полковник Гарасим Яськевич, як „гетьманський намісник", проживав у Звяглі[1]). Инакше поступали польські команданти, що були в сій стороні: вони не хотіли признати розєму і не вважаючи на універсали комісії перейшли за лінію Горинь—Камянець і вдерлися в сю ніби невтральну полосу. Вже в марті князь Карло Самійло Корецький заняв Межиріче (коло Корця) і утопив там сімох козаків; камянецький каштелян Ст. Лянцкоронський вислав військо проти Богуна і коло 24 марта заняв Бар; брацлавський староста Самійло Калиновський готовився іти на Брацлав[2]). Супроти сього не могло прийти до продовження комісії, призначеної на 23 мая, але наново розпочалася війна.

Нові переговори з Поляками розпочалися по побіді Богдана Хмельницького під Зборовом і велися в днях 16—18 серпня 1649 р. В інструкції гетьмана були поставлені такі домагання про границі території Запорожського Війська:

„2. Що таку силу нашого козацтва князь Й. М. Вишневецький наплодив над волю і приказ Й. Кор. Милости, що тепер не можемо і самі потрапити, якби ми могли се в певний компут увести: а саме починаючи від Дністра, Берлинець, Бар по Старий Константинів, по Случ і за Случ... [пропуск] впадає в Припять, по Дніпро, а від Дніпра, від Любеча почавши до Стародуба, аж до границі московської з Трубецьком, — а в тих згаданих містах самі ми військом перепис вчинимо"...

Лінія, зазначена в козацькій інструкції, іде від Дністра рікою Лядавою, на якій знаходяться Берлинці, з сеї ріки переходить просто на Бар, дальшеж звертає на північний захід до Старого Константинова і потім тримається Припяти. Таким способом до козацької території мало належати воєвідство київське (відділене від Волині Случею), брацлавське та також частина подільського

---

[1]) Листи: Д. Нечая 22 III 1649, Липинський 396-7: Ів. Федоровича 6 III 1649 тамже 492; Г. Яськевича 9 III 1649 Grabowski, Ojczyste spominki II 16.

[2]) Як в.; пор. лист Ст. Конецпольського з Бару 24 III 1649, Липинський 396, лист Д. Нечая до С. Калиновського 23 III 1649, тамже 397.

воєвідства між Мурахвою і Лядавою. Коли порівняємо козацькі домагання зпід Зборова з жаданнями, які подано у переяславській комісії, бачимо тут велику уступчивість: Хмельницький не говорить вже про Горинь і Камянець, а вдоволяється Случею і Баром.

Про подробиці переговорів з Поляками під Зборовом не знаємо нічого докладнійше. Але польські представники очевидно старалися зменшити сі козацькі домагання і дещо осягнули. Результатом переговорів була королівська „Деклярація ласки", головний акт зборівського мира. Границі запорожських володінь означені тут в такий спосіб:

„Число війська... дозволяє мати Й. Кор. М. 40000 Запорожського Війська і зладженнє реєстрів доручає Гетьманови свого Війська Запорожського, з такою деклярацією, щоби після гідности, котрий бувби до того достойний, вписувано козаків до реєстру так в добрах шляхетських, як і в добрах Й. Кор. Милости, а то таким міст описаннєм: від Дніпра почавши з сеї тут сторони в Димері, Горностайполі, Коростишеві, Паволочі, Погребищах, Прилуці, Винниці, Брацлаві, а звідтам від Брацлава до Ямполя к Дністрови, також від Дністра до Дніпра розумітися має і в реєстр козаки мають бути принимані; з другоїж сторони Дніпра в Острі, Чернигові, Ніжині, Ромні аж до московської границі і Дніпра. А що торкається міст дальших Й. Кор. Мил. і шляхетських над міру в тих пунктах описаних, в тих вже не мають бути козаки; вільно одначе з них тому, хто хоче бути в козацтві, без перешкоди панської вийти з усею маєтністю на Україну, котрий буде до реєстру прийнятий"...[1])

В сім важнім акті, що мав усталити границю між Короною і козацькою державою, західня границя означена дуже недокладно. Між Дніпром та Дністром маємо зазначені як граничні міста Горностайпіль, Димир, Коростишів, Паволоч, Погребище, Прилуку, Винницю, Брацлав, Ямпіль. Ся лінія залишає під козацькою владою більш-менш ціле брацлавське воєвідство, а з київського більшу південну частину по горішню Раставицю і Тетерев. Таким способом козацькі жадання, висловлені в інструкції, обмежено значно: Україна не дістала бажаної частини Поділля і що більше тратила на річ Поляків північно-західню Київщину, овруцький повіт.

[1]) Акты ЮЗРоссіи III 415, X 456; Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza wyd. K. W. Wojcicki, I, Варшава 1853, 105—6.

Сей поділ київського воєвідства звертає особливу увагу. Із загальної тенденції зборівського договору не слідно, щоби Поляки мали намір ділити адміністраційні цілости. Противно, в иншому пункті договору київське воєвідство виступає як цілість: „Гідности, уряди всякі у воєвідстві київськім, брацлавськім і чернигівськім й. кор. мил. обіцює роздавати обивателям шляхетського стану грецької релігії після давніх прав". Без сумніву був звязок між територією, в якій могли мешкати козаки, і територією, де урядники мали бути грецької віри. Чи ті території просто не покривалися з собою, — чи межі козацької держави не протягалися на ціле київське воєвідство? Відповідь на се можемо знайти в инших жерелах того часу.

Ріжні люде, що були в козацькім таборі під Зборовом і могли знати подробиці козацько-польського договору, не означують граничної лінії так, як вона подана у відомих нам точках трактату, лише вказують її значно дальше на захід. Македонський митрополит Галактіон, що мав нагоду говорити з Богданом Хмельницьким, каже, що мир уложено так: „що гетьман володітиме від Константинова і на низ всіми козаками, а король буде володіти від Константинова і в верх всею Литвою".[1]) Путивльський розвідчик Василь Бурого дізнався від козаків в Кобизжі, що „поступився король польський і Поляки черкаському гетьманови Б. Хмельницькому і запорожським Черкасам землі і городів по ріку Случ і по город Константинів і Бар город і по Остріг і по инші городи, що королеви польському і Полякам в тих городах і по Дніпро і по сю сторону [лівобічну] Дніпра не володіти і урядникам і старостам у жадні городи не віздити".[2]) Путивлець Петро Литвинов, котрий під Збаражем був у гетьмана, оповідав, що король віддав козакам „землю і городи по Случ ріку, по Дністер, по городи Новий Константинів і по Любар город, — половина сього города по ту сторону ріки Случи належить до польської сторони, а друга половина по сю сторону ріки Случи належить до черкаської сторони, — і по Остріг і по Бар город; і Полякам за Случею рікою і до Дніпра і за Дніпро не бути"...[3]) Козацький лікар Лукашка, що вернувся з походу, також казав, що козаки мають бути по Случ, Новий Константинів, Бар і Дні-

[1]) Галактіон до царя 6 IX 1849, Акты III 340.

[2]) Реляції путивльських воевод 10 VIII 1649, Акты ЮЗР. III 341—2.

[3]) Реляція як в. 13 IX 1649, тамже 342.

стер[1]). Трубчанин Леонтій Жаденов зпід Збаража привіз вісти, що козацькі кордони ідуть по Случ і Сож і до московської границі[2]).

В усіх тих звістках повтаряються ті самі місцевости, — ту однородність не можна толкувати лише тим, що вісти списано в однім місці (переважно в Путивлі), але що вони були загально поширені. Сі місця (з деякими виїмками, як Остріг, що туди не належить) можна уложити в одну просту лінію, що справді могла бути західньою границею запорожської держави: Бар—Новий Константинів—Любар—середня Случ. Трудно було сі назви звести разом, колиб вони не мали за собою якогось дійсного значіння; зокрема згадка про город Любар на Случі, що половиною мав належати до Поляків, половиною до козаків, скріплює вартість тих даних. На сій основі можнаби думати, що коли не в писанім договорі, то фактично признано козацькій державі границю по Случ, себто в цілости воєвідство брацлавське і київське, а що за тим іде і чернигівське.

Дальші дані, що можуть рішити сю справу, знаходимо в урядовім козацькім документі, в Реєстрах Запорожського Війська, списаних внаслідок зборівської умови в жовтні 1649 р.[3]) В сім реєстрі військо списане по полкам, кождий полк розділений на сотні, в деяких сотнях означені теж городи чи містечка. На сій основі можна уложити спис найважнійших місцевостей, приналежних до кождого полку. Граничні полки, що знаходилися на межах Корони і Литви, були: 1. брацлавський, 2. кальницький, 3. білоцерківський, 4. київський, 5. чернигівський. Можемо провірити, чи сі полки займали тільки територію, означену демаркаційною лінією зборівського договору, чи переходили поза неї на захід і північ.

В брацлавськім полку зборівський трактат означує граничну лінію містами Ямпіль—Винниця. З Реєстрів можемо означити такі крайні місцевости сього полку: Браїлів, Станиславчик, Пенківці, Копистерин, Мурахва, Шаргород, Садковець (?), Черніївці, Стіна, Ямпіль[4]). Західня границя полку тримається тут отже дуже вірно границі брацлавського воєвідства.

---

[1]) Реляція як в. 20 IX 1649, тамже 346.

[2]) Реляція брянських воевод 21 IX 1649, тамже 340.

[3]) Реєстра всего Войска Запорожскаго, вид. О. Бодянський, Москва 1875.

[4]) Реєстра 155—180. Пор. Діярій польського походу II і III 1651, Michałowski 621—4. (Тут згаданий „за лінією“ Станиславів, також Шаргород, Мурахва, Черніївці, Стіна, Ямпіль).

У винницькім полку крайні сотенні городи на північнім заході се Винниця, Прилуки, Погребище, Борщагівка[1]), отже демаркаційна лінія задержана в цілости. Але з инших жерел знаємо, що до козаків належало теж Беклівка на схід від Махнівки[2]).

В білоцерківськім полку знов є ріжниці між зборівською границею і дійсним розкладом сотень: поза Паволоч виходять на захід ще Івниця, Коростишів, Каменобрід[3]).

Найбільші зміни є в київськім полку: тут крайнім городом на заході і півночи є Овруч[4]), — столиця повіта.

Разом західня границя території, обсадженої запорожським військом, в осени 1649 р. ішла лінією: Яруга — Браїлів — Прилука — Беклівка — Коростишів — Овруч. Ся лінія лише в деяких пунктах покривається з границею зборівської умови, в більшости переходить значно дальше на захід. Чи вона доходила аж до Случі, сього певно не можна сказати; але супроти сього, що Овруч залишився був під козацькою владою, досить правдоподібне, що і цілий овруцький повіт аж до Случі належав до козацької держави[5]).

Ся гранична межа дістала тоді назву „козацької лінії“ або „лінії“ і так зветься у ріжних тодішніх жерелах[6]).

Лінія удержалася без змін до берестецької кампанії. По козацькій невдачі коронні війська пішли глибоко в Україну, таксамо і литовські перейшли границю. Богдан Хмельницький мусів шукати виходу в новім мирі. З початку очевидно гетьман жадав, щоби козакам звернено цілу територію, котру мали у своїм володінню по зборівській умові — „щоби козаки у Винниці, Брацлаві і Чернигові могли бути“.[7]). Але що значна частина козацьких земель була занята польськими і литовськими військами

---

1) Реєстра 180—197.

2) Діярій польського походу під 10 VIII 1651, Grabowski, Starożytności historyczne polskie I 279.

3) Реєстра 107—130. 4) тамже 198—214.

5) Кунаков XII 1649 чув у Варшаві, що Хмельницький вислав Нечая з 50.000 на Горинь, — вістка неймовірна. Акты ЮЗР. III 404.

6) Див. листи Киселя, Michałowski 583—5, 611; М. Потоцького, тамже 589—90, Калиновського, тамже 606; Діярій польського походу VIII 1651, Grabowski Starożytności I 279; пор. Б. Хмельницький до короля XI—XII 1650, Michałowski 595; Діярій Йос. Маєра під 10 V 1650, Архивъ ЮЗР. III 6 с. 14—15.

7) Діярій польського походу під 26 IX 1651, Grabowski Starożytności I 311, пор. Діярій Освенціма під 22 IX Scriptores XIX 371.

і Поляки могли використати свою перевагу і обмежити Україну до найвузших границь, — самого київського воєвідства. Тоді Хмельницький хотів добути принайменше се, щоби до різдва, себто до часу, коли буде зладжений реєстр, польські війська не входили до Брацлавщини і Чернигівщини[1]; Поляки згодилися, — але як граничну місцевість поставлено Животів. В тексті договору, підписаного 28 вересня 1651 р. під Білою Церквою, границь торкаються сі точки:

„1. Число реєстрового війська позволяємо спорядити і назначаємо двацять тисяч, котре військо від Гетьмана і старшини має бути зреєстроване і мати консістенцію в добрах Й. Кор. М. у київськім воєвідстві, нічого брацлавського і чернигівського не займаючи; шляхетські добра мають оставати вільні і в них реєстрові ніде не мають лишатися, але хто буде оставати реєстровим козаком в числі двайцять тисяч, той із шляхетських дібр в Київщині, Брацлавщині і Чернигівщині і з дібр Й. Кор. М. має перенестися до дібр Й. К. М. київського воєвідства, там, де військо Й. Кор. М. запорожське буде знаходитися...

„3. Коронне військо в київськім воєвідстві, в містечках, в котрих будуть реєстрові козаки, не має оставати, ані відправляти леж, але в воєвідстві брацлавськім і чернигівськім, де козаки вже не будуть. Тепер одначе, до зладження реєстрів до назначеного реченця Божого Різдва, щоби не приходило до ніякого замішання, поки не вийдуть зі свого місця до дібр Й. Кор. М. воєвідства київського ті, що в числі і реєстрі 20000 знаходитимуться, — війська мають задержатися і дальше Животова не ходити аж до скінчення реєстру.

„4. Обивателі в воєвідстві київськім, брацлавськім, чернигівськім до дібр своїх, також і старости самі собою і через урядників мають приходити і зараз обіймати всі провенти, коршми, млини, юрисдикції; в самім одначе вибиранню податків від підданих до того реченця зладження реєстрів мають задержатися“...[2])

В найблизшім часі Поляки берегли пильно нових козацьких границь. Коронне військо в листопаді і грудні 1651 р. лишилося на північній межі Брацлавщини (коло Махнівки і Животова).[3]) Такий стан річий трівав до половини 1652 р.

[1]) тамже під 27 IX 1651, I 311—12.
[2]) Памятники II 3 с. 119—125.
[3]) Діярій Освенціма, Scriptores XIX 376—7, 397.

Побіда Тимоша Хмельницького під Батогом (2 червня 1652 р.) привела корисну зміну. Польські війська мусіли полишити брацлавське воєвідство і туди стала вертатися козацька управа. Запорожські посли Бурлай і Мужилівський у квітні 1653 р. оповідали в Москві, що гетьман вислав полковника з козаками у Старе Дубно[1]).

Весною 1653 р., коли коронне військо під проводом Чарнецького наново пробувало заняти втрачені місця, як граничні козацькі городи виступають Самгородок, Прилуки, Погребища, Ілинці, Монастириска (на території кальницького полку).[2]) Підчас переговорів з Поляками, що слідом прийшли, Хмельницький міг жадати привернення зборівського трактату[3]) — очевидно і щодо меж козацької держави.

Козацькі границі того часу можна означити докладнійше на основі спису городів, котрий гетьман передав московським воєводам в січні 1654 р., коли українське населеннє мало складати присягу цареви[4]). Деякі дані є і в инших сучасних документах. Інтересні для нас граничні полки: брацлавський, кальницький, паволоцький і київський.

Для брацлавського полку крім загального спису маємо також подрібнійший огляд городів, до яких їздив московський воєвода[5]). Можемо означити отсі крайні місцевости на заході: Яруга (над Дністром), Буша, Черніївці, Шпиків, Брацлав, на сході також Вербка, Мясківка, Марківка, Тульчин і ин. — Підчас польського походу в листопаді-грудні 1654 р. згадуються в козацьких руках Мурахва, Черніївці, Буша, Красне; але Поляки уважали за ворожу землю цілий простір на схід від Дунаєвець, — отже половину подільського воєвідства[6]).

Козаччина вернулася отже вповні на давні місця, аж до західньої границі брацлавського воєвідства і ішла ще дальше на захід, у Поділлє.

З кальницького полку близших даних нема, згадана лиш одна Винниця. В полудново-західній части білоцерківського

---

[1]) Акты ЮЗР. III 493.

[2]) тамже, пор. Pamiętniki o wojnach kozackich, Вроцлав 1842 с. 115—6, 120.

[3]) тамже 113.

[4]) Акты ЮЗРоссіи X с. 239—240.

[5]) тамже X 305—306.

[6]) Kubala, Wojna moskiewska (Szkice hist. III), Варшава 1910 с. 190, пор. польська реляція 20 XII 1654, Michałowski 732.

полку повстав паволоцький полк, — його місцевостей також не знаємо докладнійше. У білоцерківськім полку найдальше на заході є Каменобрід, так, як і був 1649 р. В київськім полку не бачимо вже Овруча, — відомі нам лише місцевости положені близько Дніпра: Чорнобиль, Карпилівка, Макарів і ин.[1])

Як скомбінуємо вістки 1653—1654 р., дістаємо таку приблизну границю козацької території від Польщі: Яруга—Черніївці—Мурахва—Красне—Винниця—Прилуки—Самгородок—Паволоч—Каменобрід—Макарів—Чорнобиль—Карпилівка. Що лінія така нерівна, се мабуть тому, що наші вістки неповні. В порівнанню з границею 1649 р. можна ствердити, що в Київщині козацькі оселі мабуть уступили на схід, але між Богом й Дністром вони посунулися на захід.

З пізнійших років наші дані ще більше уривочні і неповні. В 1656 р. з опису подорожі московського гонця бачимо, що межею між козацькою територією і річюпосполитою є середня Случ, як 1649 р.: Лабунь на Волині се „перший польський город".[2]) В Лабуні, Заславлі і Острозі були польські залоги, але боялися виходити з замків, щоби не дістатися в руки козаків. Підчас польсько-московських переговорів у Вильні в серпні-жовтні 1656 р. говорено також про границі України. Московські делеґати жадали Волині і Поділля аж до Буга[3]); Поляки бажали удержати козаччину у як найвузчих межах: або виперти її за Дніпро або що найбільше лишити в силі білоцерківський трактат[4]). У виленськім трактаті з 3 жовтня 1656 сеї справи не порішено остаточно, але відложено її до сойму. Але розєм мав обовязувати й запорожське військо і тому цар вислав до козаків універсали, щоби „за лінію України не передиралися".[5]) Як розуміли сю лінію, на се нема пояснень, — правдоподібно брали давну лінію на Случі, що фактично була обсаджена козацьким військом.

---

[1]) Підчас війни з Поляками в марті 1654 згадуються теж на границі Головки, не знати, на козацькій чи невтральній території. Акты ЮЗР. X, 403—4.

[2]) Реляція Ф. Зикова IV—VII 1656. Сборн. статей и матер. комм. для разб. др. акт. I, Київ 1911, 40; тут очевидна похибка „въ первой полковой городъ приѣхалъ, въ Лобунъ" — має бути польський.

[3]) Kubala, Wojna brandenburska (Szkice hist. V), Львів 1917, с. 41.

[4]) тамже с. 397, 407.

[5]) тамже 60—62 (про „лінію" пор. ще с. 33).

З початком 1657 р. прийшла нова зміна на західній границі козацької держави. На основі умови з семигородським князем гетьман вислав до Галичини 20.000 козаків під проводом Антона Ждановича. По дорозі, на Волині і в сусідніх воєвідствах, козацькі полки виганяли польські залоги і обсаджували міста та замки. Заняту територію скріплено потім новими силами і так козацька границя пересунулася на захід і північ поза дотеперішню лінію.

Найскорше зорґанізувався пинський повіт, що належав до В. Кн. литовського. Вже в січні 1657 р. були козацькі залоги в Турові і Висоцьку, проводив ними козацький „стражник“ Зарудний[1]). Місцева шляхта з огляду на безпеченство майна і життя добровільно приймала сі залоги; так нпр. кн. Степан Четвертинський просив козаків до Нової Четвертні[2]). В маю козацька залога обняла Видибір над Стиром, передтим мабуть Вороні над Горинею і Лозичі[3]). В тімже часі шляхта пинського повіта вислала до Чигирина своїх послів і вони 30 червня 1657 р. зложили присягу вірности Запорожському Війську і гетьман прийняв пинський повіт у склад української держави[4]). Першим полковником пинсько-турівським був Іван Яхименко Груша, висланий ще за життя Хмельницького в Пинщину; потім полковникували тут Зарудний, Дворецький, нарешті Константин Виговський[5]). Осідком полковника було місто Турів і Давидгородок[6]); границі полку означувано „між рікою Горинею і Десною—Стиром“.[7])

Про окупацію Волині і Поділля маємо вістки з пізнійшого часу, але козацькі війська примістилися тут мабуть вже від початку 1657 р. У волинськім воєвідстві з початком 1658 р. козацькі залоги були у Степані, Корці, Межирічі, Гощі, Острозі,

---

1) Ст. Четвертинський до Б. Хмельницького 9 I 1657. — Липинський Z dziejów Ukrainy с. 559 60.

2) тойже до А. Ждановича 10 II 1657, тамже 564.

3) Заява Ширмів 29 VIII 1658, заява Лозицьких 30 IX 1658, заява К. Дудецького 29 VIII 1658, Акты вилен. арх. ком. т. 34 с. 127, 129.

4) Присяга послів 30 VI 1657; Диплом Хмельницького 8 VII 1657, Липинський 513—519, пор. Памятники III ч. 35.

5) Ст. Бенєвський I 1658, Памятники III 192.

6) Заява А. Гедройця 13 XII 1658, Акты вилен. ком. т. 34, с. 138.

7) Універсал К. Виговського 23 VI 1658, Липинський 563—4.

Полоннім, Заславі, Константинові[1]). Полковником чи старшим був тут Іван Тарнавський[2]).

На Поділлі вже за Хмельницького був у козацьких руках Калюс над Дністром. Коли в січні 1657 р. Поляки з Камянця напали на Калюс, гетьман віднісся до царя з жалобою, що Поляки зломили розєм, уложений виленською комісією[3]). З пізнійшого часу знаємо, що козацька залога була в Межибожі; тут резидував Федір Михайлович „полковник подільський, стражник пограничний, ґубернатор замку межибіжського".[4])

Граничну лінію простору зайнятого козаками 1657 р. можна означити місцевостями: Видибір, Висоцьк, Степань, Гоща, Остріг, Заслав, Старий (?) Константинів, Межибіж, Калюс. Загально се дає лінію рік Стир—Горинь і котроїсь подільської ріки, може Студениці.

Окрім пинського повіта, що перейшов до козацької держави в 1657 р., вже скорше зайняли козаки области над Дніпром.

На північ за литовську границю козацькі відділи перейшли в початках повстання. Літом 1648 р. Петро Головацький зайняв Стародуб і Гомель, инші проводирі черні добули Мозир, Турів, Річицю, народнє повстаннє поширилося аж по Бобруйськ і Бихів. Але з огляду на добрі відносини з Литвою Хмельницький не піддержував народнього руху за литовською границею і противно, дозволяв литовському гетьманови Радивилови карати горлом кождого своєвільника, що виступає „під титулом війська нашого запорожського".[5]) Радивил розпочав боротьбу зі своєвільними відділами, але вів її так жорстоко, що Хмельницький занепокоєний вислав свої війська за границю і заняв Гомель (квітень 1649 р.); полковник Михайло Кричевський мав вести дальшу кампанію, але 31 липня 1649 р. війна скінчилася козацькою поражкою під Лоєвом[6]).

Тимчасом у зборівськім мирі Хмельницький прийняв від В. Кн. Литовського граничну лінію, що була означена місцевостями

[1]) Ст. Беневський І 1658, Памятники III 203—4.

[2]) І. Тарнавський до С. Беневського 5 II 1658, тамже III 198—200.

[3]) Реляція Кл. Іевлева II—X 1657, Сборн. статей ком. для разб. др. актовъ I 94 пор. 82.

[4]) Ф. Михайлович до С. Беневського 10 II 1658, Памятники III 207—209.

[5]) Б. Хмельницький до Іл. Чиша 31 XII 1648, Grabowski Ojczyste spominki II 112—113.

[6]) Липинський Z dziejów Ukrainy.

— фактично се була північна межа воєвідства київського та чернигівського, так що козацькі володіння не входили у територію Литви. Тим способом уложилися мирні відносини, яких гетьман не бажав ніяк нарушувати. Але князі Радивили, що дійсно рядили Литвою, відносилися все з недовірєм до козаччини і се спричинило литовський похід на Київ 1651 р.

Нагоду до відплати за сей наїзд знайшов Богдан Хмельницький аж з хвилею заключення союза з Москвою. Коли цар Олексій виповів війну Польщі і розпочав похід на Вильно, українські війська війшли знов у землі В. Князівства. Се був помічний корпус, висланий на підмогу цареви під проводом наказного гетьмана Івана Золотаренка[1]).

Золотаренко розпочав похід з кінцем червня 1654 р. в напрямі на Гомель. Його відділи, вислані на схід, знищили над Дніпром замки і міста Річицю, Горваль, Стрішин, Злобин, Рогачів[2]). В серпні здалися козакам Гомель, Чечерськ, Новий Бихів[3]). Потім приступив Золотаренко до довгої облоги Старого Бихова, але притім розсилав свої відділи під менші міста, для здобичі і на залоги[4]). У вересні 1654 р. цар розпорядив, що козацькі війська мають лишитися на зимові лежі у бихівськім і могилівськім повіті[5]), але невдовзі потім обмежено осідок козаків у могилівськім повіті на війтівства горбовицьке. улянівське і плещицьке[6]). З початком червня 1655 р. цар віддав під заряд Золотаренка Кричів і кричевський повіт, але притім зазначив виразно, що инші повіти, які заняли козаки, мають перейти під московських воєвод: Чавси і Чериків до Могилева, мстиславський повіт до Мстислава[7]). Отже повіти бихівський, часть могилівського і кричевський се були офіціяльні межі теріторії, окупованої козаками. Але козацькі залоги полишилися і поза тими границями: вже в серпні згадуєть в Чавсах наказний чавський полковник Матвій Старинський[8]).

В лютім 1656 р. на місце Івана Золотаренка, що пішов у похід на Литву, гетьман іменував полковником на Білій Руси

---

1) Ом. Терлецький, Козаки на Білій Руси в р. 1654—1656, Записки НТШ. т. XIV.

2) І. Золотаренко до царя 25 VII 1654, Акты ЮЗР. XIV 137.

3) Листи Золотаренка, тамже XIV 143, 145—147.

4) Виказ знищених сіл X 1654, тамже XIV 407.

5) XIV 171. пор. 174. 6) XIV 415—416, 436.

7) XIV 640.

8) Донесеннє В. Унковського, XIV 804.

Івана Нечая[1]). Як міста його полку означено Могилів, Чавси, Новий Бихів, Гомель і инші. На основі гетьманського універсалу Нечай увів козацькі залоги до Могилева і инших міст, де вони були передше, і титулувався полковником білоруським, могилевським і гомельським[2]). Як далеко сягала козацька окупація, вказує спис сотників з 1656 р., що резидували в таких городах: Чавси (тут був також осідок самого полковника), Могилів (трьох сотників), Гори, Заболотє, Бординичі (може Бродиничі?), Акулин, Городен, Святозеро, Уланів, Рогозин, Білявичі, Чериків—Верба—Пропойськ, Чечерськ, Межен—Смоляни[3]). З инших жерел знаємо, що козацькі сторожі стояли не тільки на Друті, але й на Березині, коло Бобруйська[4]).

Поширеннє території української держави на північ мало значіннє не тільки із військово-стратеґічних причин, але ще більше для господарського розвитку України. Через втрату західніх земель — Галичини, Волині, Холмщини — Україна втратила одинокий шлях експорту, що дотепер ішов на Буг і Вислу до Балтійського моря. Питаннєм життя для молодої козацької держави було знайти якийсь инший доступ до моря — і Хмельницький бажав відкрити собі такий шлях через білоруські землі. Так в універсалі для Киян з 15 марта 1657 р. гетьман підносить значіння сеї дороги для торгівлі, пізнійше у переговорах зі Швецією домагається воєвідств берестейського і новгородського аж до границь з Прусами[5]). Сі широкі пляни не здійснилися, але чавський полк залишився при Україні аж до гетьманства Юрія Хмельницького.

Про східні і південні межі козацької держави покищо скажемо тільки кілька слів. З московською державою залишилася та сама границя, що була за володіння Польщі, — вона ішла більш менш східною межею пізнійших ґуберній чернигівської і полтавської. На граничній лінії приходило безнастанно до спорів і перепалок, які треба було віддавати під розгляд спеціяльних слідчих комісій, — ся картина пограничного життя заслугує на

[1]) 8 II 1656, Сборн. статей и мат. Комм. для разб. др. актовъ I 28—29.

[2]) Акти слідства Антона Ждановича і Н. Сивцова IV—II 1656, Акты ЮЗР. III 522, 527.

[3]) Прохання сотників білоруського полку, тамже III 540—1.

[4]) Ів. Нечай до царя 4 VII і 13 VIII 1656, Сборникъ статей як в. 64, 69—70.

[5]) Пор. договір Виговського зі Швецією 8 X 1657 р. Арх. ЮЗР. III 6 с. 336.

окреме оброблennє. — Від полудня українська держава межувала з володіннями Туреччини і Криму. І тут залишилася здебільша давня границя, теоретично зазначена ще в XVI в. поперек через дикі поля. До історії сеї границі за Хмельниччини маємо дуже небогато матеріялу, але є тут інтересні моменти, які вартоб простудіювати, — як нпр. намір Богдана Хмельницького побудувати порт при гирлі Дніпра, як суперечна з сим звістка про те, що гетьман відступив Кримови Іслам-Кермен і ин.

IV. Українські дороги в половині XVII в.

Українські шляхи і дороги були вже предметом досліду і мають свою невелику літературу.[1]) Часи Хмельниччини заслугують на се, щоби присвятити їм окрему увагу хочби з огляду на богацтво жерельного матеріялу. У переддень повстання опрацював карти України Ґільом Лявассер де Боплян[2]) і на них зазначені головні дороги Придніпрянщини — основне жерело до пізнання комунікаційної сітки XVII в. Важним доповненнєм є тогочасні діярії і ітінерарі, в яких подрібно зазначувано місцевости, якими переїздили ріжні посли, купці і инші подорожні; в епоху Хмельниччини, коли гетьман утримував живі дипльоматичні зносини на всі сторони, таких діяріїв стрічаємо дуже богато. Часи Богдана Хмельницького є важні для розсліду і тому, щоби пізнати, які зміни у шляхах комунікації настали з утвореннєм козацької держави. Що прийшли тоді значні зміни, це річ безсумнівна. Вже в 1649 р. козацька держава мала признану границю на заході (р. Случ), — ця границя перетяла дотеперішні шляхи, що ішли зі сходу на захід; по 1654 р. українська державна територія посунулася на північ аж по Могилів. В цих нових межах

[1]) Edward Rulikowski, Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne (Ateneum 1878 р. ч. III i IV); Aleksander Jabłonowski, Handel Ukrainy (Ateneum 1895 р. ч. II i Pisma Al. Jabłonowskiego т. II, Варшава 1910); вінже, Źródła dziejowe т. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym т. XI. Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Bracław) przez Alexandra Jabłonowskiego, Варшава 1897. П. Литвинова, Еще о старинныхъ трактахъ или дорогахъ въ Южной Россіи, Кіевская Старина 1883, III; P. Dąbkowski, Rys urządzeń pocztowych w dawnej Polsce, Краків 1903 р.

[2]) В. Кордтъ, Матеріалы по исторіи русской картографіи, вип. II, Київ 1910, карти I—VIII, IX, XXXVIII—XL. Нижче в тексті цитуємо карти Бопляна римською цифрою з сього видання.

розвивався новий державний орґанізм, що мав власні окремі потреби і шукав собі свіжих артерій комунікації. Потворилися нові осередки життя з новим характером, — на першому місці Чигирин, гетьманська столиця, дальше ріжні полкові городи. Старі центри не занепали, старі дороги не вийшли з уживання, але рівнорядно з ними розвивалися нові шляхи. Зазначити ці зміни, справа не маловажна.

На сьому місці подаємо огляд доріг Придніпрянщини, як вони зазначуються у жерелах з 1640—1650-тих років, не змагаючи до вичерпання всього матеріяду. Загальні виводи відкладаємо на пізнійше, тоді теж можна буде подати вичерпуючу карту доріг.

А) Дороги 1630—1640 рр.

На карті Бопляна (V) найважнішим вузлом доріг на Поділлі є **Бар**: тут сходиться десять доріг, не вчисляючи Кучманського шляху, котрий переходить на південь від Бару. Се такі лінії:

1) Бар—Чемериси—Йолтушків—Ковалівка—Карачіївці—Кужелів—Дунаївці—Шатава—Гуминці—Камянець.

2) Бар — Йолтушків (Підлісний) — Богушівка — Бахтин—Курилівці.

3) Бар — побіч Сефарівки — Верхівка — Борок — Берлинці (Пільні) — Лучинчик — Сугаки — Могилів.

4) Бар — Голотки — Мальчківці — Матвійківка — Коцмазів — Лука — Носиківка — Шаргород — Политанка — Черніївці — Бабчинці — попри Ямпіль — Косниця (Ковченець).

5) Бар — Голотки — Мальчківці — Матвіївка — Коцмазів — Мурахва.

6) Бар — Голотки — Маньківці — на південь від Коростівця, Жмеринки (Малої) й Седави — Потоки — Слобода Канцерівка — Моянів — Красне —Торків —Жабокрич —Копинівка —Тульчин — Федківка — Тростянець — Ободівка — Катазин(?) — Чачальник.

7) Бар — (дорога як під 6) — Красне — Рогізна — Печара — Вишківці — Брацлав.

З Брацлава йде бічна дорога (чи продовження головної з Бару?): Брацлав — Клебань — Демківка — Александрівка.[1])

[1]) В ітінерарі Освєнціма (вересень 1643) вказана дальша дорога: Александрівка — Новгород (мб. нин. Верхівка над р. Бернадинкою) — Жабокрич—попри Крикливці—Марківка (мб. нин. Медушівка)—Вербка — Чачальник. St. Oświęcima Dyaryusz c. 11—12. Але це мабуть дорога тільки льокальна — серед маєтностей гетьмана Конецпольського.

8) Бар—Голотки—Маньківці—Межирів—Браїлів—Ільківці—Вишня—Винниця.[1])

9) Бар — Корачинці — Деражня — Шпичинці —Журавлинці—Копачівка — Мойсеївці — Капустяни —Проскурів—Гречана.[2]) — Дальше дорога неозначена, але з иншого жерела [3]) знаємо, що вона продовжалася з Проскурова на Чорний Острів — Маначик — Волочиськ — Збараж. Боплян на иншій карті (VIII) значить її знов дальше зі Збаража на Іванчани — Ніжківці — Підкамінь — Броди.

10) Бар — Шиїнці—Заньківці—Маньківці—Микитинці – Казимирівка—Перегінка – Фельштин – Доброгощ—Розматинці (Тарноруда?). — Продовження цеї дороги з Розматинець ішло на Скалат—Микулинці—Кізлів—Зборів, — це вказують инші жерела.[4]) Боплян на иншій карті (VIII) вказує дальшу дорогу: Кізлів—Зборів—Золочів—Глиняни—Львів.[5])

На схід від Бару як значніший вузол доріг виступає у Бопляна **Винниця** (карта V). Крім дороги до Бару (пор. ч. 8) маємо ще такі:

11) Винниця—Криківці—Остолопів—Райгород—Кузминець—Ладижин. З иншого жерела знаємо продовження цеї дороги на Четвертинівку—Тростянець[6]); з Тростянця веде дорога на Ободівку до Чачальника (пор. вище під 6).

12) Винниця—Ободна — попри Пісочин—Якубівка—Линці—Бабин.

13) Винниця—Халявинці—Прилука—Збараж—Губин—Погребище. — З иншого жерела знаємо, що ця дорога від Гудина ішла теж на Білолівку й Ружин[1]); з Ружина мабуть було продовження на Паволоч—Хвастів—Білгородку (або Васильків) до Києва (пор. нижче дорогу 14).

---

[1]) Пор. цю дорогу St. Oświęcima Dyaryusz c. 19.

[2]) Була також друга дорога, незазначена у Бопляна: з Бару на Новосілку до Проскурова — St. Oświęcima Dyaryusz c. 56 (ітінерар з марта 1644 р.).

[3]) тамже с. 50—51 (лютий 1644 р.).

[4]) тамже с. 5—6 (липень 1643), 56 (март 1644).

[5]) При цім шляху були ще другорядні дороги. А) Між дорогою 9 і 10 було получення від Проскурова через Райківці до Фельштина, St. Oświęcima Dyaryusz c. 5. Б) З Розматинець була теж дорога на Скалат—Товстолуг—Озірну до Золочева, тамже с. 137 (май 1646).. — Дорогу Бар—Винниця—Біла Церква див. нижче ч. 19.

[6]) Oświęcima Dyaryusz c. 19.

Головний осередок України **Київ**, на карті Бопляна (IV) має дві дороги з Правобережжа і дві з Лівобережжа:

14) Київ—Білгородка—Плісецьке—Мотовилівка (не зазначена виразно) —Хвастів—Порипен—Паволоч—Верховня—Gahatih (??). — Ця дорога мабуть продовжалася на Ружин—Білолівку—Губин—Збараж—Прилуку—Винницю (пор. вище 13).

15) Київ—Васильків—Хвастів.

16) Київ—Бровари—Гоголів—Плоске—Світельнів — ліс Дуброва —Стара Басань—Бобровиця—Кобижча—Дівиця (Володкова)—Ніжин (карта IV пор. II).

17) Київ—Боришпіль—Переяслав (карта IV).

Вузлом доріг у Бопляна є також **Біла Церква**.

18) Біла Церква—Германівка—Трипілля.

19) Біла церква—Камянче (?)—Дулицьке—Таборівка—Паволоч.

З діярія Освєнціма знаємо ще дві дороги з Білої Церкви:

20) Біла Церква — Рокитна — Ольшанка — Кагорлик —Терехтемирів.[1]

21) Біла Церква—Ружин—Білилівка—Губин—Збараж—Прилука—Винниця—Браїлів—Межерів—Бар.[2]

Боплян вказує ще одну дорогу з Хвастова:

22) Хвастів —Пинчуки — Германівка — Ржищів — Терехтемирів.

З сучасних ітінерарів знаємо на Правобережжі такі шляхи[3]:

23) Тростянець — Четвертинівка — Ладижин — Бубнівка—Гайсин—Кисляк—Рахни (?)—Городок—Оратівка—Животів.[4]

24) Животів — Пятигори — Ставища — Урочище Колодежа або Наливайкова Криниця — Кошовата — Стеблів — Корсунь — Сяхнівка.[5]

25) Сяхнівка—Деренковець—Мліїв—Орловець—Балаклея —Тасмин—Жаботин—Медведівка.[6]

26) Медведівка—Черкаси.[7]

На Лівобережжі Боплян вказує як вузол доріг **Переяслав**:

27) Переяслав—Підсінне—Ячники—Ржищів (карта IV).

---

[1]) Oświęcima Dyaryusz ст. 18 (грудень 1643).

[2]) тамже с. 18—19.

[3]) Ітінерарі Освєнціма не подають прямих доріг, а окружні, бо він їхав з Конецпольським оглядати ріжні маєтности, тому нижче його дороги на Правобережжі (23—26) ділимо на менчі складові части.

[4]) St. Oświęcima Dyaryusz с. 13 (жовтень 1643).

[5]) тамже с 13—15. [7]) тамже с. 15. [6]) тамже с. 15—16

28) Переяслав — Березань — попри Лехнівку і Ярешки — Крупіль—Биків—Дорогинка—Кропивна (карта IV).

29) Переяслав—Студеники—Яготин—Торгівка(?)—Прилука—Переволочна (карта IV і II).

Продовженнє сеї дороги в иншім напрямі:

30) Переволочна—Варва—Білоусівка—Лохвиця—Піски—Сергіївка(?)—Гадяч (карта II).

З сучасного ітенерара знаємо ще такі дороги:

31) Переяслав—Ташань—Чумгак — через р. Оржицю — Пирятин — Чорнухи —Лохвиця — Піски — Березова Лука — Гадяч.[1])

Спільна дорога обох боків Дніпра:

32) Черкаси—Ірклій—Боромль—Горошин—Хорол—Миргород—Рашавка—Гадяч.[2])

Б) Дороги 1648—1657 рр.

Богдан Хмельницький вибрав собі за столицю містечко Чигирин, недалеко його батьківського села Суботова. Таким способом мало відома дотепер оселя стає новим вузлом доріг на Правобережжі і кермує до себе також лівобережні дороги.

З **Чигирина** починається десять ліній:

33) Чигирин—Суботів—Медведівка—Жаботин—Сміла—Константинівка — Балаклей — Орловець — Вязовець – Ольшанка, (тут дорога ділиться:) а) —Лисянка—Буки—Маньківка—Краснополка (також Бабані або Цимерманівка)—Умань; б) —Тарасівка—Звенигородка—Ольховець—Шавулиха—Камінка—Іванки—Маньківка—Умань.[3])

(Частину сеї дороги: Медведівка—Орловець пор. 21).

34) Чигирин—Суботів—Медведівка—Капитанівка—Мліїв—Корсунь—Богуслав—Синиця—Синява—Рокитна—Біла Церква.[4])

---

[1]) St. Oświęcima Dyaryusz c. 17—18 (листопад 1643, подорож з Гадяча до Переяслава).

[2]) тамже с. 16—17 (жовтень—листопад 1643).

[3]) Ітінерар Р. Стрешнева: Чигирин—Умань і назад (грудень 1653), Акты ЮЗРоссіи т. X с. 78—84, 100—110; ітінерар патр. Макарія: Умань —Лисянка (червень 1654 р.). Путешествіе антіохійскаго патр. Макарія, переклад Г. Муркоса, вип. II. Чтенія общ. ист. и древн. 1897 IV с. 24 —29 і йогож подорож з Чигирина до Уманя (серпень 1656 р.) тамже, 1898 IV с. 193—194.

[4]) Ітінерар Парцевича зі Львова до Чигирина і назад (март—май 1657 р.). J. Pejacsevich, Peter Freiherr von Parchevich, Archiv f. österr. Geschichte т. 59 с. 542—543, 554—557.

35) Чигирин—Білоозеро—Млиїв.[1])

36) Чигирин—Капитанівка—Огородня (Городище?) —Корсунь—Маслівка—Германівка—Київ.[2])

37) Чигирин — Боровиця — Худяків — Черкаси — Сокирня— через Дніпро—Домонтів—Піщане—Гелмязів — Пологи — Переяслав—Боришпіль—Київ. — З сею дорогою лучиться друге рамя:

Черкаси—Золотоноша—Піщане.[3])

38) Чигирин—Бужин— через Дніпро —Жовнин—Горошин—Лукомль — Лубні — Лохвиця — Ромен — Хмелів — Путивль — Москва.[4])

Є дві відноги сеїж дороги:

39) Чичирин—Бужин— через Дніпро —Єреміївка—Буромль —Горошин (або Оржиця)—Лукомль і т. д.[5])

40) Чигирин—Воронівка - через Дніпро —Максимівка—Хорол—Лубні—Лохвиця і т. д.[6])

41) Чигирин — Жовнин — Боромль—Прохорівка—Пирятин — Прилуки — Іваниця — Кропивна — Красне — Корабутів — Путивль.[7])

Віднога сеї дороги:

42) Чигирин — Ірклій — Кропивна — Пирятин — Прилуки і т. д.[8])

Старий вузол доріг, **Київ**, в жерелах часу Хмельниччини має такі дороги:

---

[1]) Ітінерар Стрешнева (грудень 1653), Арх. ЮЗР. X с. 100.

[2]) Ітінерар Д. Тургенева (листопад 1654) з Київа до Чигирина, Акты ЮЗР. XIV 93—94.

[3]) Дороги Гр. Неронова з Переяслава до Чигирина (листопад 1649), Акты ЮЗР. VIII с. 305—306; Ф. Полтева з Чигирина до Київа (март 1654) Акты ЮЗР X с. 345; патр. Макарія з Київа до Чигирина (серпень 1656 р.). Чтенія общ. ист. и др. 1898 IV 189—192.

[4]) Р. Стрешнев з Чигирина до Москви (січень 1654) Акты ЮЗР. X с. 136—137; Т. Порфирев з Москви до Чигирина (май 1654) тамже с. 577—582; Д. Тургенев з Чигирина до Москви (листопад 1654), тамже XIV с. 112.

[5]) Г. Неронов з Чигирина до Москви (грудень 1649) Акты ЮЗР. VIII с. 314: І. Фомин з Москви до Чигирина (серпень 1653), тамже III с. 496—498.

[6]) В. Унковський з Москви до Чигирина (вересень—жовтень 1650) Акты ЮЗР. VIII с. 340—341; пор. Гр. Неронов, тамже с. 314.

[7]) Ф. Полтев з Москви до Чигирина (лютий 1654), Акты ЮЗР. X с. 335—338.

[8]) Р. Стрешнев з Москви до Чигирина (жовтень 1653). Акты ЮЗР. X с. 95—100.

43) Київ — Білгородка — Новосілки — Бишів — Звячень — Гоща — Кобринь — Берестє — Варшава.[1])

44) Київ—Васильків—Ханьбиків—Обухів—Трипілля—Кагорлик—Богуслав—Ісайки—Медвин—Лисянка—Буки і т. д. до Уманя (як ч. 33).[2])

45) Київ — Бровари —Гоголів —Стара Басань —Світильнів— Кобизча —Дівиця —Ніжин —Оленівка —Борзна—Городище—Конотоп — Путивль.[3]) — Се та сама дорога, яку вказує Боплян (пор. ч. 16).

46) Київ —Бровари —Гоголів —Русанів —Ядлівка—Нова Басань — Биків — Прилука і т. д.[4]), як в ч. 50.

Через **Білу Церкву** переходять два важні шляхи на захід:

47) Біла Церква — (Паволоч — Бердичів) — Лабунь — Заслав — Остріг — Дубно — Луцьк — Володимир — Люблин — Варшава.[5])

48) Біла Церква — Хвастів — Дідівщина — Брусилів — Коростишів — Корець — Гоща — Тайкури — Княгинин —Дубно — Берестечко — Львів.[6])

На Правобережжі важне місце займав **Умань**, велика твердиня на межі диких піль, туди іде шлях до Молдави:

49) Умань — Орадівка — Галалаївка — Обозівка — Важне — Степанівка —Мочулка —Соболівка —перевіз через Бог — Сумівка— Баланівка — Ободівка — Жабокрич — Мясківка — Горячківка — Димитрашівка — Рашків — через Дністер до Молдави.[7])

На Лівобережній Україні крім наведених вище доріг, що прямують з Чигирина, вихідною комунікаційною точкою є **Переяслав**:

---

[1]) Ітінерар В. Мясковського (січень 1649), J. Michałowskiego Księga pamiętnicza с. 359—370.

[2]) Патр. Макарій з Уманя через Богуслав, де був табор Б. Хмельницького, до Київа, Чтенія, як в. 1897 IV с. 24—42.

[3]) В. Бутурлин з Київа до Москви (лютий 1654) Акты ЮЗР. X с. 260—271; Ф. Полтев з Київа до Путивля (март 1654) тамже с. 349—350; Ф. Бутурлин з Москви до Київа (май 1657), тамже III с. 554—555.

[4]) Патр. Макарій з Київа до Путивля (липень 1654) Чтенія, як в. 1896 IV с. 81—95.

[5]) Дорога Ф. Зикова з Чигирина до Варшави (май — червень 1656) — Сборникъ статей и матер. Комм. для разб. др. акт. I с. 40—43.

[6]) Ітінерар Парцевича, Archiv f. öst. Gesch. т. 59, як в.

[7]) Ітінерар патр. Макарія з Рашкова до Уманя (червень 1654 р.) Чтенія 1897 IV с. 1—22, і з Уманя до Рашкова (серпень 1656) Чтенія 1898 IV с. 194—5.

50) **Переяслав** — Війтівка — Баришівка — Нова Басань — Биків — Галиця — Дівиця — Прилука — Ольшана — Городня — Іваниця — Кропивна — Красне — Корабутів — **Путивль.**[1]) Дорога відома вже Боплянови (пор. ч. 28, також ч. 46).

51) **Переяслав** — Яготин — Білошапки — Пирятин — Чорнухи — Лохвиця — Ромен — **Путивль.**[2])

На кінець зазначимо дві дороги, що виходять з **Ніжина**:

52) **Ніжин** — Вертіївка — Салтикова Дівиця — **Чернигів.**[3])

53) **Ніжин** — Сосниця — Погар — Почеп — **Рославль.**[4])

В) Татарські шляхи

На основі карт Бопляна можна доволі докладно означити три відомі татарські шляхи — Чорний, Кучманський і Муравський.

На ґенеральній карті Бопляна (карта IX) з Перекопу до Дніпра приходять чотири дороги. На Дніпрі означено чотири „татарські переправи":

1. через острів Бургунку на правий беріг ріки між річкою Тегинкою та р. Бургункою;

2. через о. Козацький на беріг по лівім боці Бургунки;

3. „велика переправа татарська" через о. Тавань на беріг по правім боці річки, що названа Dreshmanowka R.

4. через о. Каір і Носаківку між р. Омелівкою (Omelowa R.) і Носаківкою (Nosokowka R. y O. — ріка й острів).[5])

Всі ті дороги лучилися десь недалеко в один шлях і він прямував на північ вододілом між р. Інгульцем і малими притоками Дніпра. (На карті Бопляна на цім шляху змальовані татарські відділи в поході.) Так шлях доходив до Чорного Ліса.

Чорний Шлях. Чорний Шлях починається у Бопляна (карта III) на жерелах Інгульця, на південь від Чорного Ліса (тепер є село Чорноліска на Інгульці). Ліворуч є р. Інгул з притоками, праворуч ліс Нерубай (Nierabay Las, — невідомий тепер), ліс

[1]) В. Бутурлин з Москви до Переяслава (січень 1654) Акты ЮЗР. X с. 191—205; пор. патр. Макарій з Київа до Москви (липень 1654) Чтенія як в. 1897 IV с. 81—95.

[2]) Гр. Неронов з Москви до Переяслава (листопад 1649) Акты ЮЗР. VIII с. 304—305.

[3]) Ф. Бутурлин (лютий 1654), Акты ЮЗР. X 268—270.

[4]) І. Ржевський з Рославля до Київа (серпень 1654) Акты ЮЗР. XIV с. 9—13.

[5]) На спеціяльній карті Дніпра (карта XL) не вказана переправа через Носаківку; в „Описі України" знов не згадана переправа через козацький острів, — зате є ще одна переправа під Очаковом.

Болтиш (Baudis Las, — тепер с. Болтишка), жерела Сухого Ташлика.

На вододілі Сухого Ташлика й Інгула шлях ділиться на три части:

1) перший шлях, під назвою Чорного, іде в північно-західнім напрямі на Білу Церкву;

2) другий, також Чорний, на південь і захід, на Умань;

3) третій, Кучманський, на південь, щоби перейти на лівий бік р. Бога.

Перше рамя Чорного Шляху по лівій стороні має горішню р. Вись; по правій ліс Лебедин (на північ від теперішнього м. Лебедина). Шлях ділиться знов на два рамена, котрі обіймають собою два ліси, Ромозин (на теперішній карті його нема) і Вербич (тепер с. Вербовець?); коло Вербича є оселя Капустина Долина (Kopuczona Dolina — нині с. Капустина). За Вербичем ці короткі рамена сходяться знов з собою.

Ліворуч є р. Гнилий Ташлик, Кирилів ліс (тепер с. Кирилівка), с. Тарасівка, м. Лисянка та Кошовата (Koczowa). Праворуч м. Ольшанка, ліс Майданів (? Maydonow Las) і „Kaczki Las“, Медвин, на боці Сидорівка й Киданівка, Синиці й Насташка в области р. Роси.

Тут шлях звертається на захід і зараз знов на південний захід. Ліворуч зазначені у Бопляна Ставище, Зашків, Хмелівка, Юшківці, Балабанівка. Праворуч Торчиця (Starcice), Стрижавка (Strzybowka), Пятигори, Тетіїв, Оратів (карта III і V).

Коло Балабанівки на жерелах Тикича з цим першим раменем сходиться друге рамя Чорного шляху. Від вододілу Сухого Ташлива й Інгула воно йде на південь і скручує на захід (карта III). На схід шляху є Інгул, на північ р. Вись, на південь Чорний і Кривий Ташлик. Шлях переходить через Синю Воду коло м. Торговиці і веде між Уманем на півночі і лісом Переволока (невідомим тепер) на півдні. Дальше напрям шляху зміняється на північний захід. Ліроруч є місцевости Якубець (Jakupiec), Радівка (Radowka, — може хибно замість Росошка?), подальше Івангород, Себастіянівка, Левухи (Lewoka), Дашів (Desza). Праворуч: Кочубіївка (Kohobiowka), Христинівка (Kryspol), на боці Босівка, Монастириска, Коритка (Korestena), Балабанівка (карта III і V). Тут лучиться це друге рамя Чорного шляху з першим.

Дальше Чорний Шлях іде в напрямі північно-західнім між Росею, Раставицею і Тетеревом з одної сторони, і Десною з другої. Ліворуч означені такі місцевости: Бабин, подальші Линці

(Elins) і Липовець, Жозів (Josowa), Збараж, Губин. Праворуч Оратів, Кучинці (Kuczmce, — тепер невідоме) при самім шляху, дальше Чагів, Булай і побіч нього Колопушне (? невідоме тепер), Ординці (Ordiczowsky), Журбинці (Jourbinsky), Махнівка.

Між Случею і горішнім Богом шлях звертається на південний захід (карта VI). Ліворуч: Острожець, Улянів, Краснопіль, Пилявці, Семеринки, Чорний Острів. Праворуч: подальше Бердичів, Пятки, Любар, Остропіль, Старий Константиків, при шляху Красилів, дальше Базалія.

На південь від Базалії до Чорного шляху приходить Кучманський; між ними лежать жерела Богу. Дальше шлях означений на ґенеральній карті Бопляна в напрямі на Вишневець.[1]

Кучманський шлях. Початки Кучманського шляху означені на ґенеральній карті Бопляна „Delineatio generalis Camporum desertorum vulgo Ukraina" (карта IX). Боплян знає цей шлях тільки від місця, де він переходить р. Бог. Це місце можна означити приблизно. З правобічних приток Богу Боплян значить Романівку (Pomanousk. B. y D. — брід і долина) і Черталаг (Czwtanla). На північ від Черталлагу зазначена ще Суха Долина (Suha D.), за нею ж П і щ а н и й Б р і д (Piczane B.), — це й місце, де шлях переходить через Бог. Звідки шлях приходить до цього місця, не маємо ніякої вказівки; по лівому боці Бога зазначена тільки долина Ольшана (Olszany D.).

До орієнтації ще може послужити й це, що на р. Бозі вище від Піщаного Броду Боплян означує два острови, Кременчук і Пробите.

Від Піщаного Броду Кучманський веде шлях на захід вододілом рік: на північ Кодими, на південь Чичаклеї, Телігула й Ягорлика („Мокрого"). Потім звертається на північний захід; ліворуч є жерела приток Дністра, — Рибниця, Молокич, Білоч, Камінка; праворуч Саврань з Савранкою.

З цього місця означений шлях докладніше на одній з ґенеральних карт Бопляна (карта V). Він переходить через полосу лісів. Ліворуч при шляху над горішньою Камінкою є два ліси: по лівій стороні ріки Коробіс (? Korobis Las), по правій Турій Ліс (Turi Las); на північ від них оселя Голубяче (Holowbocz) і ліс Високе Поле, з котрого випливає р. Ольшанка, притока

[1]) Докладніше: на сій карті шлях зарисований на північ від Вишнівця; в дійсности мабуть ішов на південь від цього города, бо на північ перепиняє дорогу багниста Горинь.

Дністра; дальше над нин. Шумилівкою с. Косниця (Konczenicze) і с. Марківка.

Праворуч шляху на жерелах нин. Савранки означена оселя Марківка (може нин. Медушівка чи Луг?). Дальше праворуч є Бершадь з притоками. На жерелах Окени є ліс Кобулє й оселя „Океґе Поле“ (нин. Павлівка, Криклівці?). На жерелах нин. Дохни є Тернів Ліс (Tornow Las — тепер с. Тернівка) і с. Жабокрич. Дальше на самім шляху Толпачів Ліс і коло нього с. Соколівка (Sokoloky); ліс Куниче (коло с. Куниче) і с. Шарапанівка над нин. Бернардинкою.

На дальшім просторі ліса нема й місцевости є рідкі. Ліворуч м. Комаргород, села Звединівка й Попелівка, потім с. Лопатинці над притоками Мурахви. Праворуч над притоками р. Сільниці і над нею: Тимонівка (Дранка), Горошківка (Horoskowa), невідомі тепер Кучеминці, Сільниця (? Czylencza), дальше Шпиків, Сліди (? Slezie), м. Красне.

За Красним між гор. Мурахвою і Лядавою та Ровом знов лісова область — але назви лісів не зазначені. Місцевости ліворуч над Мурахвою: Тарасівка (Tarosow), м. Станиславчик, Коростовець, Кудіївці, Мальчківці. Праворуч: трудні до означення Defueczi й Volo, Жмеринка (Semourins), над р. Ровом Межирів й Маньківці, Голотки, нарешті сам Бар, головна фортеця над Кучманським шляхом.

На захід від Бару аж до жерел Рова шлях іде лісом, що у Бопляна називається Переволок (Przewłok Las). Ліворуч є Чемериси, Ходаки (Kodaky), Дашківці, Ваньківці. Праворуч Шершні, Козярівка (Kosarofce), Нетичинці нові і старі, Охримівка.

Дальше шлях дуже крутий, — обминає з одної сторони жерела Ушиці і Смотрича, з другої менчі притоки Бога. Ліворуч є Бебехи, Фащіївка (? Kocziewka), Вербки, Шаравка, Буйволівці (Boiolofce), Лихнівка (Lekenofce), Клинківці. Праворуч Бажуківці, Мазники (Magonik), Маньківці, Васильківці, Жилинці, Левківці,[1]) горішній Бог і на нім Чорний Острів.

При жерелах Бога Кучманський шлях сходиться з Чорним (карта VI).

Муравський шлях на картах Бопляна (IX і I) виходить з Перекопу і йде у північно східнім напрямі до жерел Кінської Води

[1]) Тут мабуть помилка: шлях перетинає тут двічі річку (притоку Малої Ушиці) і робить непотрібний загиб, бо пряма дорога веде вододілом між цею річкою й р. Вовчок та Вовк. Жилинці і Левківці треба примістити ліворуч шляху.

(Конки), потім на північ вододілом між Дніпром і Донцем. Місцевости не зазначені ніякі.

Від цього шляху ідуть дві бічні дороги до Дніпра, до двох „великих татарських переплав". Одна переправа на південь від р. Кичкас (в инших жерелах Кичкаська переправа), друга між Таволжаним островом і порогом Вовнигою (Wolniow). По правім боці Дніпра сі дороги не продовжені.

Г) Дніпрові перевози.

Боплян в Описі України на просторі між Київом і Кременчуком згадує отсі перевози:

1. Стайки: „там є пором для перевозу через Дніпро".
2. Ржищів: „переправа через ріку дуже вигідна".
3. Терехтемирів: „переправа і пором".
4. Канів: „є переправа і ходить пором".

На спеціяльній карті Бопляна (IV) зазначені броди *(B)* тільки в Стайках і Ржищеві та ще один коло печер.

В ітінерарах з часів Хмельниччини стрічаємо такі перевози:

1. Київ. В 1651 р. перед сподіваним нападом Радивилла на Київ міщане втікали з майном за Дніпро, тоді „в Київі на вулицях і на перевозах тіснота була велика".[1]) Павло Алепський в липні 1654 р. описує переїзд через Дніпро під Київом: „Ми переїхали його на великім судні разом з своїми возами і кіньми, пливучи долів по ньому коло двох годин, поки не вийшли на землю по другім березі, бо він більший від Дуная".[2])

2. Трипілля. В діярії польського посла з дороги до Переяслава 1649 р. 18 лютого читаємо: „У Трипіллі стали ми, тут і через Дніпро переправа прийшла".[3]) Переправа була мабуть по леду, бо був „тяжкий мороз". — В листопаді 1656 р. московський висланник згадує, що гетьман чекає, коли „Дніпро стане", щоби перевезти до Переяслава артилєрію.[4])

3. Сокирня — переправа з Черкас до Домонтова[5]); уживали її деколи і в подорожах з Чигирина.

---

[1]) Акты ЮЗР. III с. 473.
[2]) Чтенія общ. ист. 1897 IV.
[3]) J. Michałowskiego Księga pamiętnicza c. 370.
[4]) Акты ЮЗР. III с. 549.
[5]) Акты VIII 305, (листопад 1649), VIII 375 = X 207 (січень 1654); пор. Чтенія IV с. 192 (липень 1656).

4. Бужин. Це головна переправа з Чигирина на Лівобережжа до Жовнина або Єреміївки.[1])

5. Воронівка — мало вживаний перевіз з Чигирина.[2])

Як були уладжені перевози в часі Хмельниччини, не знаємо докладніше. Про пором маємо виразну згадку тільки в Київі (в наведенім описі Павла Алепського). Але мабуть пором був і в Бужині, на переправі з Чигирина. Так можна думати на основі оповідання московського післанця Гр. Старкова (грудень 1653 р.): „Жінка Богдана Хмельницького хотіла їхати до Переяслава в понеділок 19 грудня, і коні в неї приготовлені; і при нім, Григорію, як він відїхав з Чигирина на перевіз Дніпра ріки, прислано лист, що гетьманова жінка їде в понеділок і щоби перевіз був готов“.[3]) До перевозу коней були конечні якісь більші перевозові уладження. Мабуть і між Сокирнею і Домонтовом був пором.[4])

Комунікація через перевози відбувалася не тільки водою, але й ледом. В зимі по леду перевожено більші тягарі, як вказує згадка про задуманий перевіз гармат з Правобережжя до Переяслава 1656 р. Найбільше непригожий для їзди був час, коли ріка щойно замерзала, або вже леди починали топитися. Маємо кілька таких малюнків. Московський посол писав у своїй реляції (грудень 1649): „У Воронкові стояв у Дніпра 10 день длятого, що були морози і по ріці ішов „шереш“ великий і переїхати через Дніпро було неможливо“.[5]) Другий післанець писав (січень 1654 р.): „В Бужині стояли день тому, що через Дніпро переїхати було неможливо, — іде Дніпром великий лід безнастанно“.[6]) Тодіж по другім боці Дніпра в Домонтові чекав на перевіз инший посол: „а по Дніпру ідуть кри, „стеншись“ і перевезтися через Дніпро йому і пішому в лодці не можна“.[7]) Тоді і Богдан Хмельницький не міг вибратися з Чигирина до Переяслава, бо „Дніпро не став“.[8])

---

[1]) Акты VIII 314 (грудень 1649), III 427 (серпень 1650 р.), III 498 (серпень 1653 р.), X 93—94, 136, 211 (січень 1654 р.), X 99 (жовтень 1654 р.).

[2]) Акты VIII 314 (грудень 1649 р.).

[3]) Акты X с. 137—8.

[4]) Пор. Акты VIII 375, X 207: через кру на ріці „перевезтися через Дніпро йому і пішому в лодці не можна“, — отже переїздили туди не тільки піші і не тільки лодкою.

[5]) Акты VIII 314. [6]) тамже X 93—94, 136.

[7]) тамже VIII 375, X 207. [8]) тамже.

Д) Дороги і воєнні походи.

Перетерті шляхи й дороги мали велике значіннє підчас війни. Саме собою ясне се, що війська у своїх операціях воліли користуватися вигідними, часто уживаними дорогами, як шукати нових переходів через невідомі місця. Се бачимо особливо підчас походів гетьмана Богдана Хмельницького проти Поляків.

В 1648 р. похід починається в липні з табору на Росаві, на традиційнім Масловім Ставі[1]); гетьман іде на Паволоч[2]) (мабуть по дорозі через Білу Церкву), дальше під Константинів. Се дорога з Білої Церкви на Бердичів, яку вказано в огляді доріг під ч. 47. Після походу гетьман вертався тою самою дорогою на Острігь[3]), Білополе[4]) до Київа.

Початки походу 1649 р. нам ближче невідомі, — але досить правдоподібне, що головні сили ішли знов з Росави на Константинів і дальше на Збараж.

В 1651 р. частина війська збиралася коло Білої Церкви[5]), инші частини ішли з Животова на Погребище[6]) і знов звичайною дорогою на захід на Збараж і Зборів.

В 1654 р. підчас наміреного походу проти Поляків бачимо знов гетьмана на дорозі з Київа через Хвастів, Романівку і Бердичів[7]). Се дорога, яку в части зазначили ми під ч. 14.

Иншу дорогу стрічаємо при повороті Б. Хмельницького з походу 1653 р.: він ішов від Гусятина на Межибіж, Літинь, Винницю, Животів, Ставище до Корсуня.[8])

Е) Скорість комунікації.

В ітінерарах часів Хмельниччини знаходимо досить точні вказівки, як довго трівав переїзд між ріжними місцевостями України і дальше за границю. Дорога відбувалася звичайно возами, тільки виїмково гінці переїздили верхом, — від сього залежала більша або менша скорість комунікації. Подаємо тут цифри, що відносяться до подорожей з Чигирина на ріжні сторони (від південного заходу на північ і північний схід):

---

[1]) Акты ЮЗР. III 228, 235, 236. Michałowski, Księga pam. 96.
[2]) Szajnocha, Dwa lata II 371—3, Michałowski 96 і ин.
[3]) Supplementum ad Hist. K. Mon. 187—8.
[4]) Szajnocha II 396. [5]) Jerlicz I 119, Акты III 446—447.
[6]) Акты III 451, Michałowski 632.
[7]) Акты ЮЗР. XIV 150, тамже 13—14, 24, 48, 70 і ин.
[8]) Акты X с. 89, 104, 105, 135; Акты Зап. Россіи V 90.

Чигирин — Ольшанка — Лисянка: 1653 р. 20—22 грудня = 3 дні; 1656 р. 3—7 серпня = 5 днів.[1])

Чигирин — Умань: 1653 р. 17—22 грудня = 6 днів; 1656 р. 3—10 серпня = 8 днів.[2])

Чигирин — Рашків: 1656 р. 3—15 серпня = 13 днів.[3])

Чигирин — Ясси: 18 днів.[4])

Чигирин — Константинополь: 38 днів.[5])

Чигирин — Корсунь: 1653 р. 22—25 листопада = 4 дні; 1654 р. 31 жовтня — 4 листопада = 5 днів.[6])

Чигирин — Біла Церква: 1656 р. 13—17 мая = 5 днів.[7])

Чигирин — Заслав: 1656 р. 13—22 мая = 10 днів.[7])

Чигирин — Луцьк: 1656 р. 13—25 мая = 13 днів.[7])

Чигирин — Люблин: 1656 р. 13—31 мая = 19 днів.[7])

Чигирин — Варшава: 1656 р. 13 мая — 5 червня = 24 дні.[7])

Чигирин — Київ через Корсунь — Германівку: 1654 р. 28 жовтня — 4 листопада = 7 днів.[8])

Чигирин — Київ через Черкаси — Переяслав: 1654 р. 25 лютого — 1 марта = 6 днів; 1656 р. 14—27(?) липня = 14 днів(?).[9])

Чигирин — Могилів через Київ — Чернигів: 1654 р. 13 жовтня — 4 листопада = 22 дні.[10])

Чигирин — Переяслав: 1649 р. 13—19 листопада = 7 днів; 1654 р. 25—28 лютого = 4 дні.[11])

Чигирин — Путивль: 1649 р. 7—18 грудня = 12 днів; 1650 р. 16—29 вересня = 14 днів; 1653 р. 11—15 серпня = 5 днів; 1653 р. 2—13 жовтня = 12 днів; 1654 р. 17—22 лютого = 6 днів; 1654 р. 28 квітня — 5 мая = 8 днів; 1654 р. 30 грудня — 1655 р. 6 січня = 8 днів; 1656 р. 3—9 мая = 7 днів.[12]) Дорога трівала ріжно: пересічно 7—8 днів, але часом також коротше, 5—6 днів, виїмково 12 і 14 днів.

---

[1]) Акты ЮЗР. X 108—109, Чтенія 1898 IV 193—194.

[2]) Тамже. [3]) Чтенія 1898 IV 193—195.

[4]) Комбіноване обчисленне: патр. Макарій з Яссів до Рашкова їхав 5 днів (6—10 червня 1654 р.) — Чтенія 1896 IV с. 153—4, 1897 IV с. 1; до цього додати дорогу Чигирин — Рашків — 13 днів.

[5]) До попередньої дороги додати дорогу Константинополь — Ясси 20 днів (6—25 січня 1654 р.) Чтенія 1896 IV с. 40—49.

[6]) Акты ЮЗР. X с. 100, XIV 93—94.

[7]) Сборникъ Комм. разб. др. акт. I 40—43.

[8]) Акты XIV с. 93—4. [9]) Акты X с. 345; Чтенія 1898 IV 189 —192.

[10]) Акты XIV с. 91—93. [11]) Акты VIII с. 305—306, X 345.

[12]) Акты ЮЗР. III 496, VIII 314, 325, 340, X 38, 95, 136, 335, 577 і д. Сборн. комм. разб. др. ак. I 39.

Чигирин—Москва: 1649 р. 7—30 грудня = 24 днів; 1653 р. 3—15 серпня = 13 днів; 1653 р. 13 вересня — 13 жовтня = 31 день; 1654 р. 9—22 лютого = 14 днів; 1654 р. 13 квітня — 5 мая = 23 дні.[1]) Дорога трівала пересічно 23—24 дні, виїмково цілий місяць. Але поспішні гінці могли перебути цю дорогу в 13—14 днів.

---

[1]) Акты ЮЗР. III 496, VIII 325, 340, X 38, 95, 335, 577 і д.

Символічні образи на ритинах київських стародруків.

Написав ***Олекса Новицький.***

Символіка — це найхарактеристичнійша риса українського мистецтва. Я не хочу цим сказати, що тільки саме українське мистецтво вживало символіки, а зазначаю, що на Україні, коли порівнювати з иншими сучасними народами, це була найулюбленійша тема й захоплювала усякі галузі мистецтва. Крім того, з часом вона не тільки не завмирала, але навіть розвивалася все далі й далі. Надто позначилася вона в іконописі та близькій до цього галузі — в ілюстраціях книжок.

Студіюючи зараз символічні образи взагалі й ритини в українських стародруках насамперед, у цьому разі обмежую свою тему лише київськими стародруками, через брак часу простудіювати всі українські стародруки. А коли взяти тільки київські, навіть видання самої лише київської Лаври, то ми можемо вже оглянути більшість потрібного нам матеріялу, бо початок київського друку, як відомо, міцно звязаний з попереднім українським друком, а за пізнійші часи київська, а власне лаврська, друкарня, майже цілком захопила всю друкарську справу в свої руки.

Звичайно, я не буду говорити тут про такі загально-відомі символи, як от наприклад, голуб, що символізує Духа Святого, або як-от хрест, або смерть в образі кістяка з косою, або пекло в образі звірячої пащі й т. инш. Залишу також Апокаліпсис і страшний суд, тому, що ці дві останні теми остільки великі, що про них треба або писати дуже багато, або зовсім нічого не писати. Залишу також і символіку винограду, тому, що про неї ми маємо дуже докладну працю Д. Щербаківського.[1]

Я тільки-но сказав, що не буду тут говорити про образ хреста усякому відомого, як символ визволення, але бувають

---

[1]) Щербаківський Дан., Символіка в українському мистецтві. I. Виноградна лоза. »Збірник секції мистецтв«. Київ 1921.

такі образи хреста, що потребують і пояснень, як от у виданні „Апологіон“ 1619 р.

Тут хрест стоїть на Голготі, під ним Адамова голова з кістками, на хресті висить терновий вінок, тут спис й тростина з губкою, по боках хреста літери: Ц — цар слави, ІС ХС, NІКА — це звичайні атрибути хреста. Далі: ББББ—ВВВВ, КККК—ХХХХ; ЧЧЧЧ—ЦЦЦЦ, ПП—ПП; МЛ—РБ; ГГ. Перші літери ББББ проф. Н. В. Покровський[1]) читає так: „Бичъ божій біетъ бѣсы“; ВВВВ — „возвращеніе вѣчное вѣрующимъ въ рай“, або „великое веселіе в него вѣрующимъ“; КККК — „крестъ крѣпости Константину к вѣрѣ“; ХХХХ — „Христовы хоругви христіанамъ хвала“. Щодо літер МЛ—РБ і Г—Г то це дуже звичайні літери на різблених деревляних хрестах і їх читається так: „Мѣсто лобное рай бысть“ і „гора Голгота“. Останні літери залишаються зовсім — не дешифровані. Дешифрувати їх навманя можна од волі, але справжню відгадку можуть дати лише відповідні літературні джерела. Відомо, наприклад, як звичайні літери в німбові Христа *ὁ ὤν*, що по грецькому означає „існуючий“, російські письменники, що не знали грецької мови, читали так: О = „оумъ“ (розум), Ѡ = „отеческій“, Н = „непостижимъ“, або ще так: Ѡ = „отъ небесъ пріиде“, О = „они его не познали“, Н = „на крестѣ распяли“.

Щодо Адамової голови, то про неї є сила легенд, які пояснюють звичай малювати її під хрестом. Апокрифи оповідають, що деревина хреста виросла із зерна, яке поклав Сиф у рот Адамови. Далі одні легенди кажуть, що цю деревину викорчувано разом із коренем, до якого приросла Адамова голова, й привезено її до Єрусалиму, яко будівельний матеріял на Соломонів храм; голову відокремлено від деревини й викинено; потім полюючи цар Соломон знайшов її, переніс до Єрусалиму й наказав засипати її камінням, — так повстала Голгота; а з тієї деревини зроблено хреста, щоб розіпяти Спасителя й поставлено його на Голготу. Кров, що текла з ран Христових, падала на Адамову голову й обмила гріх першого чоловіка. Ця легенда перейшла і в іконопис: наприклад, у זограській катедрі на Атоні кров із ніг Христових падає на голову Адамову. Инші апокрифи кажуть, що голову Адамову на Голготу занесли хвилі підчас потопу.

Такі самі образи ми бачимо на зворотньому боці форти „Номоканону“ 1620 р. й на стор. 212-й „Тріоди постної“ 1627 р.

[1]) Покровскій Н., Евангеліе в памятникахъ иконографіи. Спб. 1892, стр. 356—357.

Саме Розпяття символічне ми бачимо на форті „Евхологіона" 1646 р. Тут хрест стоїть проміж двох овочевих дерев. По боках його, як звичайно, стоять Божа Мати й Іван Богослов. З прохромленого боку, з рук і з ніг Христових ідуть струміні крови, що обливають заголовок й виливаються в кожен із семи медаліонів, де зображено сім таїнств православної церкви (хрестини, мирування, причастя, сповідь, висвячування, маслособорування й шлюб).

У тому таки „Евгологіоні" 1646 р., на стор. 20 є ще Розпяття, де з дерева хреста йдуть по обидва боки рослини з квітками, на шости галузках цих рослин розміщено ніби-то стилізовані великі квітки, у них шість таїнств, а саме: мирування, шлюб, причастя, висвячування, маслособорування й сповідь, а внизу — хрестини, при чому у таїнстві причастя у чашу стікає струмок крови, що йде з боку Христа.

Значіння так того, як і другого образу те, що хресна смерть Христова освятила усі таїнства.

Треба зазначити, що тема збирати в чашу кров із ран Христових широко розповсюджена як на Сході, так і на Заході. На одній з візантійських емаль X—XII в. збірки М. П. Боткіна, кров із ребра Христового стікає в чашу, котрої ніхто не підтримує; на иншій емалі чашу підтримує жіноча постать, що певне символізує християнську Церкву. На північній стіні Хиландарського собору, на Атоні, кров збирає теж постать, що символізує Церкву, котру підтримує янгол. На візантійській емалі X віку, що на оправі Євангелії у Мюнхені, теж кров витікає в чашу. Те саме бачимо ми й на фресці Джіотто в Падуї XIII—XIV в., Маріотта Альбертінеллі, в Чертозі у Фльоренції, Феррарі Ґауденціо XV—XVI в. та багато инших.

Сюдиж треба долучити й такі образи, як у виданні „Служебника" 1692 р., на стор. 70-й з другого боку, де Христос стоїть у чаші, з написом коло нього: „Ядый мою плоть и піяй мою кровь иматъ животъ вѣчный", або в „Акафістах" 1663 р., де змальовано Христа, що стоїть у потірі, піднесши руки, а із ран його тече в потік кров, що певне відповідає словам: „Боготочною кровію... искупилъ єси насъ отъ законныя клятвы".

Такі образи дуже розповсюджені, як на стінописах та іконах, так і на церковних сосудах і утварі.

Близька до того сюжету є й композиція, відома під назвою „Во гробѣ плотски", де Христос стоїть в труні так, що

видко лише верхню його половину, як це ми бачимо у виданні „Служебника“ 1620 р.

Переходимо зараз до символів самого Розпяття. З таких символічних образів у стародруках ми бачимо змія мідного, відповідно до слів у Євангелії: „Як Мойсей підняв змія у пустині, так бути піднятому Синові Чоловіченькому, щоб кожен, хто вірує в нього, не загинув, а мав жизнь вічну“.[1]) У виданні „Тріодь постная“ 1672 р. літеру Т обгортає змій й звішує свою голову через верхню частину літери; з боку стоїть Мойсей і рукою вказує на змія, а з другого боку видко нарід і тіло померлого, що вкусив його змій. У виданні „Бесѣды Іоанна Златоустого на Дѣянія“ 1624 р. змій обгортає літеру Х; біля нього лежить померлий, з боку звертається до змія з молитовним рухом людина й благає її зцілити.

Дуже часто бачимо ми різні знаряддя мук Христових: емблеми зради Юди — руку й гроші, знаряддя зради його в саду Гетсіманському — лихтар, емблеми арешту Христа — меч і вухо Малхове, емблему відречення Петрового від Христа — півня, знаряддя наруги — стовп, бич, різки, руку, що вдарила Христа за відповідь Каяфі, дві руки над чашею — емблему вмивання рук Пилатових, драбину, молоток, цвяхи — знаряддя пригвожджения Христового й клінці — щоб здіймати з хреста. Такі образи перейшли до нас зі Заходу, де починаються вони з XV—XVI в.

За символ Розпяття є образ пелікана, дуже розповсюджений у нас, на Україні.

Історія пелікана дуже старовинна й широко розповсюджена. Ще у „Псалтирі“ він фігурує, як символ праведника-страдника: „уподобихся неясыти пустынной“,[2]) і мабуть під впливом цього виразу ми иноді бачимо його по синагогах; трапляється він і на індійських килимах, бачимо його в памятках візантійських і західньоевропейських. Надто широко розвинулася ця легенда в середні віки. Фізіологи й бістіарії завжди давали в себе місце цій легенді. Словянський фізіолог XVI віку так оповідає про пелікана: „Неясыть, каже він, чадолюбива птаха єсть: проклюет ребра своя, да исходяща кровь оживляет птенца. Тако и Господь наш: от жидов копієм ребра его прободоша, — изыде кровъ и вода, и оживи вселенную, сирѣчь умершая. Сего дѣля й рече пророкъ, яко уподобихся неясыти пустыннѣй“.[3]) Або трохи

[1]) Евангеліє від Іоана, гол. 3, ст. 14—15.
[2]) Псалом CI, ст. 7.
[3]) Сборник Царского № 371, виданий Карныевым „Физіологъ“.

инакше: „Пеликанъ убо над вся птица чадолюбна єсть птица. Же ничь же плоть сѣдитъ въ гнѣздѣ, стрегущи чадъ и загрѣваєтъ сія, лобзаючи, и въ лобзаній тамъ ураняющи, и ребра имъ проклюваєть, и умираютъ. По трехъ же днехъ, пришедшу мужеску полу пеликану и обрѣтшу сія умрѣшу, рыдаеть серцемъ зѣло. Ураненъ же отъ болѣзни, клюеть въ свой бокъ и дыри въ немъ творить, и стекаєть кровная капля на раны умершихъ птенцовъ и тако оживотворяються. Тако и Господь нашъ Іисусъ Христосъ копіємъ ребра свои отерѣзъ, и абіе изыде кровъ и вода, накапатъ кровь на умершая птенца, сирѣчь на Адама и воду и на прочіи пророки и на вся умершая, и просвѣти вселенную и оживотворивъ ихъ тридневнымъ воскресеніемъ и востаніемъ своемъ. Сего ради глаголетъ пророкъ: уподобихся пеликану, иже єсть неясыти пустынней".[1])

Академик О. М. Веселовський у своїх „Разысканіяхъ въ области русскихъ духовныхъ стиховъ",[2]) наводить старовинну французьку легенду, де оповідається про дерево життя, що на ньому сидить пелікан. Далі він каже: „Символ пеликана — Христа известен и в средневековом искусстве: мы встречали его на соборных витралях, в форме церковного аналоя, в изображеніи Воскресенія, в русском духовном стихе юго-западного происхожденія:

Радуйся, Царице,
Наша заступнице,
Небесного пеликана
Маткою названа.

„Соберем, — каже він далі, — некоторые внешние черты, с которыми древо распятия представлялось нам в предыдущих легендах: Мировое дерево высится до неба, корень спускается в ад; кругом ствола обвился змей, на вершине символическая птица, неприязненная тому змею, на ветвях — птицы, четвероногие, питающиеся от его плодов; с боку — рана, откуда сочится влага, у подошвы — райский источник, источник юности".

Торкнулося це оповідання навіть і церковних молитв: „якоже неясыть уязвленъ еси въ ребра твоя, Спасе, отроки твои оживилъ єси".

У византійському мистецтві такі образи бачимо тільки в пізню добу, напр. у атенському манастирі ап. Павла. На Заходіж навпаки вони були розповсюджені починаючи з XIII віку. Але все таки там ця композиція не мала того розвитку, як у нас, на Україні. Там звичайно вона обмежується тільки образом пелікана з пта-

[1]) Рукопис Румянцівського музею, № 2611, порівн. тамже.
[2]) Випуск III. У.

шенятами, а часом і самим пеліканом; а в нас образ ускладняється богатими додатками: тут є й знаряддя мук Христових — хрест, спис, тростина з губкою, серце з полумям, із серця стікає кров у чашу, або окремо чаша й серце, є Адамова голова, є змій. З приводу останнього, щоб пояснити його присутність, досить нагадати тут слова О. М. Веселовського про боротьбу пелікана зі змієм, що також символізує боротьбу Христа з пеклом. Треба ще додати, що такого образу вживали не тільки в іконописі, але й в різноманітних речах: ми маємо його й на саккосах і на панагіях, і на дарохранильницях, і яко оздобу на меблі і навіть на килимах. Крім того така композиція є в нас і яко додаток до инших, як от до Страшного Суду, до Розпяття, до ікони Божої Матери й нарешті цілком самостійно.

Щодо київських стародруків, то тут бачимо лише композицію найпростішу: пелікан з трьома пташенятами (у літері І в „Акаѳистах“ 1625 р., у „Тріодіоні“ 1648 р.), або й зовсім самого тільки пелікана (у літері П у виданні „Бесѣды Іоанна Златоустого на 14 посланій“, 1623 р., і літера О у „Служебнику“ 1629 р.).

Другий символічний птах, що теж фігурує у стародруках — це фенікс. Він був відомий ще Єгиптянам; про нього знали Геродот і Тацит, про нього нагадує цар Давид, кажучи: „праведникъ, яко фениксъ процвѣтетъ“; образ його ми знаходимо у катакомбах мелоських, на мозаїках у римських церквах Кузьми й Демяна й Праксиди й на деяких памятниках різбарства; про нього говорять часто, як про символ воскресіння, навчителі церкви й фізіологи, з різними варіянтами.

„Есть же птица в Индикіи, ѳениксъ нарицаемая“ — читаємо ми в одному з Фізіологів — „на пять сотъ лѣтъ входитъ въ древа ливанскія и наполнить крылѣ свои ароматъ, и назнаменить ієрей Илинського града мѣсяца Мартія. Чиститель же назнаменанъ бувъ (повідомлений), придеть и наполнить требища, и та требища възгорѣвся съжежить ю. На утрія же походя чиститель по требищу, обрящеть въ прасѣ червь. Въ второй же день обрящеть пташиць. Третій же день обрящеть и птицю велію и цѣлуєтъ чиститель и идеть на свое мѣсто. Ѳениксъ образъ взялъ Спаса нашего, — продовжає Фізіологъ, — сшедъ бо съ небесе, обѣ крилѣ има полны вонь добрыхъ — небесныхъ словесъ, да и мы въ молитву вздвизаемъ руцѣ и да всылаемъ въ небо духовныя молитвы житіемъ добрымъ.“

Инші редакції Фізіологу мають деякі варіянти. Так нпр., не

він сповіщає жерця про свій приліт, а навпаки жрець повідомляє його, коли треба прибути до Геліополю. За ірменським Фізіологом XIII віку, фенікс сам бере пазурами виноградні паростки, що жрець кладе їх на жертовник, сам він запалює їх і згоряє. В иншому ще рукопису (з XI віку) він не шукає й жертовника, але будує гніздо з виноградних паростків, добуває вогню від сонця й згоряє у власному гнізді. Рукопис з XVI віка[1]) так його описує: „Ѳениксъ красна птаха есть паче всѣхъ и павы краснѣй, пава бо ли златомъ, ли сребромъ образъ имѣша, а Ѳениксъ цакінфовъ (яхонтів) и каменіа многоцѣнна вѣнець носить на главѣ и сапогы на ногу, якоже царь. Есть же близь Индѣя, близъ солнечна града. Лежитъ же лѣтъ пять сотъ на кедрахъ ливанскихъ безъ брашна, питается же отъ Святого Духа.“ Далі йде звичайне оповідання про самоспалення.

У київських стародруках ми бачимо фенікса у літері П на початку в тексті панегірика А. Мігури архимандритови Єлисею Плетенецькому: „Вѣзерунокъ цнотъ“, 1618 р., на сторінці 5-ій „Номоканону“ 1620 р. й на стор. 15-ій видання: „Бесѣды Іоанна Златоустого на 14 посланій ап. Павла“, 1623 р. Усюди тут намальований птах, а під ним полумя.

У останньому з цих видань, теж у літері П, вміщено павлина — символ безсмертя, бо, на думку давніх народів, тіло його не зотлівало.

Перехід від птахів до звірин робить василиск, що має форму птаха, а хвіст змія й символізує діявола. У виданнях „Часослова“ 1616 р., „Толкованія на Апокалипсис“, 1625 р. тай инш., василиск завив своїм хвостом ціпок та розпустив крила. По боках ціпка стрічка з написом: „спасенія живот(а)“ — остання літера не вмістилася. Тут ідея символіки така: Христос навчає, що хто хоче спасти своє життя, той загубить його; тому-то диявол, що його символізує василиск і що хоче погубити життя людське, має собі за девізу заклик до хибного спасення життя.

Як ми бачили, пелікан є ворог змієви; за такого самого ворога змієви вважається й оленя: „Аще бѣжить змій отъ еленя въ распалины земныя“, оповідає Фізіолог, — „шедъ елень наполнить челюсти своя воды рѣчныя и изблюеть ю в распалину земную, гдѣ же есть змій влѣзъ. Изгнавъ змія и исправ его убьеть.“ Крім того, олень символізує хрещення й жадобу християнського навчання, відповідно до слів псалма: „Имъ же обра-

[1]) Збірка Царского, № 371.

зомъ желаетъ елень на источницы водныя, сице желаетъ душа моя къ тебѣ Богу моему.“ На мозаїці усипальні Галли Плакіди намальовано два струмки, до кожного з них надходять по два олені. У виданні „Бесѣды Іоанна Златоустого на 14 посланій“, 1623 р., оленя намальовано в літерах Б і Є.

У тому таки виданні, в літері Ф намальовано пегаса. Це взято з античного міту. Коли Персей відтяв голову Медузі, то з крови її народився крилатий кінь — Пегас. На ньому Персей поїхав визволяти Андромеду від морської потвори. Коли Пегас вдарив ногою об гору Гелікон, то звідти пішла річка Іпокрена, що з неї поети черпають собі натхнення. Тому ідея символіки тут така: як Пегас відкрив джерело, що вічно живить натхнення в поетів, так і Христос відкрив джерело „живої води“, як сам називав свою науку.

Надто багато символів випало на долю Божої Матери. У літературі, символічних епітетів її несчисленно багато; більшість їх переходить і в мистецтво. Я скажу лише про ті з них, що відносяться до моеї теми. Усі вони починаються з XIV віка й головний розвиток мають не у Візантії, а на Заході.

Найбільш цікаве з цього погляду, це видання „Толковая Псалтырь“, 1697 р. Середину ритини займає образ Божої Матери з Христом на руках, йому вона подає серце. В обоїх на головах корони; на короні Христа літери ХС, на її короні медаліон — серце з літерами ІЙС; навколо цього образу йде напис: „Азъ споручница грѣшныхъ ко моему сыну. Сей далъ мнѣ за нихъ руцѣ слышати мя вьіну. Да тіи, иже радость мнѣ принесуть, радоватися вѣчно чрезъ мене испросять.“ Навколо йде полумя, що наближає цю композицію до „Неопалимої Купини“. У полумї розміщено 12 малих медаліонів. У горішньому медаліоні праворуч — трон, з написом навколо: „радуйся, яко еси царское сѣдалище небесе“ — слова з Акафісту, що й пояснюють цей символ. У другому медаліоні — рай у такому вигляді: обгорожене місце, де ростуть два дерева, спереду двері, це відповідає словам акафісту: „царица неба и земли, врата райскія нам отверзшая“. Далі йде семисвічник, відповідно до слів: „свѣща свѣтопріимная, углем благодати Божія возжена“, або: „свѣща свѣтъ невечерній понесшая“, або: „свѣща свѣтодатальна сущимъ во тмѣ грѣха и юдоли“. З другого боку, вгорі, — Велика Лаврська церква, на неї спускається Дух святий в образі голуба; певне, тут ця церква теж символізує Божу Матір, яко „храмъ одушевленный“, „Храмъ преосвященный Бога“. Далі йде „ковчегъ, по-

злащенный духомъ", за ними драбина — „лѣствица небесная, ею ж Господь къ намъ сниде", „Лѣствица отъ земли всѣхъ возвысившая благостію"; далі — башта: „столпъ огражденія дѣвства", „столпъ непоколебимый во упованіи нашемъ"; ще далі скрижалі та жезло Ааронове: „жезлъ тайный, цвѣтъ неувядаемый процвѣтшій", бо вона народилася від неплідних батьків й сама стала неблеклою квіткою, і як сухе жезло Ааронове розквітчилося, так і вона народила сина безнасінно; далі йде кивот заповіту з хлібами предложення — „Трапеза одушевленная, хлѣбъ животный вмѣщающа." Відповідно до двох останніх медаліонів за ними йдуть два медаліони, а на них змальовано християнський вівтар.

Ще частіші символи Божої Матери трапляються нарізно. Кущ неопалимий ми бачимо в „Акафістах" 1625 р.; тут перед образом Божої Матери типу „Знаменіе", обрамленого полумями, молиться Мойсей, а внизу підпис: „Видѣ купину огнем палиму и не сгораему". В „Акафістах" 1629 р. вона під горою Синаєм; бачимо її також і в „Тріоді постній" 1627 р., на сторінках 136 й 750.

На форті книги „Огородокъ Маріи Богородицы", 1676 р. намальовано церкву Христову, в образі саду, де Христос садить дерева; над ним Божа Матір типу Оранти, по боках святі, внизу Велика Лаврська церква, а по боках її Антоній та Теодосій.

В образі драбини, що Яков бачив у сні, її намальовано в „Акафістах" 1625 р., де Яков напів лежить і дивиться на драбину: по ній іде янгол, а вгорі серед хмарок стоїть Христос.

Тамже є й образ Арона з жезлом розквітчаним у лівій руці. Божу Матір символізує ще єдиноріг — дуже давній символ; він походить зі Сходу й був широко розповсюджений серед різних народів, як у мистецтві, так і в літературі; символізував він чистоту, при чому форми його значно мінялися. У Індусів і Японців він є чоловіча істота з рогом на лобі, у перських капітелях Персеполя, на заломах будійських церков у Монголії — однорогий олень, у Малій Азії — бик, так саме і у мистецтві асирійському й хотському. Зустрічаємо ми його й на золотих річах на Кубанщині й у візантійських памятках, як, наприклад, у Лобковській псалтирі IX віка.

У середніх віках єдиноріг зявляється у фізіологах, як маленька, дуже буйна звірина з рогами на лобі. Таким саме перейшов він у наші фізіологи: „малъ есть" — читаємо ми там — „подобенъ козляти, кротокъ же зѣло. Не можеть приблизиться

къ нему ловець, зане силенъ есть. Единъ же рогъ имать посреди главы. То тако убо ловять и: дѣвицу чистую повергнуть передъ нимъ, и приползеть къ пазусѣ дѣвичи и персямъ и ссеть, и ведеть его дѣвица въ палату.“ Зміст цього символу після фізіологів такий: як невпійманий єдиноріг кориться дівчині, так і Христос, невловимий янголами, по допусту вітця свого, оселився у діві.

У виданні „Бесѣды Іоанна Златоустого на 24 посланій“, 1623 р., єдинорога бачимо ми в літерах Р і В.

У „Тріоді постній“ 1627 р. є образ Божої Матері зі свічкою (стор. 211 і 678) і з підписом, що цілком його пояснює: „Свѣтопріемную свѣчу, во тмѣ сущимъ явльщуюся“.

Переходимо зараз до символів євангелистів. Треба зазначити, що ті символи євангелистів, що зараз стали вже звичайними: Матея — чоловік, Марка — Лев, Луки — теля, Йоана — орел, не зразу так усталилися. Ще Августин надавав Матеєви символа льва, тому, що він починає свою євангелію з царського походження Христа, а Маркови — чоловіка, бо в нього описується чоловіче життя Христа. Іриней Ліонський Йоанови давав символ льва, бо він надає Христови царственно величну силу, починаючи євангелію словами: „спочатку було Слово...“ Теперішні символи пояснюються так: У Матея тому чоловік, що він починає з книги роду Христа, як чоловіка, у Марка — лев, бо він починає з „голосу вопіющого в пустині“, ніби-то з голосу льва; у Луки — теля, бо він описує священическьу службу Христа, каже про нього, як про жертву; у Йоана — орел, бо він так високо починає свою євангелію, ніби-то летом орлиним. Були й инші пояснення цих символів. Наприклад О. С. Хомяков каже: „Предание церкви представляет довольно любопытное указание, приписывая Сирии евангелие, писанное под именем ап. Луки. а Египту евангелие ап. Марка, и признавая в одном преобладание Мессии-пророка (обозначенного эмблемою быка), а в другом — преобладание Мессии-царя (обозначенного львом).“

Символи ці часом бувають крилаті, наприклад, у Євангелії 1697 р. літера З (лев крилатий), або тамо-ж літера П (бик крилатий).

Дуже улюблена тема в українському мистецтві — це так зване „Дерево Єсеєво“. Ми бачимо його й в станковому малярстві, й в царських вратах і в оправах євангелій, і в шитті єпітрахілів, бачимо й на ритинах у стародруках. Це відповідає словам церковної пісні: „Жезлъ изъ корени Іесеева и цвѣтъ отъ него, Христосъ, отъ дѣвы прозяблъ еси.“ Українські такі памятки дійшли до нас лише починаючи з XVII-го віку; але в памятках західньо-

европейських, ми зустрічаємо цю тему далеко раніше: наприклад у славнозвістній збірці Шнітцера одна така вишиванка належить кінцю XIII або початкови XIV віку. Була ця тема й в наших сусідів: у Польщі, на Московщині й у Румунії: тому можна думати, що і в нас почали її вживати раніш, ніж про це свідчать памятки, що дійшли до нас. У нас ця композиція не обмежилася самим образом Єсея; часто замість нього бачимо инших святих, як от князя Володимира, або навіть будівлю, наприклад, Велику Лаврську церкву. У відомій книжці Лазаря Барановича „Мечъ духовный", 1666 р. йде виноградна лоза з боку князя Володимира, й на тій лозі розміщено портрети московського царського роду, кінчаючи царем Олексою Михайловичем. У виданні „Патерикъ Печерскій", 1661 р. галузки йдуть з Великої Лаврської церкви, і в них, ніби квітки, розміщено погруддя печерських святих, а зєднуються всі ці галузки коло ікони Успенія Божої Матери.

Ще иноді бачимо постать другого діда на образі Сходу св. Духа — це постать Космоса. Його малюють у образі царя, з великим рушником у руках — а на рушнику 12 сувоїв. У старовинних рукописних збірниках[1]) на питання: „чего ради пишется у сошествіи Св. Духа человѣкъ сѣдый въ темномъ мѣстѣ, старостію одержимъ, а на немъ риза червлена, а на главѣ его вѣнецъ царскій, и въ рукахъ своихъ имѣя убрусъ бѣлъ, и въ немъ написано 12 свитковъ", відповідається: „человѣкъ сѣдяще въ темномъ мѣстѣ, понеже весь міръ въ невѣріи прежде бяше, а еже старостію одержимъ, понеже состарѣся Адамовымъ преступленіемъ, а еже риза червлена на немъ, то приношеніе кровавыхъ жертвъ бѣсовскихъ, а еже на главѣ вѣнецъ царскій, понеже царствовавше въ мірѣ грѣха, а еже въ рукахъ своихъ имѣяше убрусъ, а въ немъ 12 свитковъ — сирѣчь 12 апостоловъ ученіемъ своимъ весь міръ просвѣтиша."

У книжці „Дѣянія апостоловъ" оповідається, що, коли Дух Святий зійшов на апостолів, то там зібралася велика сила різноплемінного народу. Візантійські іконописці почасту давали образ частини замість цілого, наприклад, одно два дерева замість цілого саду, сегмент замість цілого неба і т. д. Так і тут: замість цілого народу, навіть цілого світу іконописець подає саму тільки постать царя світу, а щоб це було зрозуміло, робить над ним напис: *ὁ κόσμος*. У руках ця постать держить 12 сувоїв — символів апостольських проповідей, що з того дня власне почалися;

---

[1]) Покровский Н. Евангелие в памятниках иконографии. Ст. 463.

їх намальовано на рушнику тому, що завжди надто поважні речі вважалося незручним брати голими руками.

Такі образи ми маємо у виданнях: „Анθологіон“, 1619 р., „Бесѣды Іоанна Златоустого на Дѣянія св. Апостолъ“, 1624 р., „Толкованіе св. Андрія, архіепископа Каппадокійского на Апокалипсисъ“, 1625 р. та ин.

Крім от таких більш-менш розповсюджених символів, з другої половини XVII століття почали вживати дуже закрутисті й штучно задумані окремі композиції, що часом близько підходять до так званих „богословських тезисів“, що належать до того самого часу.

Не буду розглядати їх усі, але щоб дати зразок, зупинюся на двох таких виданнях Лазаря Барановича: „Мечъ Духовный“, 1666 р. і „Трубы словесъ проповѣдныхъ“, 1674 р.

На форті першого з них, вгорі, по середині, стоїть херувим і в кожній руці тримає по огненному мечу, з відповідними написами. По боках іде напис: „Видѣхъ небо отворено и се конь бѣлъ и сѣдяй на немъ нарицается имя ему Слово Божіе, и воинства небесныя идяху въ слѣдъ его на коняхъ бѣлыхъ, изъ устъ его исходитъ мечъ остръ.“ (Апок.) Під написом по обидва боки їдуть на конях янголи з мечами. Серед них Христос в образ царя в короні, свій меч спустив він на земну кулю. Під їх ногами йде ще напис і через нього опускаються ще вісім мечів: „царствіе небесное нужное и нуждници восхищаютъ“. Нижче ліворуч лежить Голіат, а на ньому стоїть цар Давид; в лівій руці в нього меч; цей меч простягає він до згаданої вже великої кулі, на мечі напис: „ветхій завѣтъ“: у правій руці — книга зі словами: „Азъ исторгъ мечъ отъ него извелъ Голіафа.“ Проти нього стоїть ап. Павел: у правій руці він тримає меч і простягає його з одного боку до земної кулі; на мечі напис: „Новый завѣтъ“; у лівій руці в нього книга. Проміж цих двох постатів іде заголовок видання; під ним лежить меч з написом: „убійствомъ меча умроша *Ευαῖ*“ й далі: „Видѣхъ подъ алтаремъ души избіенныхъ за слово Божіе“. З лівого боку лежать Йоан Предтеча та ап. Яков, з правого — Катерина й Варвара. Внизу море, по ньому ліворуч пливе корабель з апостолами, вони гребуть мечами; на стерні сидить Христос з мечем в устах. На парусі намальований архангел Михаїл з написом: „кто яко Богъ“. Ліворуч починається напис, що переходить на середину малюнку: „Живо Слово Божіе и дѣйственно и острѣйше наче всякого меча обоюдоострого.“ Насупротив цього корабля пливе другий корабель з антихристом

на стерні, в нього також меч в устах. На парусі у цього корабля змій з мечем, у щелепах, під ним напис: „... свои яко змій и острѣйша языкъ", а збоку: „мечъ въ устахъ ихъ", „языкъ ихъ мечъ остръ". У морі, проміж кораблями, від антихристового до Христового корабля пливе людина.

Сама вже назва цієї книжки пояснює, чому таку велику ролю грає тут меч: „Мечъ духовный, еже есть глаголъ Божій, на память Церкви воюющей, изъ устъ Христовыхъ поданый, или книга проповѣди слова Божого." Але у великій і промовистій передмові ми знаходимо пояснення і инших мотивів цієї ритини. Верхню частину пояснює автор, крім напису з Апокаліпсису, ще так: „Сей мечъ духовный, глаголъ божій, исходящъ изъ устъ Христовыхъ, не убиваетъ, но живитъ. Сего ради убо и азъ мечъ сей духовный, глаголъ Божій, исходящъ изъ устъ Божіихъ, на помощь Церкви воюющей подаю". Два мечі з написами „Ветхій Завѣтъ" і „Новый Завѣтъ", що тримають цар Давид і ап. Павел, він звязує з тими двома мечами, що мали з собою апостоли, коли Христос запитав їх про мечі й сказав, що досить двох. „Сіе подражая, — каже автор, — „и азъ словеса проповѣдій отъ Ветхого Завѣта и Нового, отъ книгъ псалмскихъ и апостольскихъ подаю, глаголя: Господи, се меча зде два; Христосъ, еже реклъ еси апостоламъ, рци и мнѣ: доволно есть."

Далі йде пояснення нижньої частини малюнку: „Самъ Христосъ, — каже автор, — „имый въ устахъ своихъ мечъ, воюющую свою Церковь аки корабль управляетъ, идѣже ученици Божіи, ни чимъ инымъ точію мечами духовными строятъ: на ядрилѣ же сего Христова корабля помощь крылъ своихъ придаетъ святый архангелъ Михаилъ съ мечемъ, глаголя: кто яко Богъ? Плыветъ же и противенъ корабль — совѣтъ нечестивыхъ еретиковъ: мечъ и тѣмъ въ устахъ ихъ, языкъ бо ихъ мечъ остръ; но сей мечъ не изъ устъ Христовыхъ исходитъ, изъ устъ отца ихъ, отца лжи, древнего змія, на ядрилѣ ихъ змій съ своимъ мечемъ: и остриша языкъ свой, якъ зміинъ. Но не бойтеся сего меча зміина, утверждаетъ своихъ Христосъ; се даю вамъ власть наступати на змія и скорпію и всю силу вражію. Мечемъ устъ своихъ Христосъ убиваетъ начальника ересей, имущего въ устѣхъ мечъ зміинъ".

Відповідно до згаданих слів: „Живо бо слово божіе и дѣйственно и острѣйше всякого меча обоюду остра", він пояснює „Симъ мечемъ всяку розгу нетворящую плодъ отрубитъ ю, да множайшій плодъ принесетъ".

На малюнкови бачимо — лежать чотири постаті; вони відповідають словам Апокаліпсису: „Видѣхъ подъ алтаремъ души избіенныхъ за слово Божіе.“ Автор додає: „Что бо главу усѣче Іоанну Крестителю и положи на блюдѣ? — мечъ Иродовъ, за мечъ духовный — глаголъ Божій. Что Іакову, брату Іоанову главу усѣче и положи на чаши, юже той съ Господомъ испи? — мечъ такожде другого Ирода, за мечъ духовный — глаголъ Божій. Что мученицамъ Варварѣ, Екатеринѣ главы, дѣвическій вѣнецъ носящія усѣче? — мечъ мучительный, за мечъ духовный — глаголъ Божій“. „Мнози же полагаютъ“, — каже автор далі, — „жестоко есть слово се, кто можетъ не послушати? Царствіе бо небесное есть нуждници восхищають его; хранитъ его дверей паче рая херувимъ съ мечемъ огненнымъ, но и все небо ограждено есть мечами, чрезъ нихъ же проходити нуждно есть.“ Цьому якраз і відповідає військо янгельське вгорі й під ним згаданий уже напис з мечами. „И самъ Христосъ“, — каже далі автор — „прійде съ небесе въ міръ сей съ мечемъ, глаголя: не прійдохъ въврещи миръ, но мечъ; мечъ явѣ нуждныя зде и жестокіи жизни, царствія ради небесного завѣщаныя въ міръ вонзѣ.“ От через що ми бачили, що Христос встромив меч у земну кулю зверху, а Давид і Павло — знизу: Давид, як представник старого Завіту, Павло — нового, проповіди Христової.

Така складна символіка на цій ритині: згрунтовано її разом і на Апокаліпсисі, й на Псалтирі, й на Євангелії, і на инших книгах Нового Завіту, й нарешті на власних міркуваннях автора.

Щодо видання „Трубы словесъ проповѣдныхъ“, то в одному з своїх листів до Варлама Ясинського Лазар Баранович докладно оповідає свою ідею, як він хотів було скласти цей малюнок. „Я начертилъ было,“ — каже він, — „къ праздничнымъ проповѣдямъ большую форту, но какъ она написана была неразборчиво, то ее, какъ загадку, и не разобрали; теперь пишу ясно: Христосъ — книга живота; посрединѣ вдоль книги крестъ; книгу держитъ первоначально Пресвятая Богородица Дѣва, всѣ ангелы и святые, на память которыхъ находятся проповѣди; расположить ихъ такимъ образомъ, какъ требуетъ живописное искусство и этими изображеніями окаймить края в такомъ порядкѣ: сверху изобразить Пресвятую Дѣву, держащую руками книгу; около нее архангела Михаила и другихъ ангеловъ, поддерживающими одною рукою Богоматерь, а другою — книгу; по сторонамъ — пророковъ: Іоанна Крестителя и Илію; ниже — апостоловъ Петра и Павла, потомъ мучениковъ Георгія и Димитрія, потомъ муче-

ницъ Варвару и Параскеву; Іоакима и Анну, в смыслѣ зачатія; потомъ святителей Василія, Григорія, Іоанна Златоустого и св. Николая, Петра, Алексѣя и проч.; подъ книгою преподобныхъ Антонія и Өеодосія, какъ бы копающими пещеры под землею. Надпись: в книгѣ твоей всѣ напишутся. Когда бы форта эта, хотя отчасти такъ была нарисована, то было бы весьма кстати, если на ней представленъ будетъ кругъ годичныхъ праздниковъ въ лицахъ. Пресвятая Дѣва, такъ какъ соборъ ѣе празднуется, должна быть въ вѣнчикѣ; чрево твое, яко стогъ пшеницы: у чрева — пшеница: это должно означать плодородіе года... По одну сторону чертогъ Пресв. Дѣвы со щитами: яко столпъ Давидовъ, тысяща щитовъ висятъ на немъ; по другую сторону, для соотвѣтственности, столпъ — св. Симеонъ, и самъ онъ в вѣнчикѣ Пресв. Дѣва одѣяна солнцемъ, это будетъ означать теплоту лѣта: нъсть еже укрыется теплоты его; а Симеонъ проливаетъ слезы, — отъ такого только дождя должно ожидать урожая. Изъ облаковъ рука благословляетъ лѣто и держитъ вѣнецъ; надпись: десница Господня сотвори силу. Предъ зачатіемъ ангелы держатъ чистое зеркало, на которое ударяетъ солнце, съ надписью: святые дни, а другіе — бѣлый чистый свитокъ, приготовленный для написанія единого слова, и съ неба рука — это означаетъ перстъ Отчій, который напишетъ Слово. Изъ земли ростутъ бѣлые лиліи: смотрите, какъ кринъ ростет. На обрѣзаніи въ одной рукѣ ножъ, въ другой бумага съ кровью, на которой рука, пишущая первое Альфа: сей есть пришедый водою и кровью."

Зроблена ця форта не відповідає всім цим завданням автора, а надто вже не відбилася остання частина їх; а всетаки ідею головну виконано.

Ми бачимо угорі в сяйві три янголи за столом. Над ними „Господь во гласѣ трубнѣ"; з одного й з другого боку: „имѣяй уши слышати да слышитъ." Нижче, три янголи трубять над ними: „Вострубите на новомѣсяцъ трубою въ нарочитый день праздника нашего." Під цим — верхня частина хреста з літерами ІНЦІ у сяйві, а замість Христа, на ньому розпятого, постать Божої Матері, вона держить на ланцюжку велику книгу. Божа Матір стоїть на місяці з хрестом у правій руці, навкруги голови 12 зірок. З одного й другого боку в неї два янголи, над ними напис: „Порока нѣсть въ тебѣ! Вся красная еси." Між янголами й Божою Матірю: „имѣяй на главѣ вѣнецъ отъ камени", „Жена облечена въ солнце, и луна подъ ногами". Ліворуч від янголів Боготець Яким несе грона винограду; напис: „и узрѣжаша оттуду

грозд“ ; праворуч — Ганна держить у руках свічник: „свѣтильникъ помазаному моему“. Поміж архангелом і Ганною напис: „Изъ нея же тече медъ и млеко“. З лівого боку книги йдуть погруддя: ап. Петра й ап. Павла, мч. Димитрія — мч. Георгія, мч. Параскеви й мч. Варвари, Василія В., Григорія Богослова й Йоана Золотоустого, вмч. Кузьми й Демяна; з правого боку — Йоана Хрестителя й прор. Іллі, первомученика Стефана й мч. Теогноста, Йоана Богослова, Миколи й Григорія Неокесарійського, кн. Бориса й кн. Гліба, Олексія. Під книгою висять сім печатей, у них написано: „въ книзѣ твоей еси напишутся“. Під кутами цієї книги в зірках, з одного боку — пр. Антоній, з другого Теодосій, з одного й другого боку від них напис: „Пріидите къ мнѣ вси труждающіеся“ і „Благій рабъ вниде въ рай Господа своего“. Під печатями підписи: „Дождъ воленъ отлучиши Боже достоянію твоему“. У самому низу, біля кореня древа хреста, з одного боку Антоній копає заступом землю, з другого — Теодосій з патерицею й чашею. Підписи: „Ищѣте и обрящете“, „сѣющіе слезами радостію поженутъ“, „и процвѣте плодъ мой“. Ліворуч янгол теж копає заступом, праворуч другий янгол з серпом у правій руці й підпис: „а жатели янголи суть“. А по кутах чотири чоловіки, з уст у них ідуть хмари, внизу під цим усім підписано: „Праведницы просвѣтятся, яко солнце въ царствіи отца ихъ“.

Гадаю, що й на цих прикладах видко, як дуже любили наші предки символіку, і як вони широко її вживали. Безперечно не обійшлося тут без західніх впливів, але багато чого внесено сюди й місцевого. Скажу ще раз, що такого нахилу до символіки, як у нашого народу, ми ніде не бачимо. Деякі мотиви, що ніби-то випадком трапляються в народів инших, у нас бачимо не тільки в речах, що належать до культу, але просто в побутових речах, і майже до останнього часу. Крім того, навіть у таких церквах, як київська Софія, під безпосереднім керуванням головної церковної влади вживалося такої символіки, як пелікан, не зважаючи на те, що символічні образи Христа заборонив один з перших вселенських соборів. Отже, до такої міри прихильні були наші предки до символіки, що не зважали навіть і на постанову собору, а постанови його були для них обовязкові й взагалі вони й самі ставилися до соборів з великою завжди пошаною.

Тепер, з часом, багато з тих символів, що колись усякому були цілком ясні, стали вже незрозумілі; тому-то я й подав тут звістки, потрібні для того, щоб розуміти ті головні символи, що маємо їх у київських стародруках.

Бойківський тип деревяних церков на Карпатах.

Написав ***В. Січинський.***

Дотеперішній зібраний матеріял з українського деревяного будівництва остільки численний, що заходить вже потреба його систематизації та клясифікації. З другого боку, завдяки тому, що попередні досліди занадто розкидалися у виборі місцевостей — заходить потреба деталізації праці в межах одної округи чи меньшої околиці. Попередня праця по збиранню матеріялу, яка переводилася здебільшого по принціпу територіяльному, дає також підставу для дальших студій, поділяючи будови по їх типам та відмінам в залежности від топоґрафії і хронольоґії.

Але при студіях над історією деревяного будівництва треба мати на увазі, що хронольоґія будов, якаб вона не була точна, ще не дає трівких підстав для встановлення еволюції розвою деревяного будівництва і тим більше встановлення первісних зразків. Так, наприклад, будови з найстаршою датою заложення можуть вказувати на впливи, які прийшли щойно в часи будування, або і пізніщі, якщо будови згодом ремонтувалися. І навпаки, будови новійші вказують часами на впливи значно старші. Іменно, в місцевостях недоступних, в горах і лісах, в глухих закутках зберігаються будови, які затримали найбільше архаїчних рис. Такою околицею є, між иншим, і Бойківщина, де заховався дуже цікавий усталений тип церковних будов.

Дотеперішній матеріял до бойківських церков опублікований в працях В. Щербаківського[1]), в історії мистецтва І. Грабаря[2]),

[1]) В. Щербаківський: Архит. у ріжн. нар. і на Україні, Львів-Київ, 1910; йогож: Українське мистецтво (L'art de L'Ukraine) Львів-Київ, 1913; йогож: Церкви на Бойківщині, Запис. Наук. Тов., т. CXIV, кн. II, Львів, 1913.

[2]) І. Грабарь: Деревянное церков. зодчество Прикар. Руси. Исторія русск. искус. т. II, ст. 361—376.

в Sprawozdan-ях Краківської Академії[1]), в альбомі архит. А. Лушпинського[2]), чеськими дослідниками[3]), В. Залозецьким[4]) та ин.[5]) — давали авторови цих рядків можливість при новій подорожі по галицькій Бойківщині в літі 1923 р. і на „підкарпатській“ Бойківщині в рр. 1924 і 1925, вибирати потрібний тип будов для докладних обслідувань, обмірів та зарисовок. Таке плянове переведення обмірів особливо пощастило виконати на Підкарпаттю, де автор докладно обмірив (з точністю до одного сантіметра) 9 церков. Ці обміри дали можливість викреслити точні пляни, перекрої і деталі всього в кількости понад 60 рисунків, з чого лише частина репродукована при цій статті.

В цьому начерку автор не має на меті робити огляду всіх церковних будов на цілій Бойківщині, лише обмежується завданням — прослідити один найбільш архаїчний і домінуючий тип бойківських церков, який заховався попри самий карпатський хре-

---

[1]) Mokłowski K.: Przyczynek do dziejów gotyki i stylu przejściowego w budownictwie cerkiewnem drewnian. na Rusi Halickiej. Sprawozd. Komis. do bad. hist. sztuki w Pol. t. VIII, zesz. I i II. Йогож: Sztuka Ludowa w Polsce. Mokłowscy K i T.: Sprawozd. z wycieczki..., Sprawozd. VIII. zesz. I i II. Kraków, 1907.

[2]) Архит. А. Лушпинський: Деревяні церкви Галичини XVI—XVIII в. Збірки Нац. Муз. у Львові, Львів, 1920.

[3]) Podkarpatská Rus. Serie I: Dřevěné kosteliky a zvonice. Kreslil a vyd. Rudolf Hůlka. — Kozminova A.: Podkarpatská Rus, Plzeň, 1922. — Zapletal Fl.: Dřevěné chramy jihokarpatských Rusinů. „Podkarpat. Rus“. Praha, 1923 ст. 117—121. — Stránský A.: Dřevěné cerkve na Podk. Rusi. „Čas“, Praha, 3. ledna 1923. Йогож: Dřevěná cirkevní architektura na Karpatech. „Stavitelské Listy“, Praha, 1923, č 9—12. — Svoboda A.: Dřevěné lidove stavby v Podkarp. Rusi. Turisticky průvodce Podkarp. Rusi, 1923, ст. 87—90. — Zikmund J.: Dřevěné kosteliky pod Užockým průsmykem. Pamatuik třetího valn. sjezdu čs. inž. a archit. v Košicích. Vyd. Spol. čs. inž. a archit. Košice, 1923, ст. 281—285. — Zíbrt C.: Dřevěné kostel. v zem. českosl. a Podkarpatské Rusi. „Český lid“, Roč. XXIV, sv. 9, ст. 327—338.

[4]) Залозецький В.; Музеї та охорона памяток старовини на Подк. Україні. „Літ.-Наук. Вістник“, 1923, кн. IV. Йогож: Найважнѣйшѣ типы деревляныхъ церков на Пôдкарпатскôй Руси. »Подкарпатска Русь«, чис. 1, 1923, ст. 4—7.

[5]) Волковъ: О религіоз. сооруж. въ вост. Галиціи и въ частн. в Карпатахъ, Труды XIV арх. съѣз.. ст. 92; „Kincseink“ Irta Uriel aldozar. Ungvar, 1907; Myszkowski W.: Holzkirchen in den Karpathen, Mitteil. Cent. Comis. Wien, 1880; T. Obmiński: O cerkw. drew. w Galicyi. Sprawozd. т. IX, z. III—IV. Kraków. 1914; Pasteiner J.: Die Baudenkmale Oberungarens. Österreich.-Ungarische Monarch. Ungarn V, 1, ст. 45—176.

бет. Цей тип будов, який називаємо „бойківським“ можемо в свою чергу поділити на „простійший“ і „складнійший“. Простий тип (рис. 2—15) представляє собою трехзрубну (трехкамерну) основу у формі трех прямокутників (близьких до квадрату) розставлених на одній оси зі сходу на захід. Стінки зрубів перекриті пірамідальними ступневими (в два, три і більше поверхів) дахами, часами увінчаними маківками. Середня вежа є більша і вища, дві бічні меньші і нижчі, при чім західня є вища від східньої (вівтарної) і служить дзвіницею. Часами дзвіниця буває вища від середньої вежі та у відмінних пропорціях від двох инших веж. „Складний“ тип бойківських церков (рис. 21) в пляні подібний до простійшого типу, але в своїх вежах-банях переходить від прямокутника до вісімки, перекритої стіжковими теж восьмигранними ступневими дашками; кількість поверхів тут значно більша і доходить до 8-ми, не рахуючи опасання.

З простійшого типу бойківських церков досі відомо авторові 17, з чого на північному спаді Карпат 8, з південного боку — збереглося 6 і 3 знищено. Зі складного типу відомо про істнування 10-х у Галичині. (Спис усіх церков див. у додатку).

Як що ми приймемо за ознаку поділу простійшого типу бойківських церков — кількість поверхів середньої вежі (без опасання і маківки), то будемо мати: двоповерхові церкви в Топільниці кін. XVIII ст.[1]) і Гусні 1759 р.[2]) (рис. 16), трехповерхові в Борині коло Турки 1746 р.[3]), Маніві коло Лупкова[4]), Устє Єпископське[5]), а на Підкарпатській Україні: в Костринах 1761 р.[6]), Вішці[7]), Ужоку 1745 р.[8]), Сухій 1769 р.[9]). Перехресній 1641 р.[10]); четирехповерхова в Таламаші[11]) і пятиповерхова у Вижнім Студенім[12]). (Див. обміри і фотоґрафії автора, рис. 2—20). Такого

---

[1]) В. Січинський: Деревяні дзвіниці і церкви Галицької України. Вид. Націон. Музея у Львові, 1925, ст. 46, рис. 57—61.

[2]) Обміри автора. [3]) І. Грабарь, т. II, ст. 371.

[4]) В. Щерб.: Укр. мист. рис. 10.

[5]) Peleński J.: Halicz w dziejach sztuki średn. Kraków, 1914.

[6]) Фот. Гульки: Zapletal „Pod. R.“ ст. 99; Strâns. „Stav. Lis.“ ст, 117—119; Zikmund „Pamatnik“, ст. 281—285 і обміри автора.

[7]) Фот. прив. зб. Zaplet.; Kozminova „Pod. R.“ і обміри автора.

[8]) Zapl. „Pod. R “ ст. 117. фот. Гульки, Кондрашенка і обміри автора

[9]) Zapl. „Pod. R.“ ст. 101; фот. прив. зб. Гульки і обміри автора.

[10]) Kral „Pod. R.“ ст. 73; фотоґр. і обміри автора.

[11]) В. Щерб.: Запис., рис. 8; йогож »Укр. мист.« р. 16.

[12]) В. Залозецький: »Пôд. Русь«, ст. 4.

самого простійшого типу були вже не істнуючі церкви на Підкарпат. Укр. в Бистре 1773 р.[1]) і Ниж. Верецким[2]).

Зі складного типу бойківських церков відомі 5-ти, 6 ти і 7-ми поверхові будови лише в Галичині: Бутля[3]), Вижнє Висоцько 1800 р.[4]), Кривка[5]), Матків[6]), Ясенів коло Турки[7]), Ботелка Вижня[8]), Нижне Висоцько[9]), Комарники[10]), Мохнате[11]) і Гошів[12]).

Усі перераховані церкви в Старосамбірському і Турчанському повіті Галичини в басейні горішнього Стрия, а з північного боку Карпат попри карпатський хребет. Переважна більшість церков збудована в середині XVIII ст. і лише одна, як що вірити офіціяльній даті, в році 1641 в Перехресній на Підкарп. Україні[13]).

Усі церкви побудовані у зруб, переважно зі смерекових брусів. Зруб зложений з поземних брусів, не тільки в стінах, але і в переходах ступневих дахів аж до маківки. Таким чином, зовнійший вид будови конструктивно і формально відповідає внутрішньому виду, виключаючи лише вежу над бабинцем, яка завжди поверхова в 2 і 3 поверхи. Крито дахи і стінки ґонтою. Не покривається ґонтою лише нижня частина стін під опасанням.

Не спиняючись над описом архітектурних форм, бо це найкраще видно з рисунків, — треба звернути увагу на розподіл загальних мас будови. Домінує над цілою будовою середня більша вежа, дві бічні вежі хоч і не зовсім симетричні, але завжди рівноважні, так що тягаревий розподіл переведено ідеально. Як що вежа-дзвіниця буває вища від двох инших веж, то по своєму обєму майже рівновартна вівтарній вежі і непорушує загальної рівноваги. Цей статичний закон, разом з конструктивно-продуманою простотою і льоґічністю розподілу мас та архітектурних форм вказують, що наші будови є витвором довгої практики і спеціялізації над одним типом будови, який доведений до ідеальної однозгучности і гармонії.

---

[1]) Відомости зібрані автором.

[2]) Вказ. Странського „Stav. Listy", ст. 132.

[3]) Щербак.; Церк. на Бойк., Запис. CXIV, рис. 15; його ж: Архит. у всіх нар. ст. 223. [4]) Лушпинськ. XXXII.

[5]) Грабарь, II, ст. 373. [6]) Грабарь, II, ст. 372.

[7]) Щербак.: Архит. у всіх нар. ст. 224; його ж: Запис. CXIV, кн. II, Львів. 1913, ст. 16.

[8]) Лушпинськ. XXXIV. [9]) Sprawozd. VIII.

[10]) Sprawozd. VIII. [11]) Sprawozd. VIII.

[12]) Рис. Л. Ґеца (прив. зб.).

[13]) Krol „Pod. R." ст. 90; Schematismus cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkácsensis ad an. D. 1915. Ungvarini, 1915.

Але ще глибші і безсумнівні докази говорять про архаїзм сих будов:

1) Географічне положення терену, на якому задержався цей тип будов, серед недоступних гір і віковічних лісів. Тут витікають головні річки обох спадів Карпат, а саме: з північного боку Сян, Дністер, Стрий, Опір; з південного — Уж і Ляториця.

2) Етнографічний архаїзм місцевости в побуті, мові і фолькльорі. Примітивність хатнього будівництва[1]).

3) Примітивність конструкції бойківських церков, особливо в способах будови дзвіниці.

4) Упрощенність архітектурних форм, особливо накриття у виді піраміди і повна відсутність сферичних бань, які зявилися щойно в пізніщих будовах.

5) В найстарших церквах сусідних місцевостей з Бойківщиною, а навіть на галицько-подільській рівнині, ми зустрічаємо ознаки того самого „бойківського" типу церков з тим самим пірамідальним накриттям, та подібними архітектурними формами, як наприклад церкви в с. Сихів пол. XVII ст.,[2]) на Знесінню коло Львова з 1605 р.,[3]) Підвисоке 1604 р., Кути-Золочів 1697 р.,[4]) Торки 1661 р.,[5]) Крехів з поч. XVII ст.,[6]) Потилич кінця XVI ст.[7]) та ин. Цікаво, що такийже приблизно тип будов зустрічаємо в найглухійших селах Волині та Пинщини.[8])

Переведені автором обміри 6 церков бойківського типу на Підкарпатській Україні (Кострини, Вішка, Ужок, Суха, Гусна і Перекресна) і одної церкви в галицькій Бойківщині (Топільниця)[9])

---

[1]) М. Зубрицький: Селянські будинки в Мшанці Старосамб. пов. »Матер. до укр. етнольоґії«, т. XI. Львів 1909 і досліди автора.

[2]) В. Січинський: Деревяні дзвіниці і церкви Галицької України, ст. 36, рис. 17—23; Janusz B.: Cerkwie drew. w okolicach Lwowa, Warszawa, 1912.

[3]) Тамсамо, таб. 1; Wolfskron A.: Holzkirchen in Schles. Galiz. und Mähren. Mitteilung. der Centr. Comis. Wien. 1858, 4, ст. 90—91.

[4]) Лушпинський, XX.

[5]) Лушпин., IX і рис. О. Кульчицької в збірці автора.

[6]) В. Січинський: Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 р., Львів, 1923, ст. 5 і 21; йогож: Архітектура в стародруках, Львів, 1925, ст. 18, рис. таб. XX—XXII.

[7]) Лушпин., XXVIII; В. Січинський: Дерев. дзвіниці і церкви, ст. 45, рис 55—56.

[8]) Див. фотоґр. одної такої церкви в с. Сутче на Пинщині з XVII ст.: Д. Щербаківський: Сторінка з української демонології, Київ, 1925.

[9]) В. Січинський: Дерев. дзвіниці і церкви, ст. 46—47, рис. 57 - 61.

дають можливість зробити ряд спостережень що до спільности і усталенности типу названих будов.

Всі церкви затримали в загальних рисах одні і ті самі пропорції, а навіть абсолютну величину. Приміром середня вежа в пляні переважно в розмірах: (5,7 мет. до 5,9 м.) × (5,9 м. до 6,0), вівтар: (3,7 до 3,9) × (4,0 до 4,4). Дуже подібні також висоти веж і пропорції накриття. Тіж обміри дали можливість відкрити цілий ряд секретів будівничої штуки, які повторяються за дуже малим виключенням, у всіх будовах. В пляні кожний зруб (камера) є у формі прямокутника трохи витягнутого в напрямку від півночи до півдня. Ріжниця в розмірах кожної сторони середнього зруба в межах 1,10 — 0,31 мет., ріжниця у вівтарному прямокутнику 0,35—1,07 мет. Вівтарний зруб завжди меньше бабника. Таким чином пірамідальне накриття ніколи не буває з квадратовою основою — лише у формі витягнутого прямокутника, особливо у вівтарі. Що до пляну бабника, то це здебільшого навіть і не витягнутий прямокутник, а трапеція, яка притулена своєю ширшою стороною до середнього зруба. Ріжниця в рівнобіжних боках трапеції коло 0,10 м. Що ця ріжниця не випадкова свідчать обміри инших будов Галичини, де ця ріжниця доходить часами до 0,30 м. (Курники, Яворівського пов.).[1] Причина, яка змушувала майстра-будівничого робити зруби не у виді правильних квадратів лише витягнутих прямокутників, основана на бажанню майстра, користуючись оптично-перспективичними законами, надати будові більшу пропорціональність і мальовничу красу. Три квадрати перекриті правильними пірамідами занадто розтягалиби продовжний фасад будови (з півночи і півдня), а боковий причілок дуже звужувався і вигягався. Щоби найти це пропорціональне відношення частин, майстер-будівничий навмисне видовжував поперечний розмір будови на кошт зменьшення продовжного розміру. Подібні спостереження можна зробити і в повисних площах будови, для чого служать нам перекрої. Приміром, в ступневих переходах кождого поверха, нижній поверх стінки вузчий від верхнього; нахил накриття середнього зрубу меньший від нахилу накриття вівтаря і т. д. Не маловажне значіння має ще одна риса бойківських церков (таксамо як і инших найстарших українських церков) це нахил усіх повисних площ стін до середини будови. Крім конструктивного значіння ця особливість стародавніх будов має ще иншу мету: 1) завдяки оптичному

[1]) Тамже, ст. 44, рис. 48—51.

обману надати будові більшу висоту і 2) облегшити кожну верхню архитектурну масу.

Все це переконує нас, що майстри-будівничі деревяних церков не мислили на папері, вишукуючи в ортоґональних проєкціях на кождому причілкові „пропорцію і красу“ — лише творили в натурі, пристосовуючи матеріял до того чи иншого просторового обєму. У витворенню сих останніх завжди керувалися оптично-перспективичними законами, які мали нагоду практично спостерігати на своїх закінчених будовах, або відчувати їх інтуітивно. І навпаки, незнайомство новійших майстрів з цими законами довело до того, що нові деревяні церкви другої половини XIX ст. прим. в Галичині, хоч і роблені ніби по старих зразках, вражають своєю незграбністю і розєднанністю окремих частин. Річ ясна, проєкт-рисунок вироблений в ортоґональних проєкціях на папері (плян, фасад) з перенесенням в натуру при перспективному скороченню змінює форми і дістає зовсім инші пропорції.

Обміри бойківських церков дають також можливість прослідити ті зміни, які переходило деревяне будівництво протягом віків. І хоч церкви инших типів ще не обміряні у потрібній кількости і точности, але вже тепер можемо констатувати в них ознаки „бойківського“ типу. Розуміється і самі бойківські церкви під впливом пізніщих часів міняли свої форми. Як зразок подібної зміни є церква в Гусні (рис. 22—24), де замість середнього пірамідального накриття зявляється сферична восьмигранна баня галицько-подільського типу, баня, що повстала в значно пізнійший період під впливом барока. Такіж невеличкі сферичні бані бачимо на складному типі бойківських церков (Ботелка Вижня, Матків, Кривка). З другого боку, „бойківський“ прототип можемо знайти в найстарших будовах Галичини, а навіть під Львовом на Знесінню 1605 р.[1]) і в Сихові сер. XVII ст.[2]) а також в Пинщині, де накриття середнього зрубу також пірамідальне але одноповерхове.

Подібні до бойківських, многоповерхові накриття бачимо також в ряді инших найстарших збережених церквах Галичини: Данильче[3]) і Черче[4]) рогатинського повіту; церква невідомої

[1]) Janusz, таб. 1; Wolfskron A.: Holzkirchen in Schles., Galiz. und Mähren. Mitteilung. der Centr. Comis., Wien, 1858, 4, ст. 90—91.

[2]) В. Січинський: Деревяні дзвіниці і церкви Галицької України, ст. 36, рис. 17—23; Janusz B.: Cerkwie drew. w okolicach Lwowa, Warsz., 1912.

[3]) Лушпин. V; В. Щербаківський: Записки CXIV, рис. 1.

[4]) Вказ. у Щербак. Записки, ст. 7.

назви на дереворіті крехівського монастиря з початку XVII ст.[1]), далі — Підвисоке[2]), Кавчий Кут[3]), Кути-Золочів 1697 р.[4]), Торки 1661 р.[5]), Потилич кін. XVI ст.[6]), Дрогобицька церква св. Хреста[7]) та ин. У всіх цих церквах кількоповерхове пірамідальне накриття збереглося головно в середньому зрубі. Коли порівняти розглянений нами „бойківський" тип церков з будовами инших, сусідних до Бойківщини місцевостей, як наприклад церкви на Лемківщині з бароковими банями, від чого деякі дослідники називають їх „лемківсько-бароковим типом", або навіть з церквами на Підкарпатській Україні, де відбилися впливи пізніщої (не історичної) ґотики, — то зобачимо, що в цих ніби инших „типах" будов ціла основа і внутрішні просторові форми залишилися типово бойківські, лише зовнійша декорація приняла инші додатки чи то барокові чи псевдоґотицькі, переняті з камяних форм. Це вже видно по зовнішньому вигляду таких „барокових" церков, як церква в с. Шелестів 1776 р.[8]), Плоске 1792 р.[9]) (див. рис. 25—27), в Обаві коло Шелестова (всі на Підкарпатській Україні), в Петній на Лемківщині[10]) та багато ин. Тут найбільше змінена західня вежа-дзвіниця, а дві инші вежі цілком зберегли свій бойківський тип, лише прикрашені бароковими банями і маківками західньо-европейського типу. В инших „лемківсько-барокових" церквах хоч зовнійший вид вже зовсім відмінний, але внутрішні форми та конструкція цілком зясовують „бойківське" походження. Про це свідчать нам перекрої церкви в Солі 1770 р. (рис. 28) і Плоске на Підкарпатській Україні (рис. 25—27), де не тільки заховалися однакові з бойківськими будовами розміри плянів але і кількоповерхове пірамідальне перекриття в середині будови.

Те саме можна сказати про деревяні будови сучасної східньої Словаччини (рис. 29), де збереглися греко-католицькі церкви в пословачених частинах українського населення.[11]) Цей тип

---

[1]) В. Січинський: Архитектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 р., Львів, 1923, ст. 5 і 21; йогож: Архитектура в стародруках, Львів, 1925, ст. 18, рис. таб. XX—XXII.

[2]) Лушпинський, VIII. [3]) Лушпин., XIX. [4]) Лушпин., XX.

[5]) Лушпин., IX і рис. О. Кульчицької в збірці автора.

[6]) Лушпин., XXVIII; В. Січинський: Дерев. дзвіниці і церкви ст. 45, рис. 55—56. [7]) Лушпин., III.

[8]) В. Щербак., Запис. CXIV, рис. 9; Грабарь, II.

[9]) Странський, „Stav. Listy", ст. 132.

[10]) Лушпин., VI.

[11]) Виставка рис. і фотоґр. словацьких дерев. церков у Празі в Хліборобському музею в квітні 1925 р.

церков, який також деякі дослідники називають „лемківсько-бароковим“, у своїй основі залишається все-таки бойківським — „пірамідальним“. Такі церкви в с. Гутки (знищена в 1914 р.), с. Рівне Шаришської округи[1]), с. Полянка коло Медзіляборце (рис. 29), с. Кожуховець[2]), Збої, Руський Потік, Прикре, Черне, Шариш і багато инших[3]) (див. спис вкінці).

На основі вище сказаного приходимо до такого висновку.

Розглянутий нами так званий „бойківський“ тип церков є якимсь первісним типом церковних будов, що повстав на Україні в якусь давню, віддалену добу. Терен поширення цього типу будов охоплював величезний простір. Принаймні ми маємо можливість констатувати, що сей тип був поширений на більшу частину Галичини від Карпат аж за Львів, на Пинщині і на Підкарпатській Україні від етнографічного словацького пограниччя до Гуцульщини і від Карпатського хребту до Угорської рівнини. Ці будови поширюючись на цілому просторі зайшли між иншим на сучасну Бойківщину — в найбільш глуху частину гір, де починаються річки Сян, Дністер, Стрий, Уж... Найпізніще прийшовши сюди,[4]) вони тут і найдовше затрималися. В послідуючих часах, в місцевостях близчих до культурних осередків, ці будови під впливом нових течій в будівничому мистецтві почали міняти свої

---

[1]) J. Hofman: Drevené kostoly na Slovensku. „Umenie Slovanov“, Bratislava, č. 2, ст. 33—34; J. Vydra: Lidové stavitelství na Slovensku, Praha, 1925. ст. 166—199.

[2]) Фот. у прив. збірці Р. Гульки в Празі.

[3]) Виставка рис. і фотоґр. словацьких дерев. церков в Празі в хліборобському музею у квітні 1925 р.

[4]) Бідерман (Biderman Horm Ign.: Die Ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebeit, ihr Erwerb und ihre Geschichte, Innsbruck 1862, II, 2, 62—64) вказує, що села на Ужанській Верховині засновані солтисами від 13 до 16 ст. і до таких причислює: Порошково, Стрічава, Вішка, Люта, Кострини, Ставна, Нова і Стара Стужиця, Загорб, Волосянка Суха, Тиха, Лубня, Бистре, Луч, Домашина, Княгиня, Ужок, Велика Туриця, Сімірки, Соля, Смерекова, Ореховиця, Анталовец, Петровці, Камяниця, Чорноголова, Заусина і Зарічово (За Др. В. Гаджега: Додатки к исторіи Русинов и руських церквей в Ужанской жупѣ. »Науков. Збôрник Тов. »Просвѣта« в Ужгородѣ«, 1923, рôчн. II, ст. 51). Гаджега піддає сумніву ці дати заложення сіл. Зокрема вказує, що Кострини заснував р. 1410 князь Ванч, раб Іоанна Другета (Schematismus gr. rit. cathol. Dioec. Munkácsiensis, A. 1915, ст. 153). По візітації еп. Михайла Мануїла Ольшавського р. 1751 в цілій греко-кат. Мукачівській епархії у всіх парохіях було церков камяних 40 і деревяних 801; в Ужанській жупі 5 камяних і 79 деревяних (Dr. Hodinka A.: A Munkácsi gkath. püsp. tört 783).

форми і зовсім витіснятися новійшими зразками, особливо бароковими. Лише в найбільш консервативних горах цей тип будов зберіг свій первісний вид, дійшовши до наших днів. Розуміється, що архітектурні стилі послідуючих часів впливали і на ці „бойківські" церкви, але зміни були очевидно незначні. Збережений бойківський тип церков ми в ніякому разі не можемо назвати ні ґотицьким, ні ренесансовим, ні бароковим, лише тим архаїчним типом українських церков, який переживши усі пізніщі впливи і дещо модифікуючись зберіг свій первісний вигляд. В які часи цей тип був створений — нам розуміється не відомо, але не без підстав є думка-гіпотеза (Дідушицький[1]), Мокловський)[2]), що тут ми маємо діло з архаїзмом ґотицьких часів. Цей погляд підпирається також тим, що в найстарших ґравюрах міст, як наприклад Львова кін. XVI в.[3]), де ціла архітектура міста має виразний ґотицький характер, ми бачимо на вежі Корнякта многоповерхове пірамідальне накриття подібне до бойківських веж. Цю вежу хроніка Зіморовича під роком 1578 так і називає „пираміді подібну". Ту саму форму накриття, але схематично упрощену, бачимо на печатках Львівського брацтва, де виображено Корняктівську вежу[4]).

Бойківський тип церков з пірамідально-ступневим перекриттям хоч і був цілком усталений і конструктивно зясований, але народня творчість всеж таки знайшла вихід для свого безупинно-поступового розвитку. А саме еволюція архітектурних форм йшла тут в напрямку помноження поверхів. З двохповерхового перекриття (Топільниця), робилися трехповерхові і т. д. аж до пятиповерхових (Вижне Студене). Далі на пірамідальному накриттю зявилися вісімки, які в свою чергу помножувались, так що зявився складний тип бойківських церков — від пятиповерхової (Бутля) до восьмиповерхової (Ясенів). Своє завершення знайшов сей тип будов у сферично-восьмикутних банях, які насаджувалися на трех вежах (Кривка).

---

[1]) W. Dzieduszycki: Budowle drewniane na Rusi. „Przegl. Archeol. 1882, zes. I. Lwów, 1882; його ж: Rückblik auf die ruthenische Kunstgeschichte. Pol.-ruthen. Ausschtelung in Lemberg. 1885; його ж: Die Malerei in der altruthenischen Kunst. Mitteil. Cent.-Comis. 1888, XIV.

[2]) Mokłowski; Sprawozd., t. XVII, zes. I—II.

[3]) R. Feliński: Budowa miast, Lwów, 1916, ст. 35; В. Січинський: Архит. в стародруках, Львів, 1925, рис. на табл. XXV.

[4]) Тамже, ст. 16—17, табл. XIX, рис. 3—8.

Спис церков „бойківського“ типу

з вказівками головнійшої літератури.

Галичина.

Простий тип.

1. Топільниця (2-х поверхова), кін. XVIII ст. В. Щербаківський: Церкви на Бойківщиии, рис. 4. В. Січинський: Деревяні дзвіниці і церкви, ст. 45—46, рис. 57—61.

2. Лінична (Ст. Місто) (3-х поверхова) 1742 р. Мокловський: Sztuka Ludowa...

3. Бориня коло Турки (3-х поверхова), 1746 р. І. Грабарь: Исторія русск. искус. т. II, ст. 371.

4. Маків коло Лупкова (3-х поверхова). В. Щербак.: Українське мистецтво, I, рис. 10.

5. Устє Єпископське (3-х поверхова).

6. Якимчиці, Рудецького пов. (3-х поверхова). Збірка автора.

7. Посухів, пов. Бережани (з одним верхом в 3 поверхи). Збірка М. Голубця.

8. Середня Турка (5-ти поверхова), 1700 р. А. Лушпинський: Дерев. церкви Галичини, XVI, XXXI.

Складний тип.

1. Бутля (5-ти поверхова). В. Щерб.: Церкви на Бойківщині, рис. 15. Його ж: Архіт. у всіх народів і на Україні, ст. 223.

2. Вижне Висоцько (6-ти поверхова), 1800 р. А. Лушпинський, XXXII. (Див. рис. 21).

3. Кривка (6-ти поверхова). І. Грабарь, II, 373.

4. Матків (6-ти поверхова). І. Грабарь, II, 372.

5. Ясенів, пов. Турка (6-ти поверхова). В. Щербак.: Архіт. у всіх нар., ст. 224; його ж: Церкви на Бойківщині, рис. 16.

6. Вижня Ботелка (7-ми поверхова). Лушпинський, XXXIV.

7. Нижне Висоцько. Spraw. Komis. do bad. hist. sztuki, VIII.

8. Комарники. Sprawozd., VIII.

9. Мохнате. Sprawozd., VIII.

10. Гошів. (Спалена в 1914 р.). Рис. Л. Ґеца.

Підкарпатська Україна.

Простий тип.

1. Ужок (3-х поверхова) 1745 р. Заплеталь: Podkarp. Ruś, ст. 116; Гулька: Пôдкарп. Русь. (Див. рис. авт. 2—6).

2. Кострини (3-х поверхова) 1761 р. Гулька; Заплеталь,

ст. 99; А. Стронський: Stavit. Listy, № 9, ст. 117—119; Зікмунд, обміри. (Рис. 7—11).

3. Суха (3-х поверхова), 1769 р. Ґулька; Заплеталь, ст. 101. (Рис. 12—14).

4. Вішка (3-х поверхова). Козмінова: Pod. Ruś. (Рис. 15—17).

5. Перехресна (3-х поверхова) 1641 р. Краль: Podk. Ruś, ст. 73. (Рис. 18—19).

6. Вижне Студене (5 ти поверхова). Залозецький: „Подк. Русь“, ч. 1, ст. 4. (Рис. 20).

Тепер не істнують:

7. Верховина-Бистра, 1773 р. (Згоріла).

8. Нижне Верецке (Розібрана). Вказівка у Странського: „Stavit. Listy“.

9. Таламаш (Розібрана). В. Щербак.: Церкви на Бойків., рис. 8; йогож: Укр. мист., II, ст. 16.

Церкви з елементами бойківського типу.

Підкарпатська Україна.

1. Плоске, 1792 р. (Рис. 25—27).
2. Сола, 1770 р. (Рис. 28).
3. Костринська Розтока. Досліди автора.
4. Нова Стужиця, 1893. „ „
5. Лубня. Досліди автора.
6. Шелестів. В. Щербак.: Церкви на Бойків., рис. 9; Грабарь, II, 375.
7. Обава коло Шелестова.

Галичина.

1. Сихів, пол. XVII ст. Януш: Cerkwie drewniane w okolicach Lwowa; В. Січинський: Деревяні дзвіниці і церкви, ст. 36—39, рис. 17—23.
2. Знесіння коло Львова, 1605. Януш.
3. Данильче, пов. Рогатин. Лушпинський, V і збірка авт.
4. Черче, пов. Рогатин. Згадка у В. Щербаківського.
5. Підвисоке. Лушпинський, VIII.
6. Кавчий Кут. Лушп., XIX.
7. Кути-Золочів, 1697. Лушпин., XX.
8. Торки, 1661. Лушпин., IX; Рис. О. Кульчицької; Мокловський: Sztuka Ludowa.
9. Потилич, кін. XVI ст. Лушпинський, III; В. Січинський: Дерев. дзвін. і церкви, ст. 45, рис. 55—56.

10. Дрогобич. Церква Хреста. Лушпинський, III.

11. Крехів. Церква невідомої назви на дереворитi 1699 р. В. Січинський: Архитектура в стародруках, XXI, рис. Y.

12. Петна на Лемківщині. Лушпинський, VI.

Пинщина.

Сутче, з XVII ст. Д. Щербаківський: Сторінка з укр. демонології.

Східня Словаччина.

1. Boduřaly. Фотографія на Виставці деревяного будівництва на Словаччині в Празі, в квітню 1925 р.
2. Zboj, 1776. Виставка. J. Vydra: Lidove Stavit., ст. 193.
3. Novoselica. Виставка.
4. Ruský Potok. Виставка.
5. Príkré. Виставка.
6. Dolhoňa. Виставка.
7. Korejovce, 1658 р. Виставка. Видра, ст. 177.
8. Čierné. Виставка.
9. Jedlinka. Виставка.
10. Šaryš. Виставка.
11. Kružlová. Виставка.
12. Kožuchovce. Видра, ст. 185.
13. Mala Polana, 1759 р. Видра, ст. 187. (Рис. 29).
14. Mírošov, 1805 р. Видра, ст. 176.
15. Bystra. Фот. прив. збірки Р. Гульки.
16. Medveža. „ „ „ „
17. Dobroslava. „ „ „ „
18. Nižný Orlik. Виставка.
19. Niklova. Фот. В. Залозецького: „Prager Presse“, ілюстр. додаток № 47, 1925.

З бароковими маківками.

20. Roztoka.
21. Mirola. Видра, ст. 178.
22. Rovné. Гофман: „Umĕni Slov.“, ч. 2, ст. 33—34.
23. Hutky. (Знищена в 1914 р.). Гофман, ст. 33. Видра, ст. 174.
24. Hunkovce. Видра, ст. 179.
25. Ladomirova. Видра, ст. 184.

Спис ілюстрацій.

Рис. 1. С. Нова Стужиця. Сільська хата.

Рис. 2. С. Ужок. Церква 1745 р. (Фот. П. Кондрашенко).

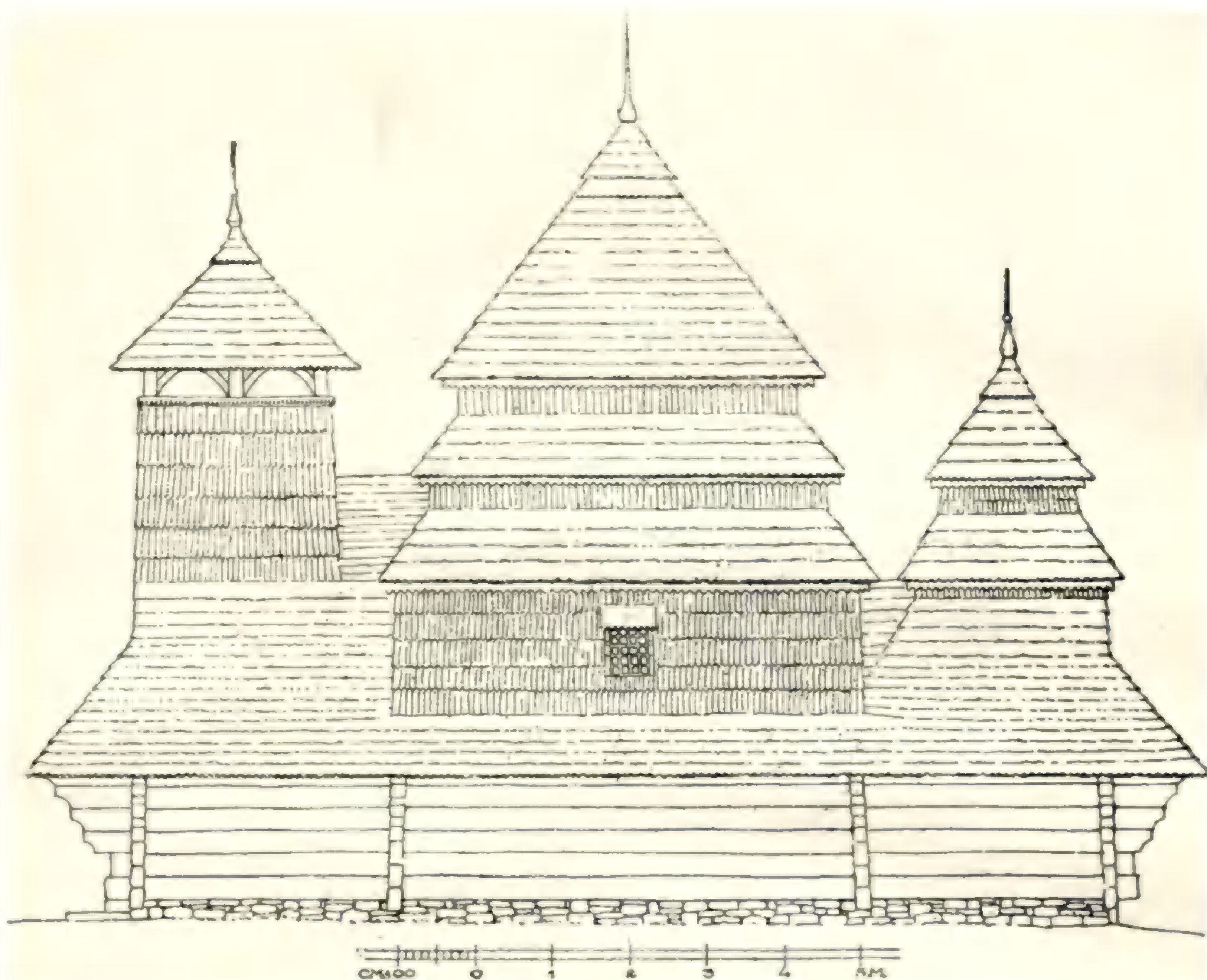

Рис. 3. С. Ужок. Церква 1745 р. Причілок.

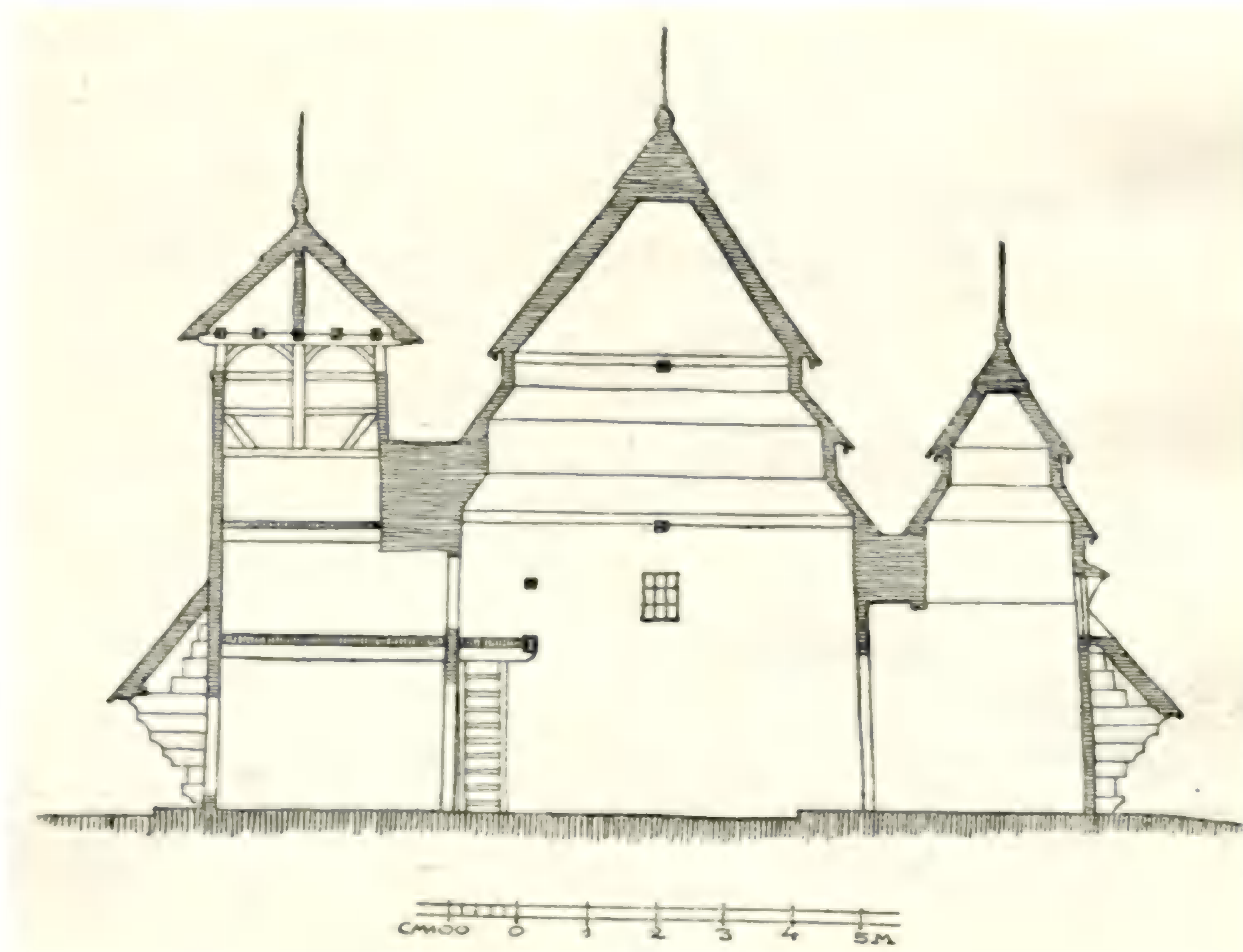

Рис. 4. С. Ужок. Церква 1745 р. Перекрій.

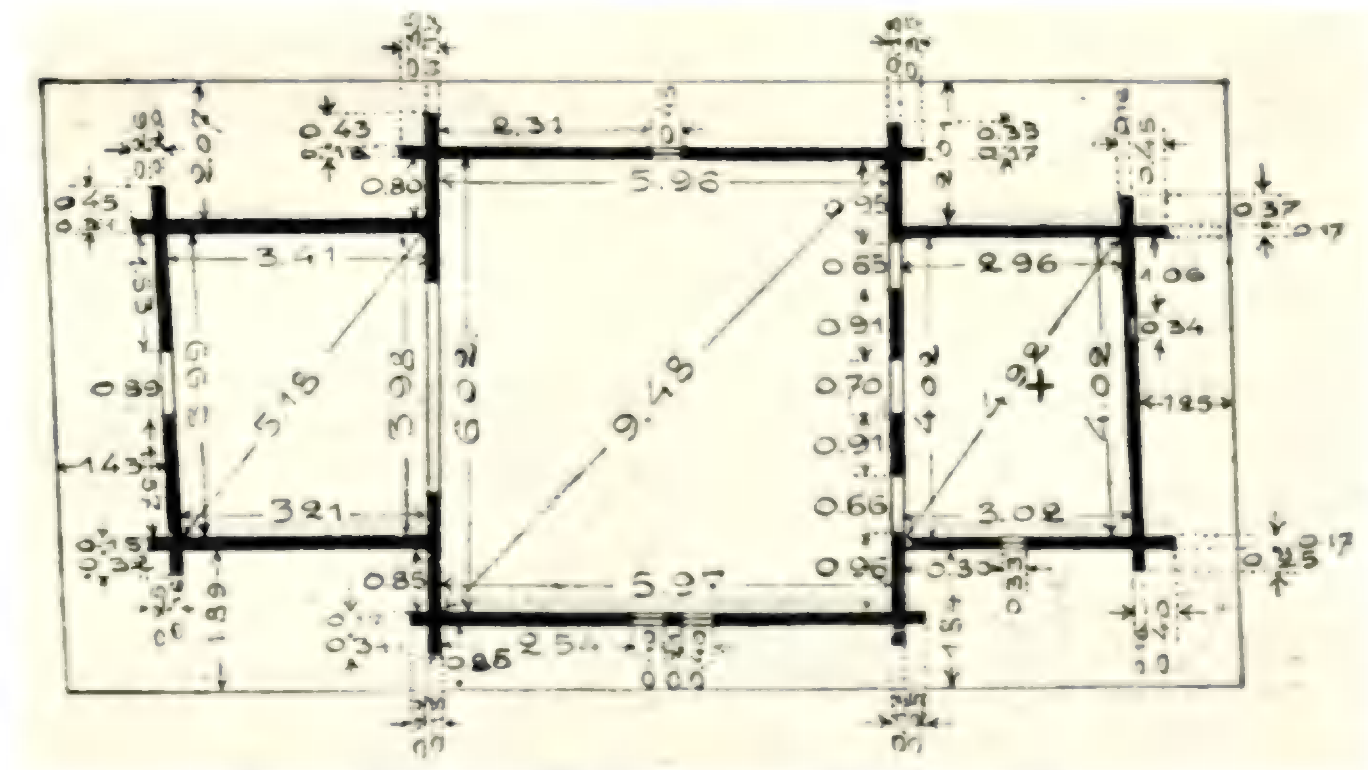

Рис. 5. С. Ужок. Церква 1745 р. Плян.

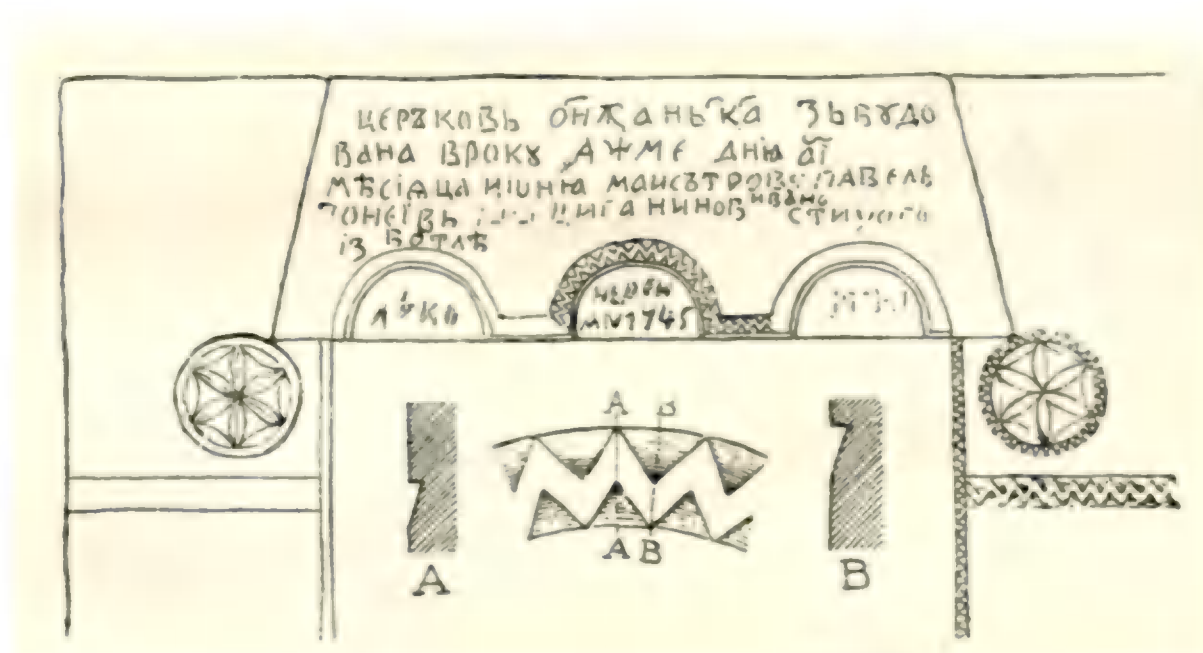

Рис. 6. С. Ужок. Церква 1745 р. Надпис над одвірком.

Рис. 7. С. Кострини. Церква 1761 р. (Фот. Р. Гульки).

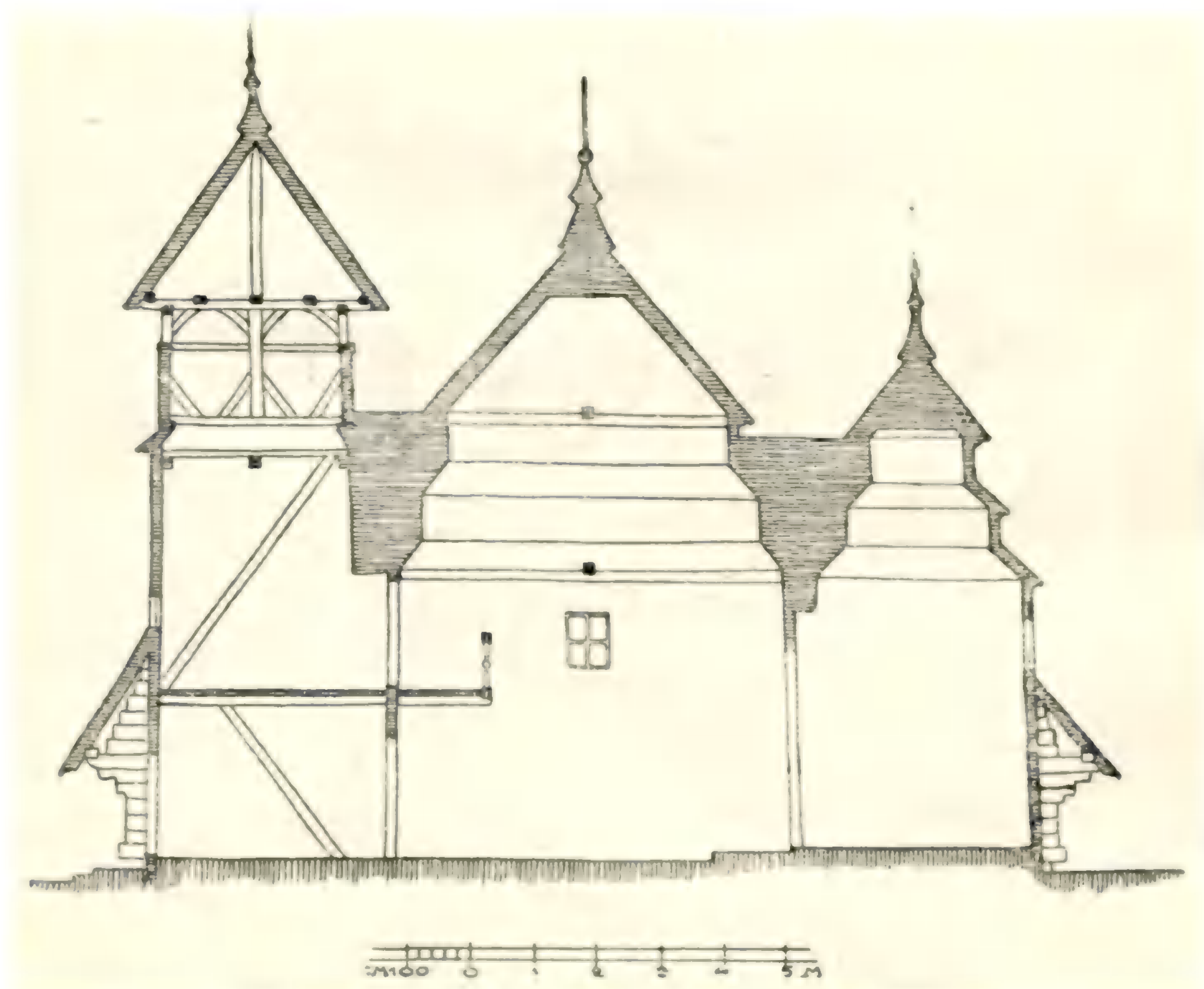

Рис. 8. С. Кострини. Церква 1761 р. Перекрій.

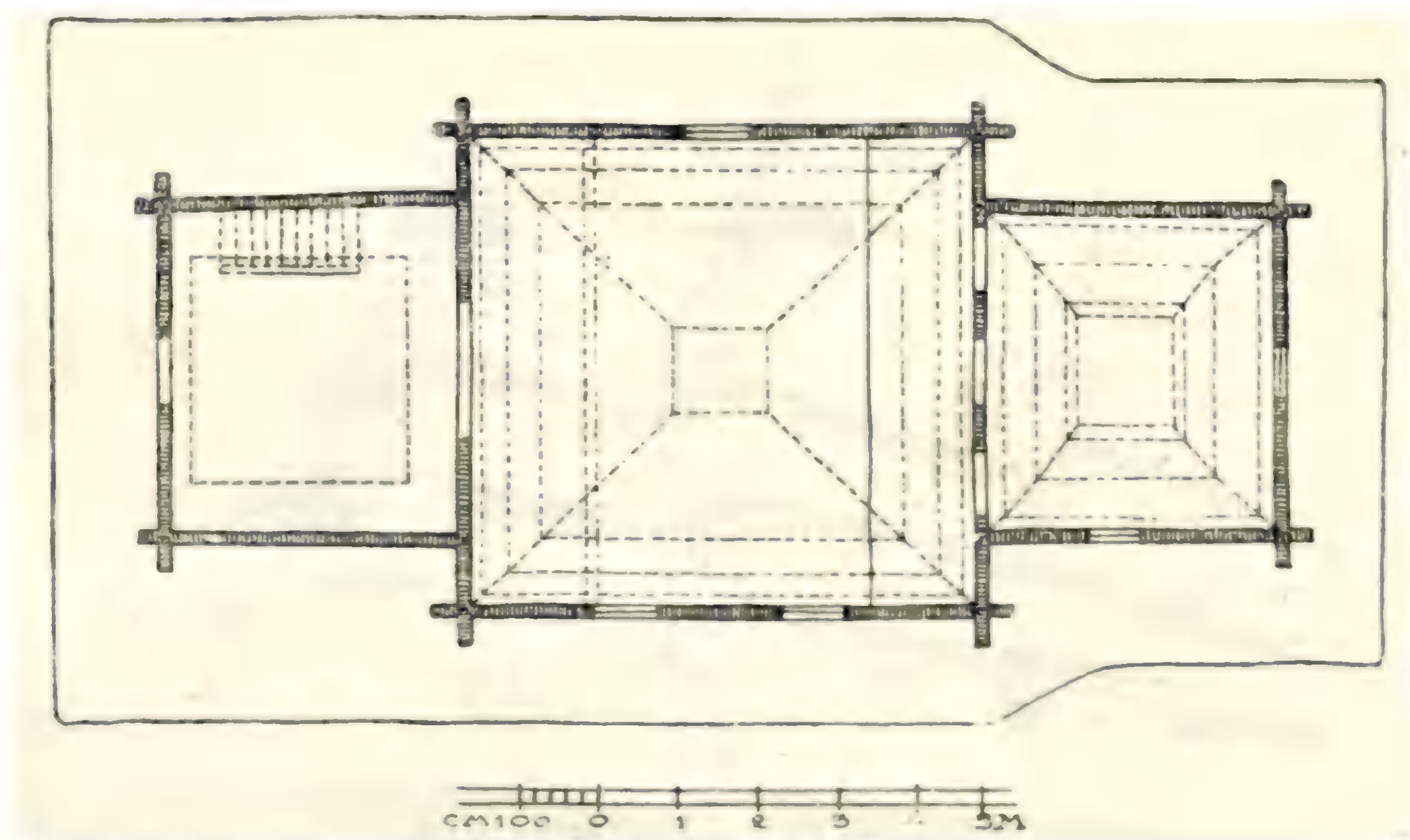

Рис. 9. С. Кострини. Церква 1761 р. Плян.

Рис. 10. С. Кострини. Церква 1761 р. Деталь передньої вежі.

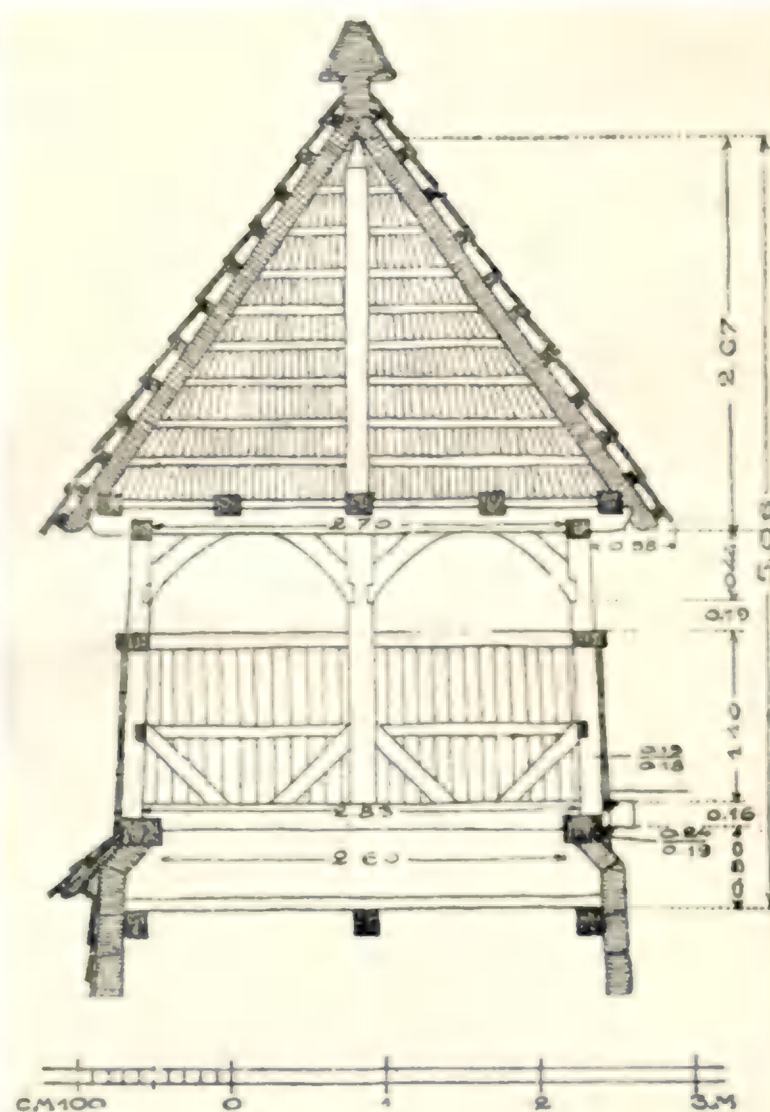

Рис. 11. С. Кострини. Церква 1761 р. Перекрій передньої вежі.

Рис. 12. С. Суха. Церква 1769 р.

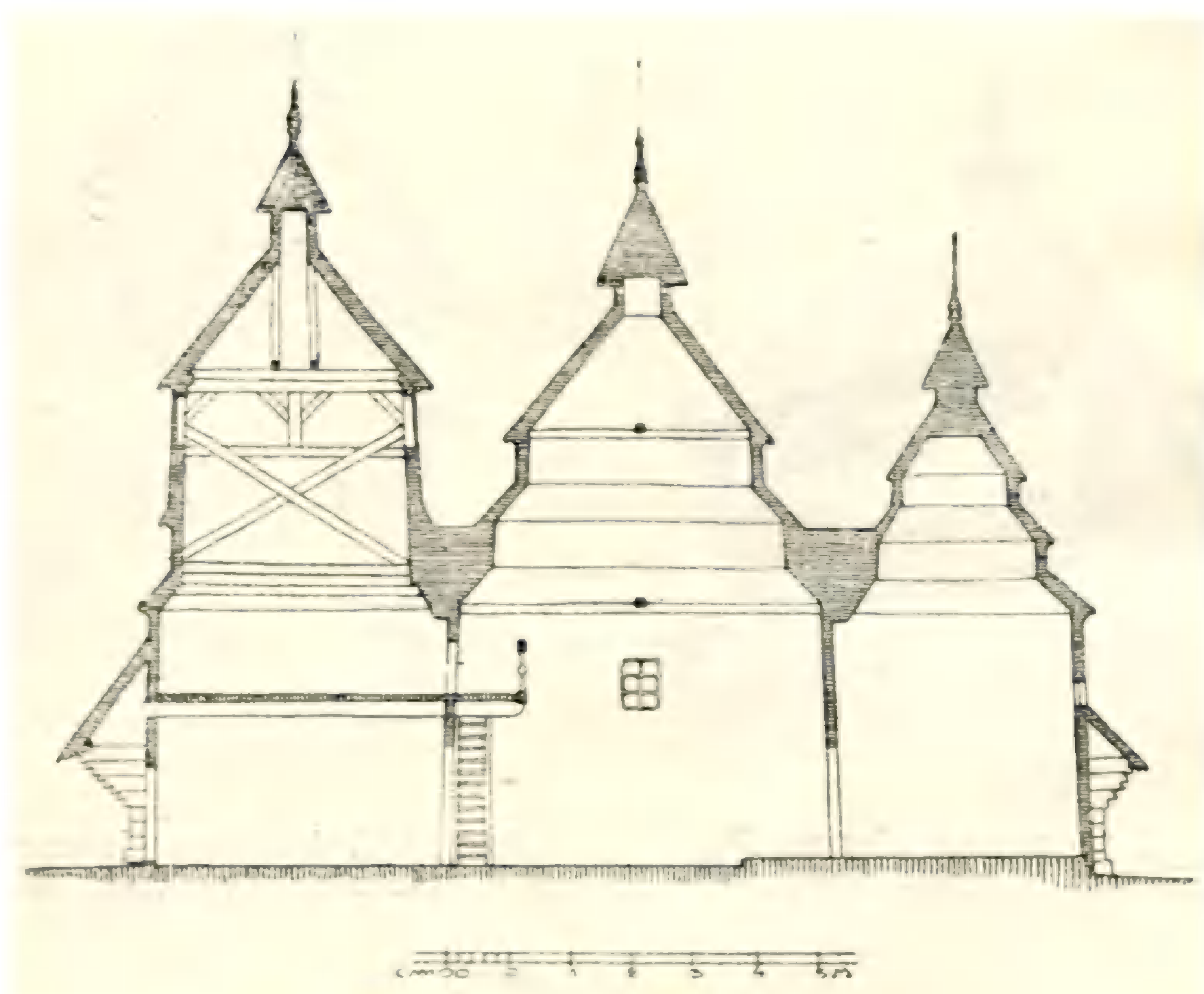

Рис. 13. С. Суха. Церква 1769 р. Перекрій.

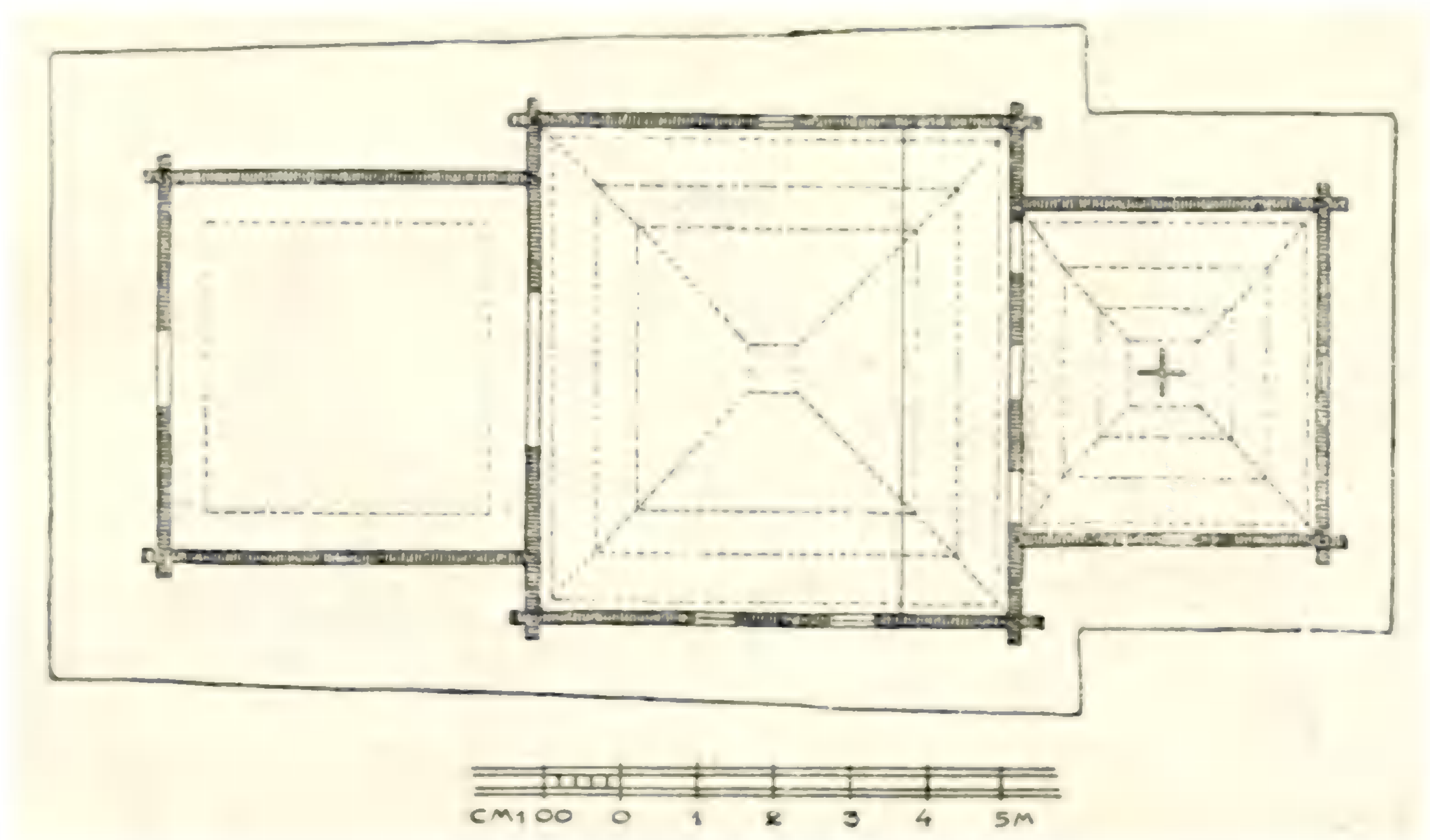

Рис. 14. С. Суха. Церква 1769 р. Плян.

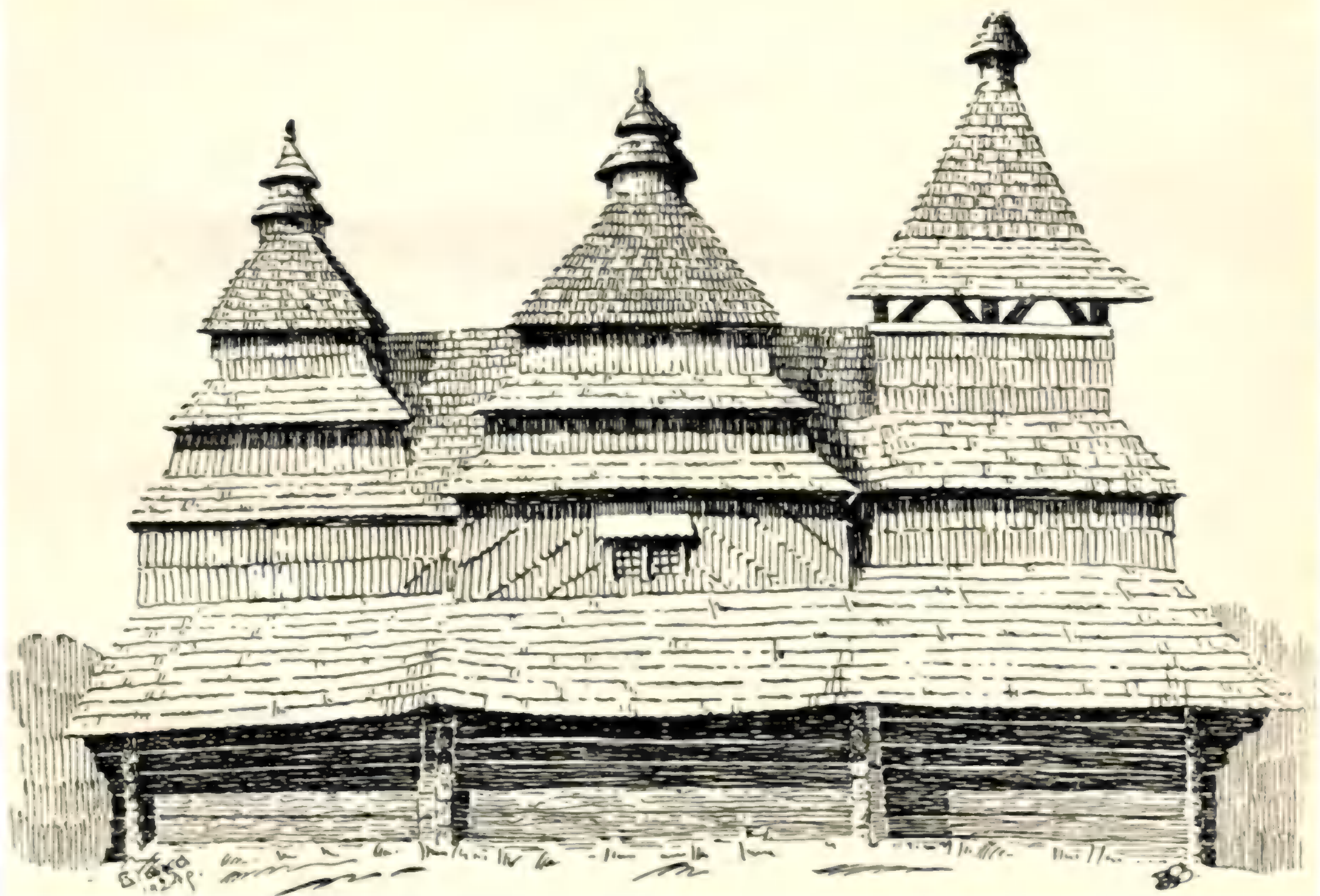

Рис. 15. С. Вішка. Церква.

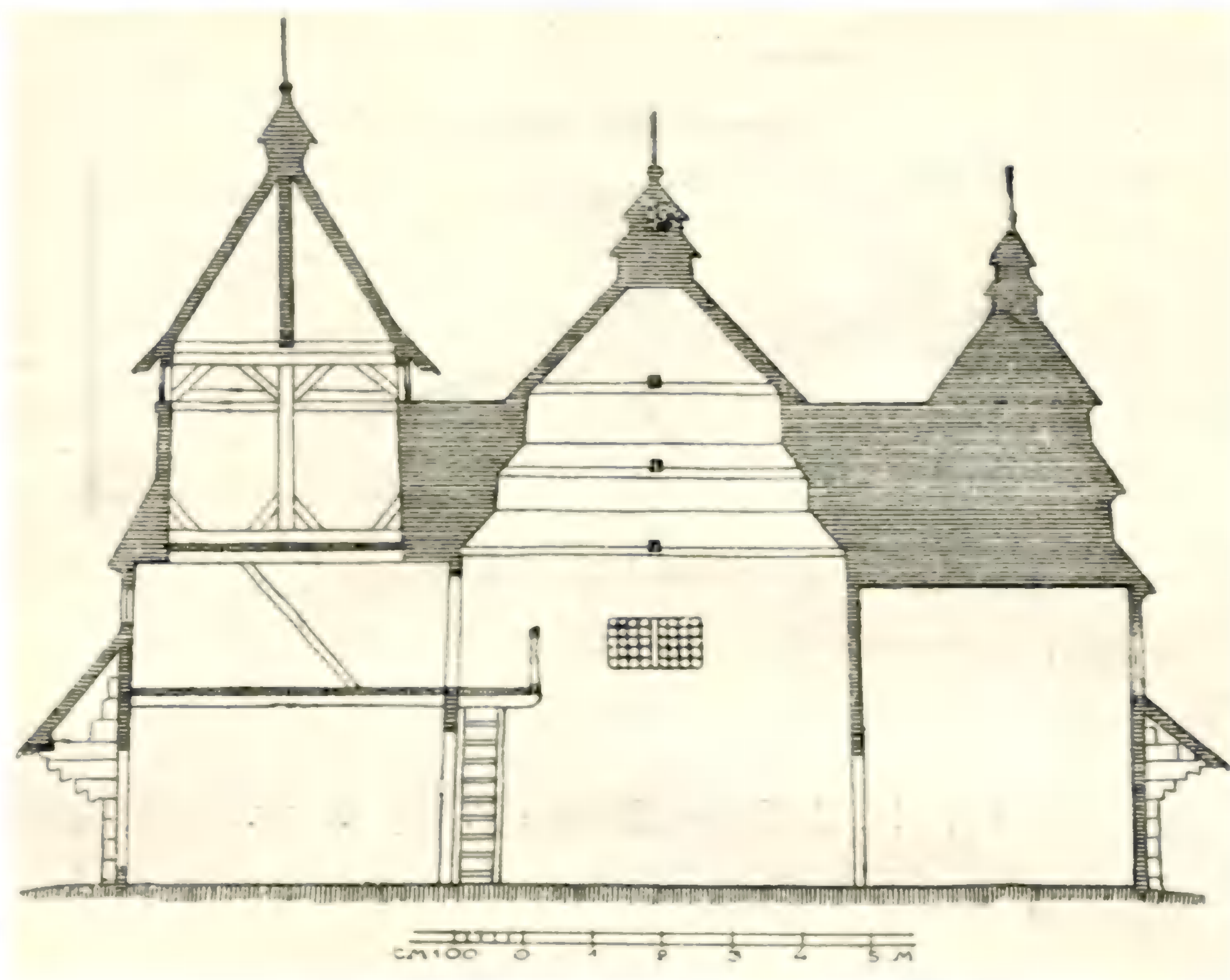

Рис. 16. С. Вішка. Церква. Перекрій.

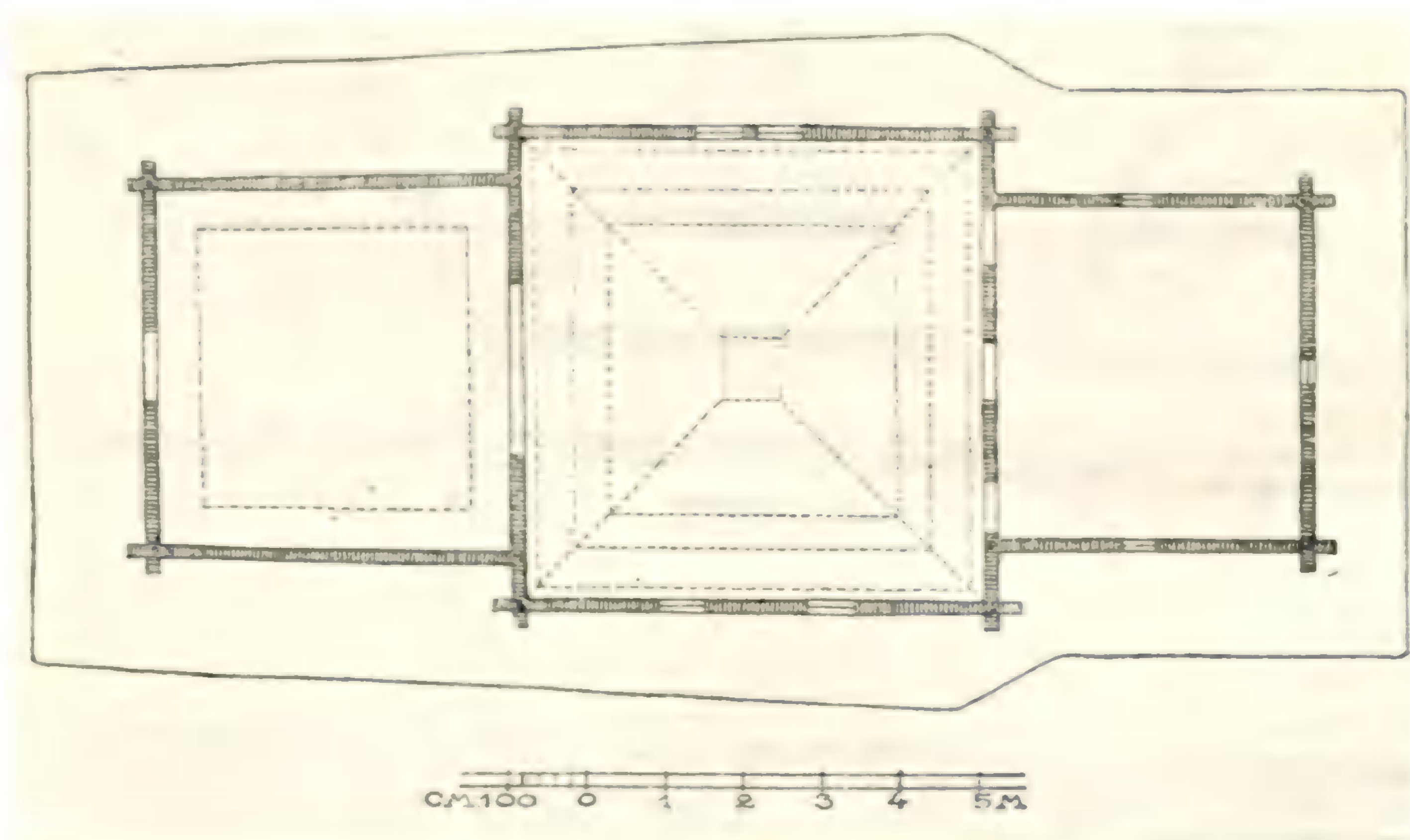

Рис. 17. С. Вішка. Церква. Плян.

Рис. 18. С. Перехресна. Церква 1641 р. (?)

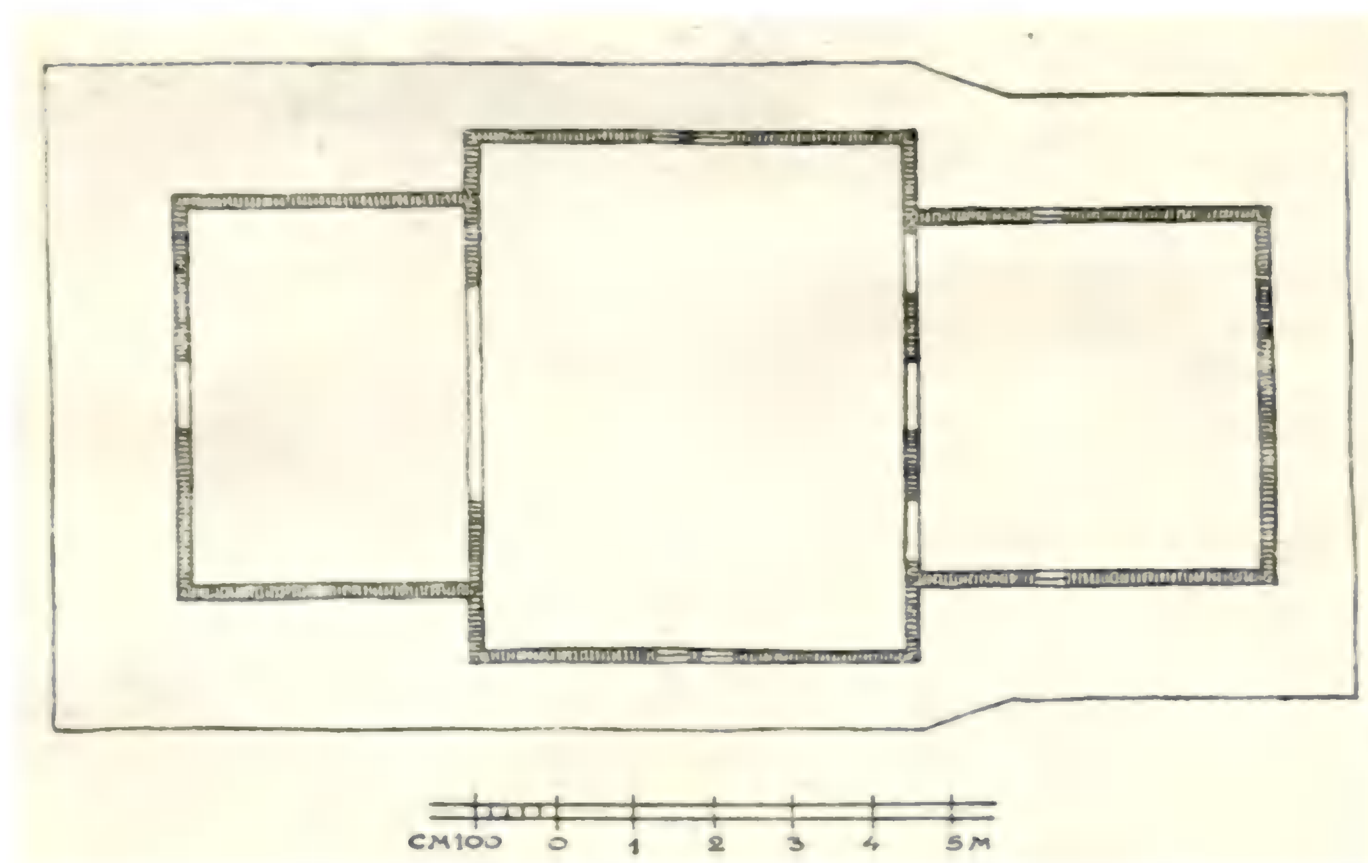

Рис. 19. С. Перехресна. Церква 1641 р. Плян.

Рис. 20. С. Вижне Студене. Церква. (Фот. А. Воліка).

Рис. 21. С. Вижне Висоцько (Галичина). Церква 1800 р.
(Рис. А. Лушпинського 1912 р.)

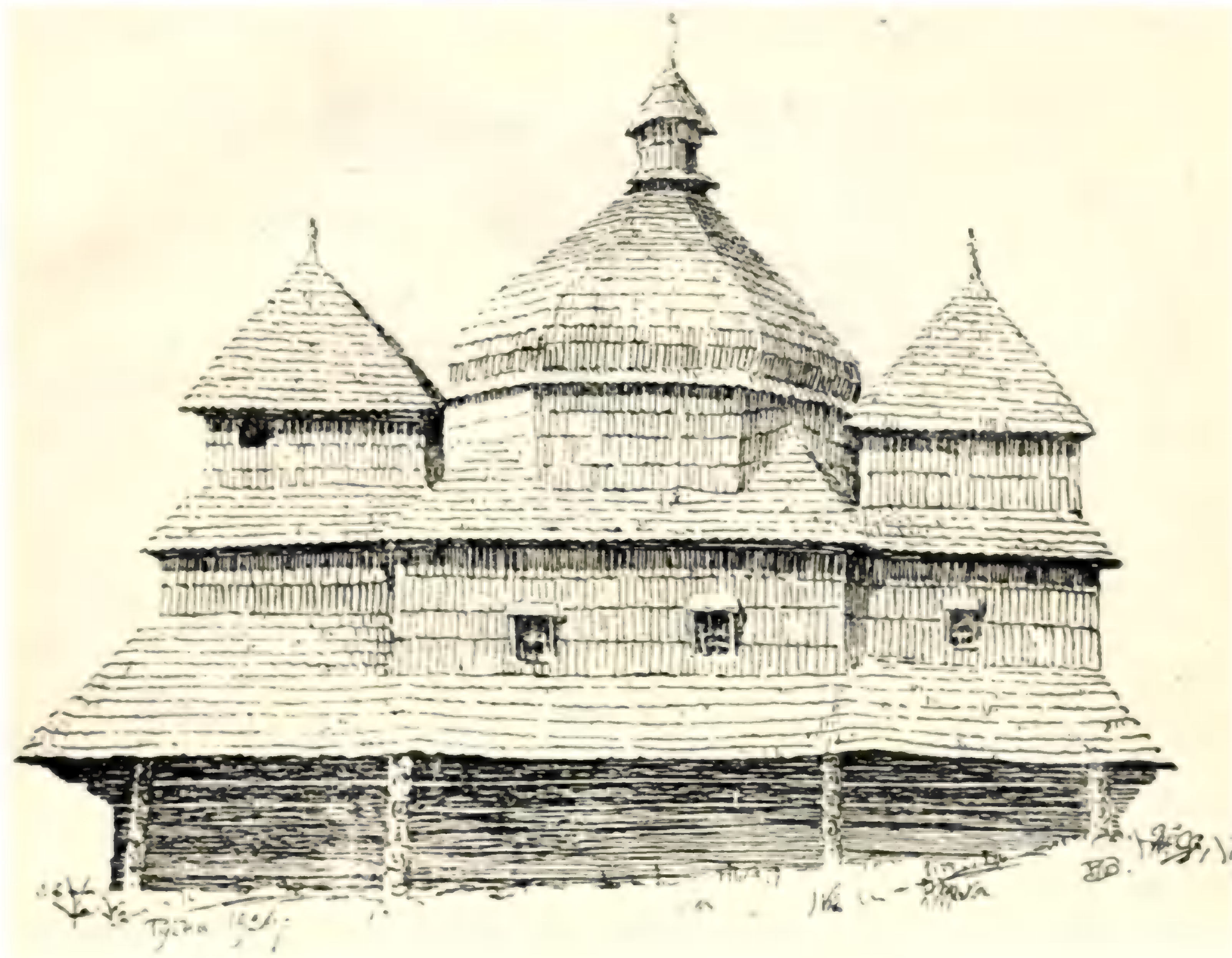

Рис. 22. С. Гусна. Церква 1759 р.

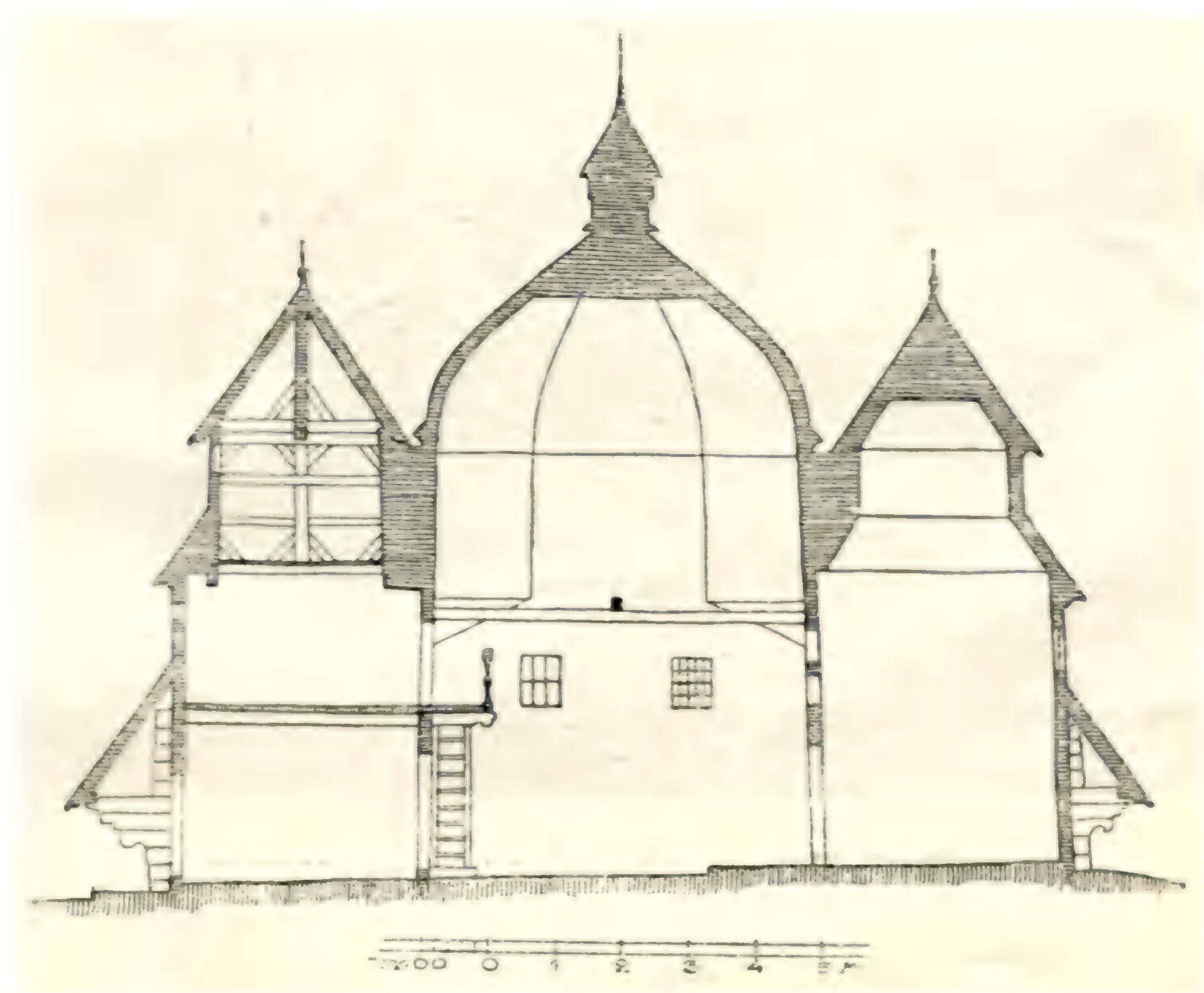

Рис. 23. С. Гусна. Церква 1759 р. Перекрій.

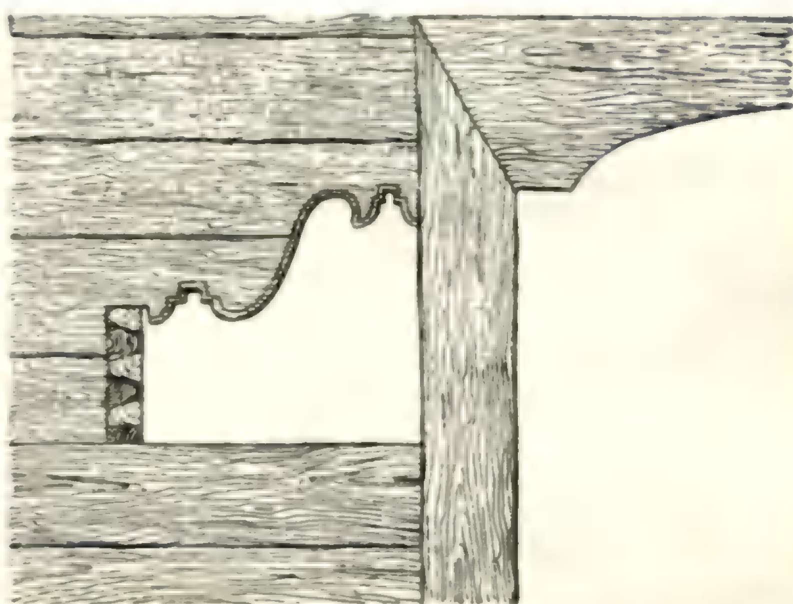

Рис. 24. С. Гусна. Церква 1759 р.
Деталь входу до бабника.

Рис. 25. С. Плоске. Церква 90-их рок. XVIII ст.

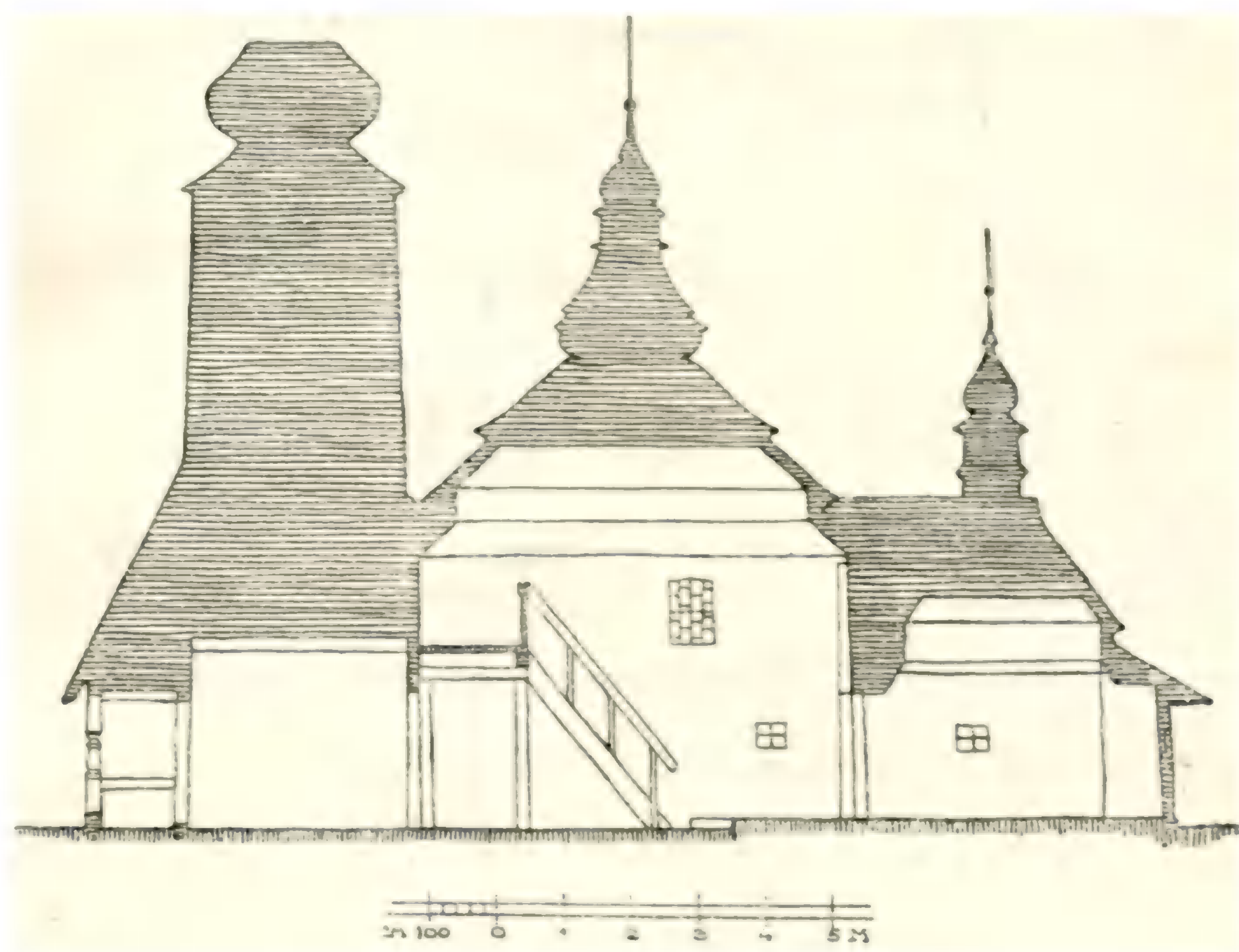

Рис. 26. С. Плоске. Церква 1790-их рок. Перекрій.

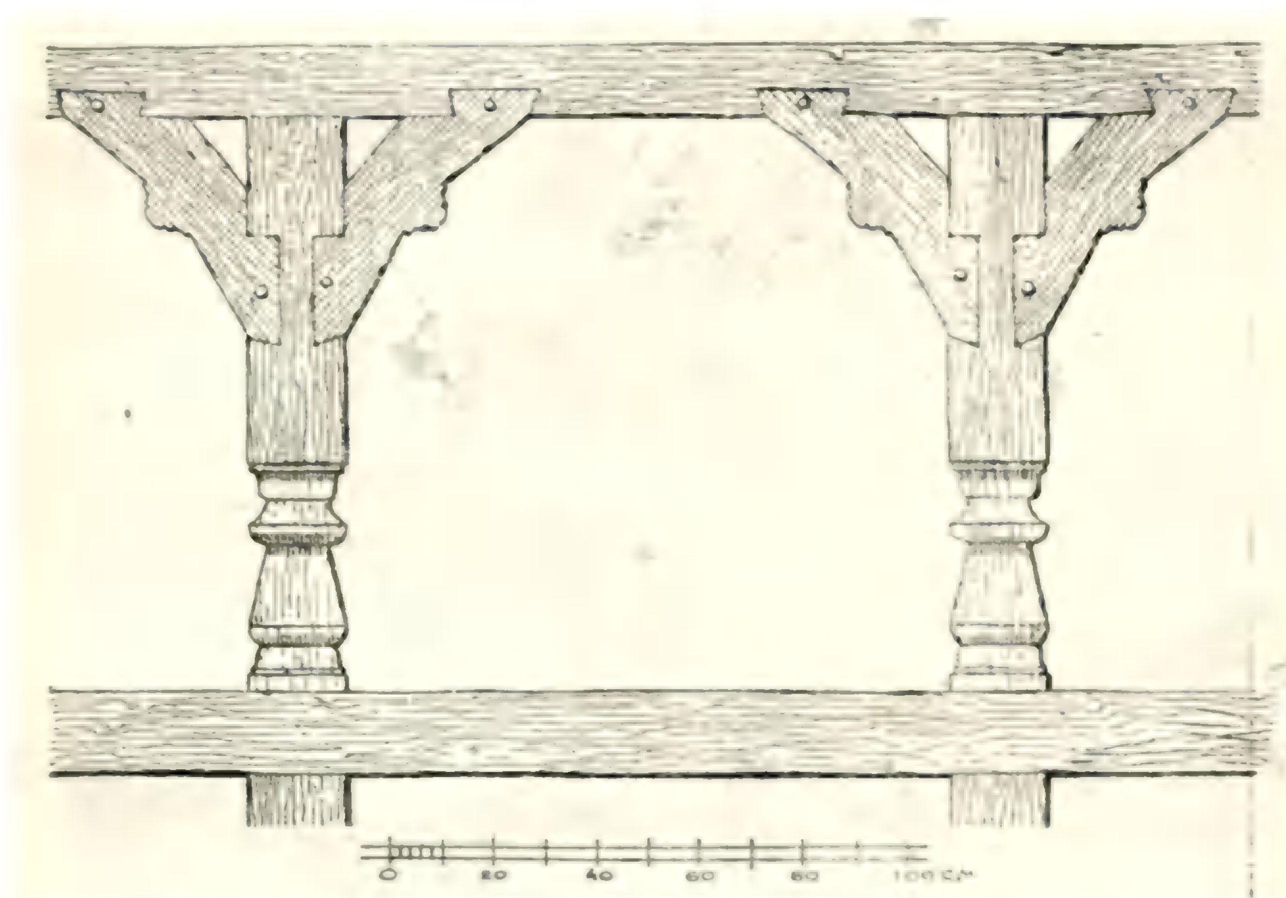

Рис. 27. С. Плоске. Церква 1790-их рок. Сохи опасання.

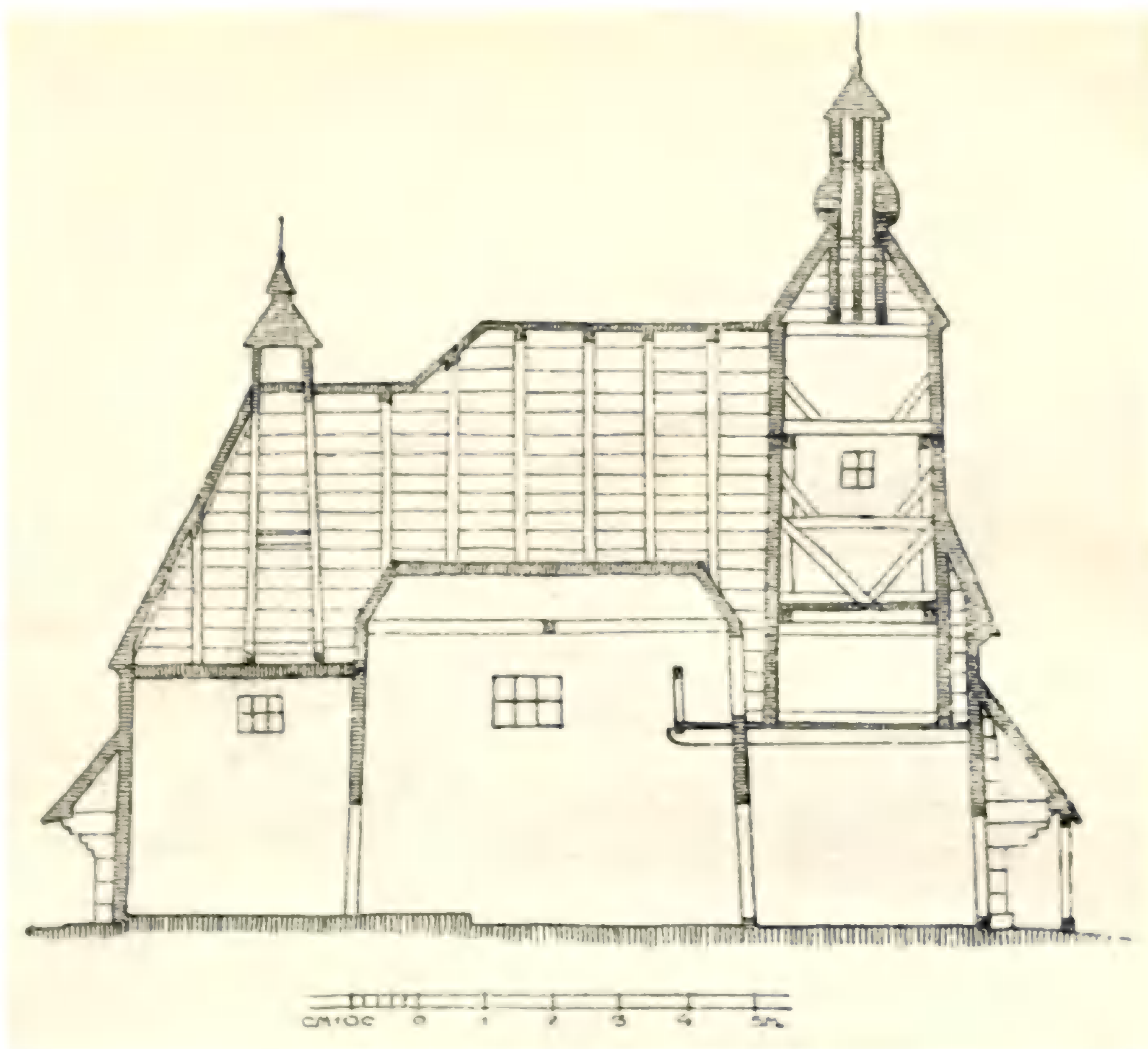

Рис. 28. С. Сола. Церква 1770 р. Перекрій.

Рис. 29. С. Поляна у суч. Схід. Словаччині. Церква 1759 р. (Фот. Р. Гульки.)

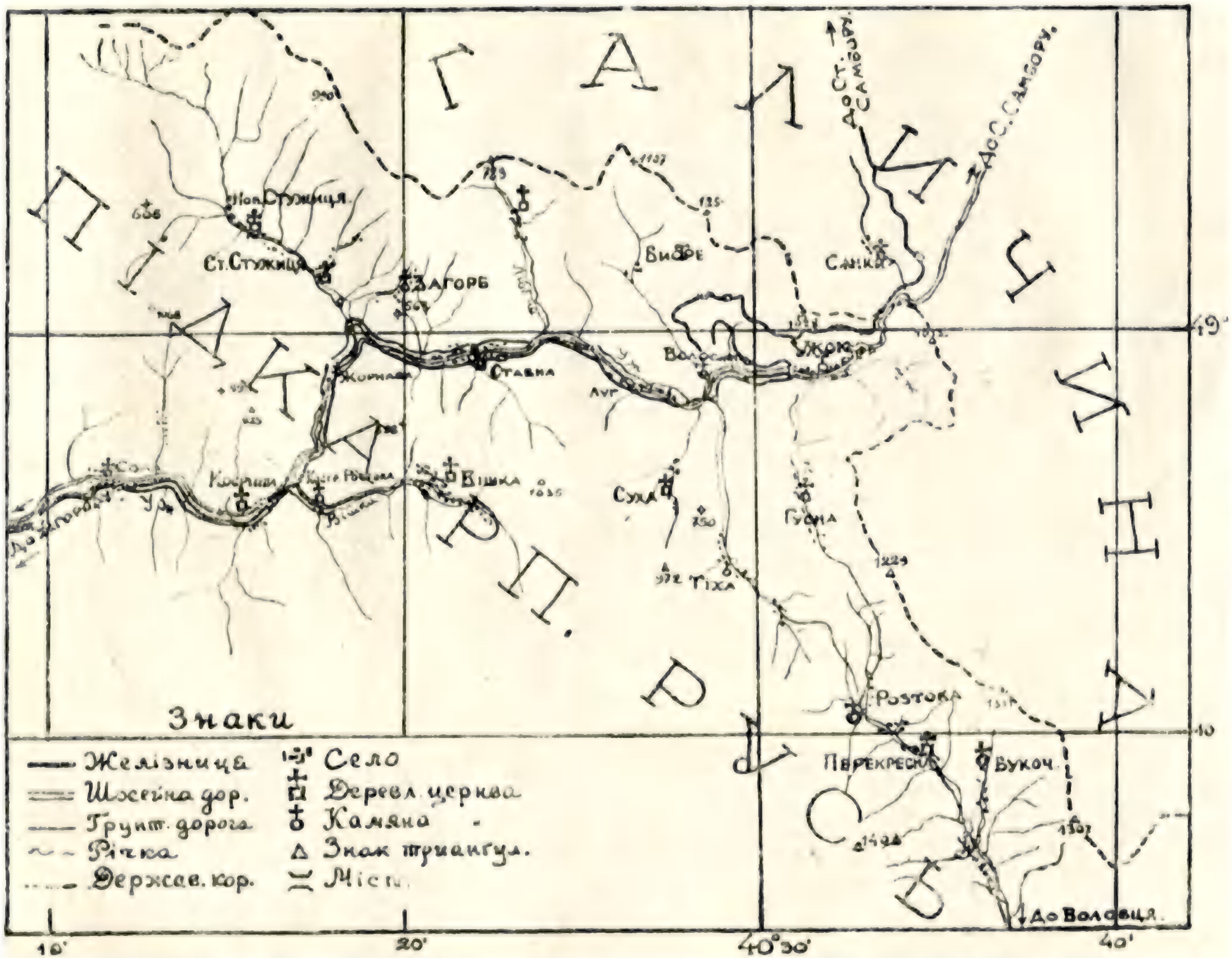

Рис. 30. Мапа округи Велика Березна на Підкарпаттю.

Рис. 31. Топоґрафія „бойківського“ типу церков у Карпатах: ○ — простий тип, ⊙ — складний тип.

Слідами гетьмана Мазепи.[1]

Подав *Богдан Барвінський.*

IV.

Польська карикатура Мазепи в світлі його портретів.

Коли ходить о дефініцію карикатури, то вона доволі проста: карикатура — се рисунок або різьбарський твір, котрого ціллю висміяти когонебудь або якийнебудь вчинок, суспільну подію, суспільний устрій і т. п. Щоби звернути увагу на дану особу, підчеркуеться в рисунку її фізичні хиби й особливости, а се становить властиву карикатурність, перший ступінь комічного, підчас коли гумор в карикатурі є другим, а сатира третім і найвисшим ступінем, твором о найбільше комічнім змісті.[2])

Візьмім тепер під увагу часи Козаччини й її визначніщих діячів: оскілько розходиться о сатиру в тих часах, то вона доволі розповсюджена;[3]) те саме можна сказати й про карикатуру. Не маючи претенсій на повноту, згадаю тут мимоходом про деякі характеристичні козацькі карикатури тих часів. І так на перший плян вибивається звісний сатиричний портрет Богдана Хмельницького, котрого автором є тодішній славний голяндський ритівник Вільгельм Гондіюс. Сатиричність сього портрету в порівнанню з портретом Хмельницького, зладженим Гондіюсом в 1651 р., проявляється в тім, що гетьман зображений тут із ослячими ухами,

---

[1]) Гл. Записки Н. Т-ва ім. Ш-ка т. 129, ст. 107—140, де подані під тим загальним заголовком статті I—III.

[2]) Пор. н. пр дефініцію в статті Петрушевського: Карикатура. Энциклопедическій Словарь Брокгауза и Ефрона т. XVI A. С.-Петербургъ 1895, ст. 494.

[3]) Пор. н. пр. мою III-ю статтю в Записках т. 129, ст. 123—140.

замість пер на шапці нарисовано козячі роги, а крім сього замість титулу „dux“ ужито іронічного слова „ductor“.[1])

Гумористично-сатиричними рисунками являються натомість поличчя двох козаків, Кивайла й Івана, подані в сатиричній поемі Йосифа Вартоломея Зіморовича п. з. „Żywot Kozaków Lisowskich, także i potyczki ich szczęśliwe. Wydany roku pańskiego 1620.“[2]) Підчеркуючи гумористично-сатиричний тон в поемі Зіморовича, новійший її видавець Гек так висловлюється про повисші рисунки: „Nie inny też charakter ma rycina kończąca cały poemat i przedstawiająca dwie głowy rozmawiających z sobą kozaków Kiwajła i Iwana, w zupełności na kształt i sposób Odrępalskiego i Zapytalskiego we lwowskiem humorystycznem piśmie Szczutku“.[3])

Оцінюючи студію д-ра Франка: „Хмельнищина 1648—1649 років у сучасних віршах“, подав проф. Брікнер звістку про дві ритовини, зображаючі, як показується, карикатури двох знатніших козаків, Максима Кривоноса й Карпа Півтора Кожуха: „Wręcz plugawymi — пише проф. Брікнер — są dwa świstki przechowane w gdańskiem archiwum miejskiem, małe folio, po jednej stronie zadrukowane, bez r. i m., gdzie pod ryciną, wyobrażającą raz Krzywonosa a drugi raz jego atamana Półtora Kożucha, wypisano wiersze, które to, gdyż te karty chyba unikaty, w skróceniu przytaczamy“.[4]) З тих двох карикатур опубліковано досі, на жаль, тільки карикатуру Кривоноса. Перший подав її яко „портрет“ Кривоноса д-р Чоловский у своїй популярній моноґрафії „Wysoki Zamek“,[5]) а опісля д-р Щурат, оцінюючи її яко карикатуру, подав її в статті п. з. „Карикатурний Кривоніс“.[6]) І хоча сатиричні вірші, уміщені під обидвома ритовинами, не лишають місця сумнівови, що маємо тут діло із двома

[1]) Близше про сей портрет л. Хоткевич: Альбом історичних портретів. Серія І, випуск 1. Львів 1909, в статті „Про портрети Богдана Хмельницького“ ст. 6.

[2]) Żywot Kozaków Lisowskich. Poemat Józefa Bartłomieja Zimorowicza. Ocenił i wydał Korneli Juliusz Heck. Відбитка зі „Sprawozdania z czynności Zakładu narodowego im. Ossolińskich we Lwowie za rok 1886.“ Lwów 1886, ст. 35. Тут на ст. 26 карикатурний „herb kozacki“.

[3]) Ibidem ст. 15.

[4]) Kwartalnik historyczny XIII, 1899, ст 586—587.

[5]) Biblioteka Lwowska IX—X, Lwów 1910. ст 71. „Według współczesnego drzeworytu“.

[6]) Неділя. Рік І, Львів 1911, ч. 2. ст. 7.

карикатурами, також проф. Грушевський, ідучи мабуть за д-ром Чоловским, умістив карикатуру Кривоноса лише з підписом „сучасна польська ґравюра“,[1]) начеб се був його вірний портрет, а Липинський, публікуючи у своїй студії „Stanisław Michał Krzyczewski“ ритовину, зображаючу Кривоноса, з примірника в Музею ім. Емерика ґр. Гуттен-Чапского в Кракові й згадавши, що проф. Брікнер і д-р Щурат уважають її польською карикатурою, висловив сумнів що до сього: „W drzeworycie powyższym, przynajmniej w tej formie, w jakiej zachował się on w Zbiorach hr. Hutten Czapskiego, poza wadliwością rysunku, wyraźnych cech karykaturalnych dopatrzeć się trudno.“[2]) Також анонімний автор статті „Про портрет Кривоноса“ пише супроти погляду д-ра Щурата: „Карикатурний є тільки ніс надто великих розмірів. На перший погляд можнаби думати, що се слабонька копія портрету, або невдатний рисунок з памяти, бо не видно в ньому ніякого карикатурного хисту.“[3]) Шкода, що для провірення не маємо виданої другої карикатури, Карпа Півтора Кожуха, всеж таки, на мою думку, нема сумніву, що се таки карикатура Кривоноса, чого довів основно д-р Щурат.

Ще в 1909 р. подав я звістку про віднайденнє мною в одній із книг „Архива актів ґородських і земських“ у Львові карикатурного рисунку, зображаючого гетьмана Івана Мазепу й заповів оголошення спеціяльної розвідки про нього.[4]) Для зрозуміння сього, звідки між урядовими актами взялася карикатура Мазепи, мушу сю справу близше пояснити. Попри висших урядників в ґородській канцелярії за часів давньої Польської Речіпосполитої були заняті й низші урядники, т. зв. палєстранти, звичайно люди молодші, котрі познакомлювалися також практично з правом. Деколи вступали в їх число потомки знатних і богатих домів, найчастійше одначе убожша шляхта або навіть плебеї, що бажали в будучині заняти становища судових оборонців (патронів). Одною із катеґорій тих низших канцелярійних урядників були індуценти, котрих канцелярія уживала до переписування актів з протоколу до індукти. Отсі індуценти, оскілько найшли в індукті вільні незаписані карти,

[1]) Грушевський: Ілюстрована Історія України. Київ-Львів 1912, ст. 301.

[2]) Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa... wydana... pod redakcyą Wacława Lipińskiego. Kijów 1912, ст. 385.

[3]) Руслан 1911, ч. 12. При тій нагоді звертаю увагу автора сеї статті на те, що й на повнім ґданськім примірнику, а не лише на обтятім краківськім, є напись: „Znaczny Kozak Krzywonos«. Brückner: Op. cit. ст. 587.

[4]) Історичні причинки II, Львів 1909, ст. 84—85.

записували їх часто дрібнійшими літературними творами, деколи власної композиції; з їх руки походять також ріжнородні рисунки, котрі подибуємо в актах.[1])

Найдена мною карикатура Мазепи міститься в книзі „Inducta Relationum Castrensium Haliciensium" том 217 з 1720 р. сторона 137.[2]) Цілий сей том обіймає 2928 сторін „folio" і заповнений на незаписаних місцях всякого рода рисунками (переважно карикатурами) й віршиками. Перший акт, вписаний на ст. 3, походить з 2. січня 1720 р. (Actum in C[ast]ro Hal[iciensi] Feria 3tia in C[rasti]no Festi Circumcisionis X[ri]sti D[omi]ni A[nn]o ejusd[em] 1720),[3]) останні справи походять із 24. грудня 1720 р. Карикатурні рисунки стрічаємо осьтакі (карикатуру Мазепи обговорю основно окремо).

На ст. 26 бачимо погруде якоїсь особи о вигляді розбишаки, з кучерявим розбурханим волосєм, о низкім, запалім чолі, з носом вгнутим і задертим на кінці вгору, над горішньою щокою вуси, долішня щока сильно розвинена. На неправильнім четверокутнику, понизше шиї, напись: „Uera effigies Przewoznika Teniawego(?) Ho[min]is nequa[m]", а під сподом двостих:

Si fueris censor primo te crimine purga
Ne tua te damnent facta neffanda reum.

На ст. 69 уміщена моноґрама IHS (з хрестиком над H). Се відома моноґрама імени Христа, принята Єзуїтами, котрої значіннє пояснюють або як „Jesum habemus socium", або як „Jesus hominum salvator", або вкінці як „In hoc signo [vinces]". На ст. 70 під написю „Effigies Pithagoraei" уміщена поясна карикатура, з довгим кучерявим

---

[1]) Balzer: Kancelarye i akta grodzkie w wieku XVIII. Lwów 1882 ст 11—12 і 27; Dąbkowski: Urzędnicy kancelaryjni sądów ziemskich i grodzkich w dawnej Polsce. Lwów 1918, ст. 12 і 15—19; Dąbkowski: Palestra i księgi sądowe ziemskie i grodzkie w dawnej Polsce. (Pamiętnik historyczno-prawny Tom III, zesz. 2). Lwów 1926, ст. 17—18, 29 і 84—85. Літературні твори й рисунки палестрантів в судових книгах означує проф. Домбковский назвою „wtręty materjalne". Ibidem ст. 83.

[2]) „Inducta" була се книга, до котрої вписувано акти з протоколу, а одною із її катеґорій був „liber relationum", де містилися всякого рода вписи (з виїмком контрактів о добра земські), особливо публичні акти. Пор. Balzer: Op. cit. ст. 21—22 і 40; Sochaniewicz: Archiwum krajowe aktów grodzkich i ziemskich we Lwowie. Przewodnik nauk. i liter. 1912, ст. 845 і 933.

[3]) В гранчасті клямри уймаю або розвязання скорочень, або слова затерті, а відчитані мною.

волосєм, з довгим носом, малим вусиком, з загненою в гору цапиною борідкою. Видно крім сього праву руку, звернену вперед, із розпростертими пальцями. Побіч затерто навмисно чорнилом, але можна відчитати слова: „[Rodzony brat Bilinskiego] Tarasa".

На ст. 106 вирисований „Scipio Africanus". Се погрудє чоловіка в колпаку, з довгим кучерявим волосєм, з довгим носом, з вусиком. Побіч затерто рівнож чорнилом, але можна іще лучше розпізнати слова: „[Rodzony brat Bilinskiego] Tarasa". (Перед сьою карикатурою на ст. 105 бачимо серед цвітів мужеське погрудє „en face", з довгим волосєм, без вусів).

На ст. 180 під написю „Generalis Wensefelt" уміщена погрудна карикатура, о голові в виді скіпця, перед чашки лисий, з заду спадає довге волосє в кучерах. Ніс незвичайно довгий, острий, троха в діл загнений. На ст. 189 чотиростих, що зачинається словами: „Cum tepet africus zephyris spiran[tibus] aër", а на ст. 190 півтретяраменний хрест, над ним корона, по боках напись: „Tibi corona". Се герб Потоцких „Pilawa", поданий очивидно з нагоди виступаючого низше в акті Станіслава Потоцкого, галицького й коломийського старости. На ст. 196 „Apologi de Ingratitudine humana oblata... per Pithagoram Philosophum conscriptus", а на ст. 198 „Continuatio Apologi". До сього додана погрудна карикатура „en face", з бородою й вусами, з кучерявим волосєм, з підписом „Friso Apologicus". Побіч затерто, можна одначе відчитати слова: „[Ktory był Brat Rodzony Basilego Tarasa y Motowidła Bilinskiego]". +

На ст. 1176 знова моноґрама IHS, на ст. 1288 дві мужеські погрудні карикатури без підписів, а на ст. 2815 такі слова: „Hocce vacuum[1]) censeat[ur] ideoq[ue] manib[us] p[o]ponis repletum esto". Під сими словами три карикатури: в горі мужеське погрудє, немов якогось шляхтича, котрий щось говорить (слова, виходячі з уст, годі відчитати); під ним погрудє попа „en face" в колпаку, з довгим волосєм і бородою; побіч нього попадя в намітці, з корабликом на голові. Підпис зачинається від слова „Sorores...", але дальші слова затерті так, що годі їх відчитати.

---

[1]) Про значіннє вільних місць т. зв. „vacua spatia" або „vacuum" в індуктах гл. Balzer: Op. cit. ст. 24; Sochaniewicz: Op. cit. ст. 846; Dąbkowski: Urzędnicy kancelaryjni ст. 5; Dąbkowski: Palestra ст. 9. Після припису права й канцелярійної практики трансакції, внесені до протоколу, мали бути записані до трьох днів, колиж до сього часу копій не подано, незаписане в індукті місце мало бути, почавши з четвертого дня, счеркнене яко „vacuum spatium" (вільне й незаписане місце).

На основі дописок при карикатурах, в котрих переслідується якогось Білинського[1]) можна здогадуватись, що був се оден із палестрантів галицької городської канцелярії та походив із дрібної української загонової шляхти й, се дало може повід його товаришам по званню, Полякам, в сей спосіб доскулювати йому. Нам відома родина Білинських гербу „Łodzia“ з придомком „Taras“, що вилеґітимувала своє шляхотське походження в 1782 р. перед галицьким городським судом та в 1844 перед Виділом галицьких станів; раз ужила таж родина (в 1782 р. перед гал гор. судом) придомка у формі „Tarasowicz“.[2]) Придомка „Tarasowicz“ уживає одна дуже розроджена лінія Білинських гербу „Сас“. Вони вилеґітимували своє шляхотське походженнє в 1782 р. перед судами городським і земським перемиським, земським буським і земським львівським та між рр. 1828 а 1830 перед Виділом галицьких станів.[3]) З котрої родини походив палєстрант Василь Білинський з 1720 р., не знати. Зверну тільки увагу на те, що в родині Тарасовичів-Білинських гербу „Сас“ повтаряється доволі часто родинне імя Василь, можливо отже, що наш Василь Білинський належав до родини Сасів-Тарасовичів, а що ся родина була українського походження, тож імовірно на тлі національних контроверсій між товаришами-палєстрантами могла явитися й згадана Мазепина карикатура.

Розмір карикатури 15·5 × 16 cm.[4]) Вона зображає погрудє старшого мужчини, з правого профілю, о великім мясистім носі, що зраджує сильно розвинені ніздря, на кінці дещо піднятім у гору. Голова оголена, лише над чолом звисає козацький „оселедець“, чоло в морщинах, ухо нефоремне, вус рівний, середньої величини (ані не підігнений у гору, ані не звисаючий), лице (дещо поморщене)

---

[1]) Dąbkowski: Urzędnicy kancel. ст. 20 і Palestra ст. 27 згадує між тихими, витревалими, привязаними до актів канцелярійними урядниками, також певне число урядників галицької городської канцелярії. Між ними був справді якийсь „Biliński Bazyli Taras Motowidło“; одначе аж від 1754 р., отже ледво чи ідентичний зі своїм іменником з 1720 р

[2]) Poczet szlachty galicyjskiej i bukowińskiej. Lwów 1857, ст. 20—21.

[3]) Ibidem ст. 20—22.

[4]) Її було незвичайно тяжко сфотоґрафувати, бо книга дуже груба (около 3000 сторін); крім сього в Архиві незвичайно лихе освітленнє а ситуацію погіршив іще слітний день (се була перша половина дуже слітного липня 1918 р.) Знимку в поменшенню зладив удачно д-р Олександер Барвінський. За ласкавий дозвіл зладження фотоґрафічної знимки й опублікования її складаю ось тут найщиршу подяку Світлій Управі згаданого Архива, а п-і д-р Гелєні Полячківній, архивістці сього Архива, окрему подяку за поміч у хвилі ладження знимки.

з боку й на долішній щоці виголене, лишень понизше долішньої губи уміщена борідка у виді малого клаптика волося, що сягає аж до підборідка. Ся борідка нагадує дуже своїм виглядом славнозвісну борідку цісаря Наполеона III („Kinnbart à la Napoleon III).[1])

Для пояснення, кого зображає поданий рисунок, уміщена по обох боках карикатури латинська напись: „Effigies Uera Ducis Uelitu[m][2]) Mazepae[,] qui non nouit uiuu[m] talem[,] conijcia-

t[ur] quale[m] esse uidere uellet.“ Понизше шиї, на втятім бюсті, плюгавий двостих в українській мові, латинськими буквами:

Kozak Mazepa oseƚedec maie
Wsich Swych Rusyniw pod S...u chowaie.[3])

З артистичного погляду не має ся карикатура ніякої вартости; всеж таки годі перейти над нею до дневного порядку з ріжних

---

[1]) Пор. н. пр. ритовини, зображаючі Наполеона III, в Бібліотеці „Народного Дому“ (тека XXVII, ч. 977: E. Desmaisons del. — Carl Mayer sc., або ч. 978: Peint. par E. Winterhalter — Gravé par Pollet).

[2]) Слово „velites“ означає легко збройних. тут козаків.

[3]) Про сей двостих гл. близше в моїй III-ій статті в Записках т. 129, ст. 129—130.

зглядів. І так цікавою є та обставина, що, коли з одної сторони знаємо дотично Мазепи цілий ряд похвальних і „обличительных" віршів, а з другої сторони значне число його портретів (хоча й не знаємо з цілковитою певностю, з виїмком апотеоз, котрий із них справді зображає Мазепу), то ся карикатура є одинокою карикатурою нашого гетьмана, яку досі удалося віднайти. Правда, о. Застирець, не бачивши ритовини Ґаляховського, пробував довести, що се карикатура чи памфлет на Мазепу.[1]) Одначе сей хибний погляд збив основно проф. Богдан Лепкий в статті „Ще про портрет гетьмана Івана Мазепи"[2]) і я в статті „Кілька уваг до заміток про алеґоричну картину Ґаляховського".[3]) Зате зверну увагу на ритовину Михайла Карновського, уміщену в панеґірику в честь Петра Вел. після полтавської битви, п. з. „Политиколѣпная Апоѳеосіс". На тій ритовині зображений їздець-лицар в панцирі й шеломі, котрий убиває копієм змия (Мазепу) й топче конем льва (Карла XII).[4]) Як звісно, лев — се герб Швеції, зновжеж Стефан Яворський згадує у своїм вірші „In vituperium Mazepae" — „Свѣйского лва и волка Мазепу", називаючи притім Мазепу „ядовитымъ и лукавымъ змѣемъ".[5]) Та мимо сього, в ритовині Карновського годі добачувати карикатуру Мазепи, й тому згадана висше карикатура остане, покищо, одинокою карикатурою того гетьмана.

Крім сього важна вона для нас ще й із того згляду, що дає кілька цікавих подробиць до Мазепиної портретистики. І так годиться передовсім звернути увагу на „оселедець", котрий бачимо на карикатурі гетьмана й про котрий згадує двостих, уміщений на ній. Се т. зв. у козаків „чуприна", котру підстригалося в сей спосіб: „Вся голова голилась чи стриглась при тілі, над саминже лобом зіставляли кругле пасмо волося пальців у три ширини. Волосє те часом відростало у довгу косу, котру можна було, зачесавши на лівий бік, або обвести кругом і замотати за ліве ухо, або просто довести до нього і замотати. Частійше, коли вона була не дуже довга, тільки спускалась за вухо, і її кінець теліпавсь на плечі. Така коса надавала лицю дуже воєвничий вид і ориґінальну красу."[6]) Коли порівняти карикатуру Мазепи зі звісними нам пор-

---

[1]) Діло 1910, ч. 64.

[2]) Руслан 1910, ч. 69. [3]) Ibidem ч. 70.

[4]) Павловскій: Битва подъ Полтавой. Полтава 1908, ст. 130.

[5]) Науменко: Стефанъ Яворскій въ двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы. Кіевс. Стар., т. 13, 1885 г. сентябрь, ст. 173 і 175.

[6]) З.: Чуб і чуприна. Замітка для істориків, малярів і акторів. Записки Н. Т-ва ім. Ш-ка т. 44, Miscellanea ст. 3. До сього рисунки на ст. 4.

третами гетьмана, то лишень на портреті, опублікованім проф. Грушевським, бачимо таке „традиційне пасмо волося зпід шапки" як у Богдана Хмельницького.[1])

Про рід причіски на портретах Мазепи буду говорити обширнійше в осібній статті про його портрети, таксамо про його заріст, тут згадаю коротко, з оглядом на борідку, котру бачимо на карикатурі, що прибуває нам новий аргумент за тим, що Мазепа носив у старости бороду, на що великий натиск клав у своїх замітках Лазаревський.[2])

Плюгавий сатиричний двостих, де глузується з козацького походження Мазепи, хоча й в українській мові, вказує на те, що карикатура гетьмана є польського авторства. Вона могла повстати під впливом видуманої пригоди гетьмана, описаної Паском (він на кождім кроці підчеркує козацьке походженнє Мазепи) й Отвіновским.[3]) Заходить лише питаннє про час її повстання. Правда, вона нарисована в галицькій городській книзі з 1720 р., але сей рік мігби мати значіннє лише тоді, колиб ми були певні, що карикатура була власної композиції індуцента. Бо дуже імовірним видається мені, що індуцент мав перед собою летучий листок з карикатурою Мазепи[4]) (в роді карикатури Кривоноса чи Карпа Півтора Кожуха) і лиш нездарно її скопіював, хоча в сей спосіб збеpiг її для нас. В тім випадку могла вона повстати щойно по 1687 р., бо Мазепа згаданий на ній уже яко гетьман (dux velitum). Слова „qui non novit vivum talem" не мусять конче свідчити про се, що карикатура роблена по смерти гетьмана; тут звертається лиш увагу людий, котрі Мазепи ніколи на власні очі не бачили, що коли хто бажає знати, як виглядає Мазепа, нехай гляне на сю карикатуру.

[1]) Грушевський: До портрета Мазепи. Ibidem т. 92, ст 247. Гл. портрет на початку тому.

[2]) Лазаревскій: Замѣтки о портретахъ Мазепы. К. Стар. т. 64, 1899 г. мартъ, ст. 454 - 456 і 460—462.

[3]) Гл. про те в моїй III-ій статті в Записках т. 129, ст. 129 і 133.

[4]) Dąbkowski: Palestra ст. 85, пишучи про рисунки палєстрантів, припускає тільки що до портретів знаних осіб зі старинного світа, що вони „może są powtórzeniem rycin znanych z dzieł współczesnych. Większą wartość historyczną posiadają portrety osób współczesnych, n. p. hetmana Mazepy... Autorowie tych rysunków są przeważnie nie podpisani, wyjątkowo tylko nazwisko jest podane, oczywiście tymi malarzami byli palestranci. Jest to zatem malarstwo, można powiedzieć, palestranckie. Bogaty ten materjał czeka jeszcze dotychczas na szczegółowe opracowanie. Do pewnego stopnia korzystał z niego Łoziński Władysław w swem „Prawem i lewem" i Bohdan Barwiński w monografji o Mazepie."

Мимо сього, що покищо нема ніяких певних даних для провірення, чи згадана карикатура є самостійним твором індуцента галицької городської канцелярії, чи тільки копією якоїсь ествуючої вже карикатури, поширюваної у виді летучого листка, можемо з цілковитою певностю провірити, котрий з індуцентів умістив її на „vacuum spatium“ галицької городської книги том 217 з 1720 р.

Знаємо вже, що канцелярія уживала індуцентів до переписування актів з протоколу до індукти. Їх обовязком були именно вписи, втягнені до протоколу, переписувати, з доповненнєм правом приписаних форм, до індукти. На знак переписання счеркувано звичайно дотичні вписи в протоколі, причім індуцент подавав звичайно в долині переписаної сторони своє назвисько в виді записки „inductum per N.“ В сей спосіб заховали нам протоколи цілий ряд назвиськ індуцентів.[1]) Книзі „Inducta Relationum Castrensium Haliciensium“ том 217 з 1720 р., відповідає книга протоколів „Protocollon Relationum Castrensium Haliciensium“ том 359. В індукті на ст. 136 вписана справа „Worcel Chojecką citat“, на ст. 137 уміщена карикатура Мазепи, а під нею, на тійже стороні, вписана справа „Dijakowski Michalewskiego citat“. Обидві сі справи занотовані в згаданій книзі протоколів на ст. 331. Справи з 8 і 9 січня 1720 р., занотовані в протоколі на ст. 317—331 переписав до індукти індуцент Махніцкий, про що свідчить його власноручна записка в протоколі „Inductum per Machnicki“. Обидві отже справи, і та перед карикатурою Мазепи й та по ній, вписані до індукти Махніцким. Між ними остало в індукті „vacuum spatium“ через те, що для даної справи сторона не предложила копії до вписання, колиж справа відповідно до приписаного речинця передавнилася, замість зазначення „vacuum“, індуцент скористав із сього й вирисував згадану карикатуру.

Тому що почерк письма довкруги карикатури й плюгавого двостиха відповідає почеркови письма Махніцкого у вписаних ним до індукти справах, тому не може бути під тим оглядом найменшого сумніву, що карикатуру Мазепи рисував індуцент Махніцкий, без огляду на се, чи був він її автором, чи може лише копістом. Доки одначе не найдеться до розвязки сього питання більше даних, полишаю його до того часу вітвертим.

---

[1]) Balzer: Op. cit. ст. 28; Dąbkowski: Urzędnicy kancel. ст. 12 і Palestra ст. 17.

V.

„Мазепа“ на ковші Дмитрашка Райчі з 1676 р.

В одній із моїх розвідок, присвячених пошукуванню за автентичним портретом гетьмана Мазепи, зробив я таку замітку: „Вартоби репродукувати також Мазепу, зображеного на ковші Дмитрашка Райчі з 1678 р., що находиться в Музею кн. Чорторийських.“[1])

Ківш переяславського полковника Дмитрашка Райчі описав проф. Маріян Соколовский у своїй розвідці „Muzeum X. Czartoryskich w Krakowie“.[2]) Подавши в латинській транскрипції кириличну напись, уміщену на тім ковші, пише він далі так: „Napis ten jest przerwany trzema wieńcami laurowymi z popiersiami w środku w kozackich charakterystycznych strojach. Przedstawiają one, jak świadczą napisy, Łobojkę, Nalewajkę i Mazepę, którzy mają puhary w rękach, lub grają na teorbanach; koło jednego z nich wyryty kozak bijący w bębny, z gołą głową i kołpakiem, leżącym pod bębnami. Całe życie kozackie staje na widok tego przed oczyma...“ Хибно одначе подав проф. Соколовский яко рік зроблення ковша 1678 р., відчитавши невірно кириличні цифри, бо міжтим, як то я виказав у моїй розвідці п. з. „Причинки до польсько-української геральдики і сфраґістики“, на ковші уміщений 1676 рік.[3])

Чи портрет „Мазепи“ на згаданім ковші може мати яку звязь із гетьманом Мазепою? Проти сього промовляє передовсім хронольоґія. Знаємо, що зносини Дмитрашка Райчі з гетьманом Мазепою датуються що йно з 1687 р., коли то Мазепа, ставши гетьманом, старався позискати для себе такого хороброго й визначного чоловіка, яким був тоді Дмитрашко. Одначе відносини попсувались уже по році, а навіть стали ворожими.[4]) Далі бачимо, що погрудє „Мазепи“ на ковші Дмитрашка уміщене побіч такихже погрудь Лобойка і Наливайка. Тому не улягає ніякому сумнівови, що маємо тут діло з героями загально звісної леґенди, На-

---

[1]) Історичні причинки II, ст. 89.

[2]) Kwartalnik historyczny 1892, ст. 236—237.

[3]) Відбитка з Ювилейного Збірника Наук. Т-ва ім. Ш-ка в пятьдесятиліття основання 1873—1923. Львів 1925, ст. 8.

[4]) Стороженко: Родіонъ Григорьевичъ Дмитрашко, полковникъ переяславскій и его родъ. Очерки переяславской старины. Кіевъ 1900, ст. 160—161.

ливайком, Лободою і Мазепою, спаленими в Варшаві на мідяному волі.[1])

Що до імен, то в усіх літописях, котрі займаються сею подією, подибуємо справді, побіч Наливайка, імена його полковників Лободи й Мазепи.[2]) Історично стверджено одначе, що Наливайка й инших ватажків стято, а що до імен ватажків, то окрім Наливайка, Шаули й Шостака, вони передані непевними жерелами (Панчоха, Мазепа, Кизим).[3]) Та мимо сього воно вельми цікаве, що побіч Наливайка, Лобода й Мазепа виступають народніми героями не лише в українських переказах, але і в українській штуці.

На основі повисше сказаного мушу змінити свій погляд, висловлений у 1909 р. в тім напрямі, що „Мазепа" на ковші Дмитрашка Райчі не може бути ніяким причинком до портретистики гетьмана Мазепи.

---

[1]) Пор. Франко: Наливайко в мідяному биці. Причинок до історії леґенди. Науковий Збірник присвячений проф. Михайлови Грушевському. Львів 1906, ст. 76—90.

[2]) Грабянка: Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ кровавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого Року 1710. (Лѣтопись Григорія Грабянки). Кіевъ 1854, ст. 24; Лизогубъ: Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялося въ Украинѣ малороссійской. (Сборникъ лѣтописей относящихся къ исторіи южной и западной Россіи. Кіевъ 1888, ст. 4); Черниговская лѣтопись. (Южнорусскія лѣтописи, откр. и изд. Н. Бѣлозерскимъ. I, Кіевъ 1856, ст. 12); Краткое лѣтоизобразительное знаменитыхъ и памяти достойныхъ дѣйствъ и случаевъ описаніе (Ibidem ст. 55); Краткое описаніе Малороссіи (в додатку до „Лѣтописи Самовидца". Кіевъ 1878, ст. 215); Лукомскій: Собраніе историческое. (Ibidem ст. 370); Ригельманъ: Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи. Часть I, Москва 1847, ст. 29; Кониській: Исторія Русовъ или Малой Россіи. Москва 1846. ст. 39. (Тут Лобода є полковником, Федір Мазепа полковим судією, Яків Кизим київським сотником). „Лобойко" на ковші Дмитрашка ідентичний очивидно з Лободою, хоч у Величка: Лѣтопись событій въ югозападной Россіи въ XVII мъ вѣкѣ, II, Кіевъ 1851, ст. 135 згаданий у тій формі в 1667 р. Василь Лобойко, полковник в Кальнику, з часів Хмельницького.

[3]) Грушевський: Історія України-Руси. VII, Київ-Львів 1909, ст. 237—238. Проф. Груш. звертає увагу на те, що в українських переказах (аж до „Історії Русів") Наливайка печуть на мідяному волі (в „Іст. Русів" в мідяному волі, таксамо й у Лукомського). Крім сього підносить проф. Гр., що д-р Франко міг тільки гіпотетично висловитися про звязь сеї леґенди з Фалярідовою леґендою хоч з другої сторони на звязь сього переказу з Филярідовою леґендою вказав уже Куліш (Ист. возсоед. II, 147), що рівнож підносить проф. Гр.

Доповненнє до статті І.

В моїй І-ій статті п. з. „Безіменна похвала гербу Мазепи“[1]) дав я опис безіменного панеґірика „Krzyż początek mądrości w herbownym kleynocie... Jana Mazepy“[2]) з примірника в „Бібліотеці Ординації ґр. Красіньских“ у Варшаві. На основі даних в тексті панеґірика означив я Чернигів яко місце випечатання, щож до часу випечатання, то клав я його між 1697 і 1700 р. Поза тим, що знав його Руліковский і Естрайхер, я перший дав його докладний опис. Але щойно з праці С. Маслова: „Етюди з історії українських стародруків“[3]), а саме з V-го етюду п. з. „Зерцало от писанія божественнаго“. Чернигів, 1705, F°, з присвятою гетьманови Мазепі“,[4]) де автор, не знаючи моєї статті, дав рівнож опис панеґірика „Krzyż“ і деякі вцімки з нього, довідуємося, що є він частиною твору „Зерцало...“, випечатаного в Чернигові 1705 р. в друкарні Троїцького Іллінського монастиря й міститься тамже на листі 8—12. Примірник, котрим послугувався Маслов, походить з бібліотеки Київо-Софійського собору ч. 977. Строєв і Пекарський мали мабуть неповні примірники, в котрих не було панеґірика „Krzyż“ і його дальшої частини „Koloss krzyżopodobny“. Додам, що видавництво „Українська Книга“, містить дуже богато даних, котрі можуть доповнити мої статті.

---

[1]) Записки т. 129, ст. 108—119.
[2]) Ibidem ст. 114—118.
[3]) Українська Книга XVI—XVII—XVIII ст. (Труди Українського Наукового Інституту Книгознавства, том І). Київ 1926, ст. 77—152.
[4]) Ibidem ст. 114—135.

Початки преси на Україні.

1776–1850.

Подав ***Ів. Кревецький.***

I.

Перша ґазета на Україні.

(1776).

Преса на Україні появляється досить пізно.

Коли на Заході зародки часописів подибуємо вже в XVI ст.,[1]) а перші часописи в нинішнім розумінню на поч. XVII ст., коли часописи у Польщі появляються в 2-ій пол. XVII ст., а в Росії й Угорщині на поч. XVIII ст., то на Україні часописи появляються щойно в 2-ій пол. XVIII ст.[2])

Перший часопис появився на Україні в 1776 р.

Як і перша книжка, він появився на Західній Україні, у Львові.

---

[1]) Сліди преси зустрічаємо вже в старім Римі (Acta Senatus й Acta diurna за Юлія Цезара) а також у середньовічнім Китаю (пекінґський Державний Часопис, що про нього згадується в китайській літературі вже між 700 і 800 рр. по Хр.). Але безпосередньої тяглости між ними і нинішньою пресою нема ніякої (Dr. H Diez. Das Zeitungswesen. Leipzig, 1910. Ст. 11).

[2]) В 1907 р. др. В. Щурат опублікував у „Записках Н. Т. ім. Ш.“ повний текст „львівського тижневника з 1749 р.“ п. з. „Kuryer Lwowski“, що до того часу був невідомий бібліоґрафам [Др. В. Щурат. Львівський тижневник з 1749 р. — З. Н. Т. ім. Ш. т. LXXVII]. Але приглянувшись ближче згаданому „тижневникови“, ми бачимо наглядно, що се не часопис, а — вживаючи нинішнього терміну — т. зв. одноднівка, видана з нагоди інтронізації львівського гр. к. епископа Льва Шептицького і з ініціятиви найближчого епископського окруження. Тому і не має вона не тільки ніякої нумерації (що є одною з головних ціх часопису), але навіть дати видання (ні дня, ні навіть року). Одноднівки такі відомі бібліоґрафії XVII—XVIII вв.

Се тижневик у французькій мові п. з. „Gazette de Léopol“ (Львівська Ґазета).[1])

Одинокий відомий досі примірник згаданої „Ґазети“ зберігається у бібліотеці Оссолінських у Львові під ч. 20.933. Се річник із 1776 р.

Всіх чисел у зганім примірнику — 51. Ч. 1-е з дн. 1. I, ч. 51-е з 19. XII. Відступ часу між поодинокими числами виносить 6—8 днів. Тільки відступ між ч. 1-им і 2-им виносить аж 11 днів. Формат ґазети невеликий: 23 cm × 18 cm (сам текст 17 cm × 14 cm). Обєм кождого числа: 2 картки = 4 ст. Крім того при поодиноких числах є ще окремі додатки: Les annonces згл. Supplement, що мають по 2—4 сторінки формату „Ґазети“. В нашім примірнику всіх додатків є 15. У заголовку часопису вміщений австрійський двоголовий орел з цвітами по боках і підписом: Sub umbra alarum tuarum (В тіни твоїх крил).

Як бачимо, одинокий відомий примірник першого часопису на Україні, що зберігся до нашого часу, неповний. Бракує в нім напевно останнього ч. 52-го самої „Ґазети“, а також, як побачимо далі, деяких додатків до поодиноких чисел.

Який зміст „Gazette de Léopol“?

„Ґазету“ виповняють виключно вісти зі всіх важнійших міст Европи, передовсім зі столиць, від Москви аж по Мадрид. Вісти сі найріжнороднійші. Головно політичні, хоч є і з приватного життя. Важні і зовсім маловажні. Вістей таких у кождім числі 2—10, залежно від обєму. Вони відповідають нинішнім телеґрамам і хронікарським новинкам. Вістями заповнені і додатки п. з. „Supplements“. Додаткиж п. з. „Les annonces“ містять ріжного роду оголошення: купецькі й ин. Майже у кождім другім числі знаходимо оголошення ц. к. льотерії: витягнені числа.

Ніяких статтей, редакційних чи инших, в „Ґазеті“ нема.

Серед вістий, що їх подає „Gazette de Léopol“, нашу увагу звертають „ukrainica“.

---

[1]) Слід видавання у Львові якогось сурроґату часопису маємо вже безпосередно після прилучення Галичини до Австрії (1772 р.). Тоді, як свідчить оден акт архіву б. галицької ґубернії, львівський друкар А. Піллер мав випускати ріжні „Повідомлення“ („Avertissements“, як сказано в акті). Та що робив се своєвільно, без дозволу місцевої влади, тому галицька ґубернія дн. 11 січня 1774 р. поручає львівському окружному урядови, щоби він заборонив Піллерови друкувати на далі згадані „Повідомлення“. „Повідомлення“ сі нині зовсім невідомі.

Їх є два роди: місцеві і замісцеві. Місцеві: вісти зі Львова; замісцеві: з Вел. України.

Вістей зі Львова є 12. Вони присвячені: львівським контрактам, обходам у Львові імянин цісаря Йосифа і цісаревої Марії Тереси, святкуванням загально-церковного ювилею (з окрема обходу згаданого ювилею львівськими і підльвівськими Українцями

NÉE 1776

SUB UMBRA ALARUM TUARUM

GAZETTE DE LEOPOL

DU PREMIER JANVIER 1776.

DE MOSCOU le 21er Decembre.

Abdoul Kerim Ambassadeur de la Porte a eu le 21 du mois passé sa premiere Audience de l'Imperatrice, on a observé dans cette Ceremonie toutte la Solennité & la magnificence usitées dans les Cas extraordinaires. Sa Majesté Imperiale, revetue des marques de la supreme puissance, & environnée de toutte sa Cour, aussi nombreuse que Brillante, reçut l'Ambassadeur dans la salle Imperiale du [illegible] Granovitaia, outre les grands de l'Empire & les M[illegible] d'etat; Ceux des puissances etrangeres, & la principale noblesse, avaient aussi eté invités a cette Ceremonie. Le Jour suivant, Il y eut le matin Cour au Palais, & le soir balparé, que S. M. & L. A. J. honorerent de leur presence. L'Ambassadeur Turc assista aussi a ce divertissement. On s'empressa a rendre a ce Ministre Ottoman tous les honneurs que l'on rend aux ministres du premier rang. Il les reçoit avec beaucoup de noblesse, son air de Dignité, qui accom[illegible]

2093

Перша ґазета на Україні.

„Gazette de Léopol“, Львів, 1776 р.

з еп. Львом Шептицьким на чолі), коронації чудотворного образу Матери Божої, приїздови до Львова ґубернатора Галичини ґр. Ауерсберґа й ин.

Вістей з Вел. України є 3. Перша про іменування ґр. Румянцева ґенерал ґубернатором України, друга — про перене-

сення резиденції ґен.-ґубернатора з Глухова до Києва, і третя — частина російської записки про плавбу на Дніпрі і на Чорнім Морю.[1])

Як бачимо, вістей з обсягу „ukrainica“ не богато. Та всеж таки між ними є декілька цікавих для історика. До таких належить передовсім опис львівських контрактів — одних із більших і старших на Україні, які одначе й досі ждуть іще на свого історика і про які взагалі маємо не богато вісток. Цікава також російська записка про плавбу на Дніпрі і на Чорнім Морю з 1775 р. — зокрема: подані в ній причини зруйнування Запоріжської Січи (потреба зробити торговельний шлях по Дніпрі безпечним!).

Іще на одну річ слід звернути увагу в „Gazette de Léopol“. Се оповістки друкарні Піллєра, в якій друкувалася „Ґазета“, про книжки, що їх згадана друкарня згл. її власник оферували читачам „Ґазети“ на продаж „a un tres juste prix“. Вони подають докладні заголовки кількадесятьох книжок, головно заграничних, найріжнороднійшого змісту, в мовах: французькій (головно), латинській, німецькій і польській. З оповісток сих довідуємося, що читали певні круги у Галичині в 2 ій пол. XVIII ст. з заграничних і краєвих видань. Се перші книгарсько-бібліоґрафічні оповістки на Україні.

Хто був видавцем „Gazette de Léopol“, для кого вона видавалася, яке було її життя та як довго істнувала вона?

На жаль, наші відомости про всі наведені щойно питання дуже скупі.

На самій „Ґазеті“ видавець не підписаний. Та імя його все таки знане. Се — chevallier Ossoudi.

Особа Осуді ближче не відома. Знаємо тільки, що він уже у 1773 р. виступив був перед урядом з проєктом заснування у Галичині Академії мистецтв і ремесел (Akademie der schönen Künste und Manufakturen) та що згаданого проєкту, як не на часі, уряд не приняв. Та Осуді отсею невдачею не зразився. Вже в слідуючім 1774 році він на чолі певного львівського гуртка (Gesellschaft) звертається до уряду з просьбою о дозвіл видавати у Галичині часопис (Zeitung) й інформаційний листок (Kundschafts-Blatt). Після деяких контраверсій між галицькою ґуберніею й віденським центральним урядом що до мови, в якій

[1]) Початок „записки“ бракує. Він був надрукований мабуть в однім із „Додатків“, який, на жаль, не зберігся.

можнаби дозволити видавати у Галичині часопис (галицька ґубернія пропонувала дозволити часопис тільки у французькій і німецькій мові, з чим не згодився віденський центральний уряд, допускаючи й инші мови), дозвіл одержано і від 1. І. 1776 р. стала виходити у Львові „Gazette de Léopol".

Французька мова „Газети" а також відозва в Додатку до ч. 1-го вказують виразно на читачів, для яких вона була призначена. Були ними передовсім аристократичні кола Галичини — тоді наскрізь пересяклі французчиною і космополітизмом.[1])

Не зважаючи на свій суто льояльний зовнішній вигляд, „Газета" в уряді опікуна ні протектора не мала. Правда. В однім із надворних декретів наш часопис названо: „löbliche und nützliche Einführung in Galizien". Та не зважаючи на се, він був наражений на гострі оскарження з боку уряду — за подавання „невірних і фальшивих" вісток (про касування монастирів у Чехії, про перемінювання помонастирських будинків на військові касарні, про долю монахів, про пляни повного відокремлення світських справ від духовних і т. п.).

В результаті: гострий наказ цензурі — на будуче, під особистою відповідальністю цензора, подібних вісток не перепускати.

„Gazette de Léopol" проістнувала тільки оден рік.[2])

II.

Преса у Львові при кінці XVIII-го і на початку XIX-го вв.

Почата в 1776 р. „Gazett-ою de Léopol" преса на Україні від того часу, з малими тільки перервами, істнує вже в нас постійно. Передовсім треба се сказати про Галичину, зокрема — про Львів. Львів аж до 1812 р. був одиноким на всю Україну містом, де раз-у-раз появлялися часописи і яке під сим оглядом на 35 літ випередило всі инші міста України.

Якіж часописи виходили у Львові при кінці XVIII-го і на початку XIX-го вв.?

---

[1]) В 2-ій пол. XVIII ст. виходили так само у французькій мові: у Варшаві: „Gazette de Varsovie" (від 1758 р.) з додатком „Supplement" й у Відні: „Gazette de Vienne" (1759—1788), що й були, мабуть, зразком для „Gazette de Léopol".

[2]) Ширше про „Gazette de Léopol" (з дословними виписками „ukrainica") див. у моїй статті п. з. Перша ґазета на Україні в ч. 4 за 1926 р. „Бібліологічних Вістей" Українського Наукового Інституту Книгознавства у Київі й окремо (К. 1927).

Після припинення „Gazette de Léopol“ був Львів, а з ним і ціла Україна, через 6 літ взагалі без ніякого часопису. Щойно від половини 1783 р. львівський Німець Іван Фридрих Шіц (Schütz) починає видавати у Львові новий тижневик, тепер уже в польській мові, п. н. „Pismo Uwiadamiające Galicyi“. Та тижневик сей, що його вже сильно піддержував уряд, виходив під поданою вище назвою тільки через 6 місяців, до кінця 1783 р. Від січня 1784 р. він переміняється на „Lwowskie Pismo Uwiadamiające“ і під сею назвою виходить аж по кінець 1784 р., коли зовсім припиняється. Се друге „Pismo“ видавала Піллєрова, жінка відомого нам уже друкаря Піллєра.

Через цілий слідуючий 1785 рік Львів, а з ним й Україна, були знова без власного часопису. Але з початком 1786 р. появляються у Львові аж 2 нові часописи, що виходять уже по 2 рази на тиждень, оден у німецькій, другий у польській мові: німецький п. н. Lemberger Wöchentliche Anzeigen“ (Львівські тижневі Вісти); польський п. н. „Lwowskie Tygodniowe Wiadomości“. Видавцем обох була знова відома Піллєрова.

В найближчім 1787 р. наступає нова зміна. Польський часопис перестає виходити, бо не оплачувався. Виходить далі тільки часопис німецький, що проістнував повних 10 літ, аж по кінець 1795 р.[1])

В 1796 р. замість „Anzeigen“ появляється одначе „Lemberger k. k. privilegirtes Intelligenz-Blatt“, що виходить аж до 1 квітня 1811 р.

Вичислені вище часописи були під редакційним оглядом доволі примітивні. Виїмок становлять хиба „Lwowskie Tygodniowe Wiadomości“, редаґовані з очевидною старанністю. Також під національним оглядом всі вони зовсім індиферентні. Зокрема треба сказати се про часописи польські, що були польськими тільки своєю мовою, дуже часто — зовсім не польською. І не дивно. Видавали їх для людей (як аристократія, бюрократія і т. п.), що були під національним оглядом зовсім індиферентні, і видавали люде, які з краєм були мало звязані, а то й зовсім чужі.

Часопис, який під одним і другим оглядом різко відріжняється від усіх своїх попередників і сучасників, се „Dziennik patryotycznych polityków“, що став виходити у Львові від

---

[1]) З 10 річників львівських „Anzeigen“ не зберіглося до нині у Львові ні одно їх число!

вересня 1792 р. і виходив до кінця червня 1793 р. і відтак від квітня 1794 р. до кінця марта 1798 р. Появлявся „Dziennik“ зразу, в 1792 р., у супереч своїй назві, оден раз на тиждень, у 1793 р. — що 3—4 дні, а від квітня 1794 р. став появлятися вже щодня (in 8⁰). Таким чином є він першим щоденником у Львові, а тим самим і на Україні.

І своїм зовнішнім одягом і своєю назвою і — що найважнійше — своїм внутрішнім змістом і духом є се часопис par excellence польський. Тим більш інтересний для нас факт, що видавцем його і першим редактором (в рр. 1792—97) був о. Михайло Гарасевич, пізнійший автор відомих цінних „Annales Ecclesiae Ruthenae“ і визначний український діяч і патріот.

Усі часописи, що досі повставали у Львові, мали виключно характер ґазет. Та з початком 1795 р. появляється тут новий часопис п. з. „Zbiór Pism Ciekawych, służący do poznania rożnych Narodów i Krajów, wyjęty z Dzienników i innych Dzieł Peryodycznych“ — перша проба ілюстрованого літературно-наукового місячника у Львові і на Україні. Всього вийшло згаданого місячника 6 частин (за січень-червень 1795 р.) in 12⁰. Його зміст: історія, ґеоґрафія, фізика, виховання, біоґрафія — все самі майже переклади з французької мови.

Отсе часописи, які появлялися у Львові, а тим самим на Україні, в 2-ій пол. XVIII-го ст.[1])

Та особлива роля Львова в історії преси на Україні на XVIII-тім століттю не кінчиться. Він задержує її і на далі.

І так зараз на початку XIX-го ст. появляються у Львові: 1) у 1803 р. „Militärische Zeitschrift“ і в 1810—1811 рр. „Annales Jurisprudentiae“ — перші фахові часописи на Україні; 2) у 1811 р. „Gazeta Lwowska“, що від того року виходить безперервно аж по нинішній день (117 літ!) та є нині найстаршою ґазетою на всій Україні.[2])

Про ролю Львова в історії української національної преси буде мова далі.

---

[1]) Дехто втягає до історії преси публікацію п. н. „Zabawa literatów w kompanji pożytecznie bawiących się“, що її один випуск вийшов у Перемишлі в 1790 р. Та се не часопис, а альманах.

[2]) W. Bruchnalski. Czasopiśmiennictwo galicyjskie 1773—1811 (в збірній ювилейній публікації: Stulecie Gazety Lwowskiej 1811—1911. We Lwowie, 1911. T. I, ч. 1).

III.

Початки преси на Вел. Україні.

Перша половина XIX-го ст. записалася в історії преси на Україні 2-ма важними фактами. Передовсім: появою преси на Вел. Україні. А далі: появою преси в українській мові.

Преса на Вел. Україні появляється найперш у Харкові, що був тоді одиноким університетським містом а разом із тим і культурним центром цілої В. України.

І так, у 1812 р. появляється у Харкові тижневик „Харьковскій Еженедѣльникъ“, що його видавав харківський книгар Лянґнер, але головну ролю в нім грав проф. харківського університету К. Нельдехен. Часопис сей був отже безпосередньо звязаний з першим університетом на В. Україні. Уряд дивився на нього як на орґан місцевого життя, орґан Слобожанщини. Особливо цікавий у нім інформаційний матеріял, в якім відбився дуже виразно місцевий побут. Взагалі, „Х. Еженедѣльникъ“ відбивав у собі інтереси, якими жило громадянство тодішньої Слобожанщини. Всього вийшло „Еженедѣльника“ тільки 12 чисел за 1812 р., бо, як характеризувала відношення до згаданого часопису місцевої людности управа університету, „въ здѣшнемъ краѣ весьма мало людей, интересующихся такими сочиненіями“. Се був перший часопис на В. Україні.[1])

У 1816 р. стали виходити у Харкові відразу аж два нові часописи: 1) „Украинскій Вѣстникъ“ під редакцією трьох визначних літературних діячів того часу: проф. Філомафитського, талановитого поета і перекладчика проф. Гонорського та Гр. Квітки, і 2) „Харьковскій Демокритъ“ Масловича.

Особливу увагу слід звернути передовсім на „Украинскій Вѣстникъ“. Його редакцію одушевляли щирі бажання причинитися своїм часописом до всестороннього піднесення науки і літератури. Крім того в орґані сім відчувається горяча любов до свого рідного краю, що обєднує всіх його постійних співробітників. Змагання — пізнати рідний край та зазнайомити з ним читачів. Історія, ґеоґрафія, етноґрафія України й становлять головний зміст часопису. Зокрема слід згадати, що в „Укр. Вѣстник-у“ друкували свої писання П. Гулак-Артемовський (нпр. загально відому байку „Пан та собака“ та комічну поему „Солопій

---

[1]) М. Ясинський. До питання про початок української преси. (Бібліологичні Вісти, Київ, 1923, ч. 4, ст. 43—46).

та Хивря" — в українській мові) та Гр. Квітка-Основяненко (під псевдонімом Фалурден Повинухин: „Письма къ издателямъ"). „Украинскій Вѣстникъ" виходив до 1819 р.

Другий часопис „Харьковскій Демокритъ" виходив тільки в 1816 р. Був се сатиричний місячник. Крім видавця В. Масловича містив там свої віршовані твори також П. Гулак-Артемовський. У 1817 р. харківський університет став видавати під ред. Вербицького тижневик „Харьковскія Извѣстія", що виходив до 1822 р., а проф. Пільґер „Украинскій Домоводъ". Тоді появилися у Харкові також „Труды Общества Наукъ".

Наконець у 1824 р. при харківськім університеті починає виходити „Украинскій Журналъ". Редакторами згаданого часопису університет назначив був зразу Артемовського Гулака та Склабовського. Але Артемовський ізза недуги зрікся редакторства і редактором його став проф. Склабовський. Та Артемовський брав у нім участь як оден із співробітників. Так нпр. він надрукував у „Журналі" прегарний переклад із чеської мови переказу про Любушу п. з. „Царскій столъ" й ин. „Укр. Журналъ" мав репутацію кращого провінціяльного журнала. Виходив до 1826 р. вкл.[1])

Після Харкова йде Одеса.

Тут у 1820 р.[2]) став виходити у французькій мові „Messager de la Russie Méridionale", а від 1821 р. також у російській п. з. „Вѣстникъ Южной Россіи". В 1822 р. музичний місячник „Troubadour d' Odessa", а в 1824 р. „Journal d' Odessa".

В 1828 р. появляється в Одесі щоденник п. н. „Одесскій Вѣстникъ", що виходив через 65 літ, аж до 1892 р. вкл. Се перший щоденник на В. Україні.

В 1828—29 рр. літ.-наук. журнал „Ареопагъ".[3])

В 1830-тих рр. появляються тамже: 1) „Листки", що їх ви давало „Общество Сел. Хозяйства Южной Россіи" в 1832—40 рр. і 2) „Литературные Листки", що виходили в рр. 1833—34.

Наконець — Київ.

Перший часопис у Києві п. н. „Кіевская Газета", у російській і польській мові, хотів видавати від 1834 р. б. експедитор та по-

---

[1]) С. Р. Харьковская журналистика начала настоящаго столѣтія (Кіевская Старина, 1892, т. XXXVIII, ст. 168—198).

[2]) Вже в 1809 р. став виходити в Одесі щотижнево „Прейсъ-Курантъ приходящимъ въ Одессу иностраннымъ товарамъ и исходящимъ россійскимъ товарамъ", що проіснував до 1841 р. Та се не часопис, а купецькі бюлетени. [3]) Одесса 1794—1894. Одесса, 1895. Ст. XLII, XLVIII, 584-5, 589, 592.

мічник бібліотекаря виленського університету Фридрих Мориц. Він виробив був докладний проєкт часопису та звернувся з ним до уряду. Та київський ґенерал-ґубернатор ґр. Левашов не дав дозволу на видавання проєктованого часопису.[1]) Тому Київ залишився і надалі без часопису.

Та не на довго.

Бо вже в слідуючім, 1835-тім, році стала виходити й у Київі ґазета, чи краще: сурроґат ґазети. Були се „Кіевскія Объявленія“. „Кіевскія Объявленія“ виходили в рр. 1835—38 і 1850—57. Появлялися щодня. Одначе тільки в однім місяці в році — в січні, підчас київських контрактів.

Два роки пізнійше, в 1837 р., стало виходити у Київі „Воскресное Чтеніе“, що проістнувало без перерви аж до XX-го ст.

В 1838 р. російський центральний уряд видав наказ видавати в ґуберніях „Губернскія Вѣдомости“. Тоді й стали виходити на В. Україні такі „Губернскія Вѣдомости“: Волинські (Житомір), Катеринославські (Катеринослав), Київські (Київ), Подільські (Камянець Под.), Полтавські (Полтава), Таврійські (Симферополь), Харківські (Харків), Херсонські (Одеса) і Чернигівські (Чернигів); в 1850 р. ще Ставропільські (Ставропіль). Всі вони виходили аж до 1917 р.

Крім вичислених ґазет стали в 1840-их рр. виходити на В. Україні, а саме в Одесі, ще два наукові часописи, а то: 1) в 1841 р. „Записки Имп. Общества Сельскаго Хозяйства Южной Россіи“ і 2) в 1844 р. „Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей“. Оба сі часописи проістнували аж до XX-го ст.[2])

Усі вичислені вище часописі, що появлялися на В. Україні, виходили, з виїмком одеського „Journal-у“, в російській мові.

IV.

Преса на західно-українських землях в І-ій пол. XIX-го ст.

(Галичина, Закарпаття, Буковина).

Як уже знаємо, аж до 1812 р. Галичина була одинокою українською землею, де виходили часописи. Знаємо також, що часописи сі виходили у Львові.

Та особлива роля Львова в історії преси на Україні не кін-

---

[1]) В. Міяківський. До історії журналістики на Україні. (Бібліологічні Вісти, Київ, 1923, кн. І. (літоґр.), ст. 13—26).

[2]) Н. М. Лисовскій. Русская періодическая печать 1703—1894 (Библіографія и графическія таблицы). В. 1. СПетербург, 1895.

читься на 1812 р. Від 1812 р. аж по р. 1840 він був одиноким на західно-українських землях містом, що мало свою власну пресу. А в 1848 р. тут появляється вперше часопис в українській мові — перший український часопис взагалі.

Пригляньмося пресі, що виходила в Галичині в 1-ій пол. XIX-го ст., ближче.

В нашім огляді преси у Львові кін. XVIII-го — поч. XIX-го вв. в однім із попередніх розділів ми зупинилися на „Львівській Ґазеті“, що від 1811 р. стала виходити тут у двох виданнях: польськім („Gazeta Lwowska“) і німецькім („Lemberger Zeitung“).

„Львівську Ґазету“ заснував як приватне підприємство Краттер. Незначна своїм зовнішнім виглядом, вона була також дуже примітивною і сухою своїм змістом. Значну частину її змісту, дуже часто більшу половину, становили судові вироки. Та правду кажучи, під тогочасною цензурою вона й не могла бути богато ліпшою. Та всеж таки вона була по черзі прибіжищем усіх, можна сказати, біднійших львівських письменників. В ній працювали між ин.: відомий польський історик Шайноха, польський письменник (Українець з роду) Захаріясевич, Ян Неп. Каміньский й ин. В 30-тих рр. редактором „G. L.“ був Микола Михалевич, перший професор польської літератури на львівськім університеті, Українець з роду. Коли в 1847 р. ґубернатором Галичини став ґр. Фр. Стадіон, він забажав мати свій власний пресовий орґан, яким мігби впливати на край. З тою метою він і купив у наслідників Краттера „Львівську Ґазету“ на власність уряду. Купивши, він запропонував редакцію її польському письменникови Полеви за дуже високою платнею й досмертною емеритурою. Та Поль відмовив. Уступили з редакції і згадані вище співробітники. Тоді Стадіон віддав з дн. 1. І. 1848 р. редакцію „Львівської Ґазети“ М. Сартинієви. Виходила „Л. Ґ.“ з початку тільки 3 рази на тиждень. Від 1848 р. аж по нинішній день виходить щодня.

В рр. 1817—48 при „Львівській Ґазеті“ виходив окремий літературний додаток п. н. „Rozmaitości“. В додатку тім подибуємо між ин. деякі вірші в українській мові (латинкою, переклади з польського).[1])

[1]) Про „Gazet-y Lwowsk-y“ див. велику, своїм розміром і солідністю одиноку в історичній літературі про пресу на Україні, моноґрафію п. з. Stulecie Gazety Lwowskiej 1811—1911. T. I. Cz. 1—2; T. II. Cz. 1—4; T. III. Cz. 1—3. Lwów, 1911—14. 4⁰ і 8⁰. Разом: 2818 ст.!

Побіч „Львівської Ґазети“ та її додатку виходили у Львові на протязі 1-шої пол. XIX-го ст. ще инші часописи.

І так: у 1816 р. появляється тут „Pamiętnik Lwowski“, а відтак „Pamiętnik Galicyjski“, „Mnemosyne“ й ин. — всі літературно-наукового характеру. Вони намагалися викликати певне літературне оживлення в тодішній Галичині. На жаль, без успіху.

На особливу увагу заслугує „Czasopism Naukowy Księgozbioru publicznego im. Ossolinskich“, що став виходити в 1828 р. при бібліотеці Оссолінських. Був се поважний історично-літературний місячник, орґан наукової установи. Та не зважаючи на се, він не знайшов належної піддержки серед тодішнього галицького громадянства. Не дивно, що в 1834 р. „Czasopism“ перестав зовсім виходити.

Не зважаючи на всі дотеперішні сумні досвіди, в 1836 р. появляється „Lwowianin“, що його став видавати Л. Зєлінський. Містячи виводи гербових родоводів, він знайшов тривкійшу піддержку в заможнійших кругах — і держався через кілька років.

В 1840 р. повстав у Львові новий часопис п. н. „Dziennik mód paryskich“, що зібрав коло себе гурток визначнійших польських письменників.[1])

Як замітив, певне, сам читач, всі майже часописи, що появлялися у Львові в 1-ій пол. XIX-го ст., мали літературний згл. науковий характер. Виїмок становить тільки одна „Gazeta Lwowska“. Та й вона стоїть далеко від політики.

Причина сьому: абсолютизм і цензура.[2])

Зміна наступила щойно в 1848 р. Тоді в Австрії впав абсолютизм і знесено цензуру.

З хвилею сею появився у Львові цілий ряд ґазет. Коли дотепер виходили тут тільки 2 часописи: дводневник „Gazeta Lwowska“ та тижневик „Dziennik mód paryskich“, то тепер число часописів у Львові відразу зросло до 15. І коли досі львівська преса була зовсім аполітичною, то тепер вся вона стала більш або менш політичною. І що найважнійше: коли до того часу згадана преса виходила в мовах німецькій і польській, то в 1848 р. у перше появляється також преса в мові українській.

---

[1]) St. Gorski. Dziennikarstwo polskie. Zarys historyczny. Warszawa, 1905. Ст. 69 і 96—97.

[2]) Про австрійську цензуру кін. XVIII-го — 1-ої пол. XIX-го ст. див.: Prof. Dr. A. Kleinberg. Die Zensur im Vormärz. Leipzig-Prag-Wien, 1917.

Пригляньмося до преси тої дещо ближче.

Першою політичною ґазетою, що появилася у Львові в 1848 р., був щоденник „Dziennik Narodowy“. Перше число „Dziennika“ вийшло дн. 24 марта. Його зредаґували Поль і Шайноха, а цензурував іще особисто сам ґубернатор ґр. Ф. Стадіон. Від дн. 26 марта „Dziennik“ виходив уже без цензури. Дальшими редакторами і співробітниками його були, між ин., Лев Корецький (Українець з роду), А. Бєльовський і Й. Супінський. Був се орґан демократичний і суто національно-польський. Серед тогочасної крикливої львівської польської преси він визначався поміркуванням і повагою.

Найбільш поширеною тоді львівською ґазетою була „Rada Narodowa“, що стала виходити дн. 15 квітня 1848 р. як орґан польської політичної орґанізації „Ради Народової“. Після місяця істнування вона була переіменована на „Gazet-y Narodow-y“. Був се часопис, як і згаданий вище „Dziennik Narodowy“, демократичний і суто національно-польський. Та ріжнився від „Dziennik-a Narodow-ого“ своєю демаґоґією. Керманичем „G. N.“ був Ів. Добрянський, Українець з роду й обряду.

Орґаном Т-ва земельних власників, що повстало в 1848 р., була „Polska“. Був се часопис консервативний. Як Тов. зем. власників, так і „Polska“, не признавали диктаторства демократичної „Ради Народової“ й вели з нею навіть явну боротьбу. Зі свого боку „Рада Народова“ дуже різко поборювала Т-во і його орґан. Не могучи одначе вбити видавництва морально, противники його рішили вбити його фізично. В тій ціли підмовили друкарів, що друкували „Polsk-у“, і вони одного дня одноголосно відмовилися складати її. Був се перший політичний страйк чи там бойкот друкарів у Львові.

Всі три згадані часописи ставилися до тогочасного українського національного руху в Галичині ворожо. Зокрема, крайне ворожим до Українців було становище орґану „Ради Народової“ — „Gazet-и Narodow-ої“.

В 1848 р. став виходити у Львові також часопис п. н. „Postęp“. Основником і головним співробітником його був Лев Ржевуський — син голосного еміра Вячеслава Ржевуського. Одним із редакторів — польський письменник Іван Захаріясевич, з походження Українець. „Postęp“ кидався завзято на все, що вважав консервативним. Хотів бути ультраліберальним і завзято проповідував радикалізм. Але не маючи ясно скристалізованих поглядів, він раз-у-раз попадав у суперечности, що противникам його

давало гостру збрую проти нього. І так нпр. редактор консервативної „Polsk-i“, Іл. Мецішевський, в одній із своїх полємічних статей проти „Postęp-у“ навів тринайцять чи навіть аж сімнайцять дефініцій поняття народности, вибраних дослівно з ріжних статей „Postęp-у“, своїм змістом одначе діяметрально суперечних собі...

Від 1 вересня 1848 р. „Postęp“ перемінився в „Gazet-y Powszechn-у“, що була замітна своїм свого роду славянофільством.

Крім вичислених вище, виходили у Львові в 1848 р. іще такі польські часописи: „Tygodnik Polski“, (так перезвався від половини року дотогочасний „Dziennik mód paryskich“) — часопис на половину літературний, на половину політичний (під ред. Шайнохи); „Przyjaciel Ludu“ — популярний часопис для широких верств народу; „Urzędnik Prywatny“ — орґан Т-ва прив. урядників (головно б. двірських офіціялістів, що через знесення панщини лишилися без заняття); „Przyjaciel Dzieci“ — часопис для молоді; „Tygodnik Rolniczy“ — і наконець бруковий „Kurjer Lwowski“.

В 1848 р. став виходити у Станиславові „Dziennik Stanisławowski“, що був неначе філією львівської „Gazet-и Narodow-oї“. Се перший провінціяльний часопис у Галичині.[1])

Про народження в 1848 р. у Львові українсько-національної преси — окремо в слідуючім розділі.

В 1850 р. став виходити у Львові тижневик п. з. Pamiętnik Literacki.

Слідуюча після Галичини західно-українська земля, де появилися часописи, — се Закарпаття.

Преса на Закарпаттю появилася найперше у найдальше на захід висуненім місті — в Пряшеві.

Перший пряшівський часопис — се спільний часопис Кошиць і Пряшева п. з. „Kassa-Eperjesi Értesitö — Kaschau-Eperjeser Kundschaftsblatt“, що став виходити у Кошицях в 1841 р. в мадярській й німецькій мові і проіснував аж до 1914 р. Та вже в 1844 р. Пряшів здобувається на свій власний часопис. Се німецький „Dramatisches Unterhaltungsblatt“, що виходив одначе тільки оден рік.

В слідуючих роках преса на Закарпаттю посувається дальше на схід.

---

[1]) W. Zawadzki. Dziennikarstwo w Galicji w roku 1848. Lwów, 1878. Ст. 41—133.

Так у 1845 р. появляється в Ужгороді мадярський часопис п. з. Ungvári Értesitö, що виходив до 1849 р. В слідуючім, 1846 р., появляється тамже спільний кошицько-ужгородський часопис п. з. Kassa-Ungvári Hirdetményi Lap.[1])

Після Закарпаття йде Буковина.

Буковина аж до 1848 р. не мала своєї власної преси. Щойно в сім році, в звязку з загальним підємом, появився у Чернівцях перший часопис. Була се румунсько-німецька ґазета п. з. Bucovina, gazetă românească pentru politică, religie şi literatură, що стала виходити дн. 4/16 жовтня 1848. Заснували її брати Ґеоргій та Александер Гормузакі, а постійним співробітником був визначний буковинсько-румунський діяч Евдоксій Гормузакі. Bucovina виходила до жовтня 1850 р. До Українців ставилася ворожо.[2])

В 1850 р. появляється у Чернівцях український часопис п. з. Общій законовъ краевыхъ и правительства Вѣстникъ для корунного краю Буковины.

V.

Перша ґазета в українській мові. Початки української національної преси.

(1848—1850).

В 1848 р. в історії преси на Україні мав місце преважний, переломовий факт: тоді вперше появляється українська національна преса в українській мові.

Думка видавати часопис українською мовою зародилася була одначе раньше.

Вже в 1830-тих рр. Маркіян Шашкевич, підчас свого побуту в львівській духовній семинарії, робив заходи видавати у Львові український часопис. Одначе не дістав на се дозволу — з причини, що семинаристам не вільно займатися періодичними виданнями.[3])

Проєкт видавати часопис українською мовою повстав знова в 1842 р. Тоді сам австрійський уряд, щоби відвернути галицьких

[1]) Kereszty István. A magyar és magyarországi idörendi áttekintése 1705—1867. [Хронольоґічний огляд мадярської й угорсько-краєвої періодичної преси 1705—1867]. Budapest, 1916. Ст. 16, 18, 19 і 42.

[2]) Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. Wien, 1899. Ст. 383; Проф. др. Ст. Смаль-Стоцький. Буковиньска Русь. Чернівці 1897. Ст. 181.

[3]) В. Коцовскій. Рукописні матеріялы до галицко-рускои литературы (Зоря [Львів], 1886, ч. 24, ст. 415).

Українців від Росії, мав намір видавати у Відні український літературний журнал в українській народній мові і латинкою. Редакцію його запропоновано Іванови Головацькому. Та проєкт сей не був зреалізований.[1])

В слідуючім, 1843 р., плянував український періодичний часопис о. Йосиф Левицький. Він навіть вніс був просьбу о дозвіл видавати часопис п. н. „Бібліотека бесід духовних". Та хоч уряд віднісся до проєктованого видавництва прихильно, то всеж таки воно не появилося. Його вбив у самім зароді львівський гр. к. митроп. Мих. Левицький.[2])

Чутки про часописи в Перемишли (Левицького) й у Львові (Тустановського і Тарновецького) ходили по Відні на поч. 1845 р.[3])

В 1846 р. заходився видавати часопис відомий діяч о. М. Куземський разом з иншими тогочасними патріотами.[4])

„Покійний крил. Іван Жуковський, що все стояв за окремішностю нашого язика і народности, розказував раз, як то він, Сємаш і Павенцький зійшлися були перед 1848 роком, щоби нарадитись над видаванням нового часопису — і ніяк не могли згодитись, в якій мові видавати. Я був, оповідав пок. Жуковський, за мовою Шашкевича і „Марусі" Квітки-Основяненка (вона вже була в нас у Галичині звісна), Куземський був за мовою біблії виданої в Перемишли, а Сємаш за чистою старословенською мовою, бо йому здавалося, що та мова матір руської мови і до неї треба назад повернути. На тих спорах розбилось ціле наше видавництво."[5])

В 1847 р. задумав був видавати часопис Гуркевич. Мав се бути орган неоснованої ще „Матиці руської". Тимчасовим редактором його мав бути Малиновський.[6])

Наконець проєкт видавати часопис українською мовою вибринув у Львові в 1848 р., одначе ще за часів абсолютизму. Дня

[1]) Ф. И. Свистунъ. Проектъ первой австро-русской литературной временописи въ 1842 г. (Вѣстникъ „Народного Дома" Львів, 1905, чч. 4—8); К. Студинський. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49 (Збірник фільольоґічної секції Н. Т. ім. Ш. т. XI—XII), ст. 68—106.

[2]) К. Студинський, op. cit, ст. LXXIV; М. Тершаковець: Український Архив, т. III, ст. 242—51.

[3]) К. Студинський, op. cit., ст. 146.

[4]) М. М.: Михаилъ Куземскій (Временникъ Ставропигійского Института на г. 1896. Львів. Ст. 128).

[5]) Галицке общеруске единство язикове (Діло [Львів], 1891 р. ч. 167).

[6]) К. Студинський, op. cit., ст. 183—4.

1 марта т. р. львівський Ставропигійський Інститут вніс до уряду від себе просьбу о дозвіл видавати у Львові український тижневик п. з. „Пчола Галицка". До просьби була долучена окремо подрібна програма часопису. Часопис мав мати 2 головні відділи: I) національно-економічний і II) популярно-дидактичний. В І-ім відділі мали міститися статті про найважнійші досвіди і відкриття на полі продукції у всіх тих її галузях, що ними займається український народ у Галичині. Відділ II-й мав обіймати: а) моральне виховання народу (обовязки моральні, громадянські, родинні, обовязки супроти держави і монарха); б) освіту (статті з історії, ґеоґрафії, статистики, етноґрафії, природознавства, гігієни); в) вісти про найважнійші події хвилі, замітки з обсягу мистецтва і літератури, звіти з книжок, пісні, перекази і т. п.

Дн. 16 марта 1848 р. за ч. 3.236 галицька ґубернія дала дозвіл на видавання проєктованого часопису. Та тим часом в Австрії наступив політичний переворот, разом з яким упали всякі обмеження преси — і дозвіл став безпредметовим.[1])

Нарешті дн. 15 мая 1848 р. появився у Львові український часопис п. н. **„Зоря Галицка"** — перший національний український часопис в українській мові у Львові і на всій Україні.

Як повстала „Зоря Галицка" та яка була її програма, про се довідуємося з відозви її редактора, Антона Павенцького, що поміщена в ч. 1-ім згаданого часопису. Тому що мова відозви була мовою, в якій видаєалася „Зоря Галицка", подаю її в оріґіналі, змінюючи тільки кирилицю, якою друкувався часопис, на гражданку.

Братя Русины!

„...Письма часови для кождого народу конечне потрêбни[2]), бо они просвѣчаючи нарôдъ и подаючи му добріи и збавленніи рады якъ найбôлше до щасливости его могутся причинити. И всѣ Европейскіи народы ôдъ давна пожиткуютъ зъ розмаитыхъ пысьмъ часовыхъ: тôлько нашь нарôдъ рускый на земли Галицкôй, котрый такъ тяженько пôдупавъ, до того часу не мѣгъ ся на письмо часове здобути. Еще ôдъ ôсени ту вô Львовѣ мужѣ свѣтли, нарôдъ свôй рускый щире любляціи и его щасливôсть на сердци маюціи, особливе Інститутъ Ставропиґіянскій (Братство

[1]) Ф. И. Свистунъ. Вторый проектъ австро-русской литературной временописи въ 1848 г. (Вѣстникъ „Народного Дома" Львів, 1905, ч. 11); Ostaszewski-Barański. U kolebki prasy ruskiej (Ruś, Lwów 1911, z. 3, ст. 266—270).

[2]) Читати: ê завсіди як *і*; ô в середині слова як *і*, а на початку як *ві*. (Увага ред. на ст. 1).

Церкви Успенія Пресвятои Дѣвы Богородицы или Волоскои церкви), котрый ôдъ давна въ справѣ рускôй покладавъ заслуги, зачали старати ся и подали о тое, абы для пожитку нашого народу письмо часове вôлно намъ було выдавати; що и Декретомъ Ґубернѣяльного Предсѣдательства зъ дня 16 Марця того року зôзволено зôстало. Але тымъ часомъ змѣнився нашъ станъ полѣтичный, надали намъ Найяснѣйшій нашъ Цѣсарь конституцію и вôлніи свободы; теперь уже и нашъ нарôдъ иншимъ житьемъ жити повиненъ и жити муситъ; теперь ему, якъ и кождому вôльному народови тымъ бôлшои освѣты потреба, и безъ письма часового уже ся обôйти не може. Зо щирои любви и прихыльности до народу нашого зôбрало ся ту вô Львовѣ десять насъ добрыхъ Русинôвъ такъ зъ духовного якъ и зо свѣцкого стану и тіи освѣдчили, що своевъ працевъ письмо часове руске засиляти будутъ, а я пріймивемъ на себе хоть тяжкый, але милый менѣ обовязокъ, ôдъ Інституту Ставропіґіяньского на мене вложеный, тое письмо часове „Зорю Галицку" найменше зъ одного аркуша складающе ся, въ нашôмъ рускôмъ языцѣ, якимъ нашъ народъ говоритъ, що тыждень разъ вô второкъ выдавати.

„И въ тôмъ письмѣ будемо милому нашому народови подавати тое, що Русина, яко чоловѣка, Русина и члена краю обходити може. Буде въ немъ умѣщено, що Рада Народна Руска для просвѣщеня и добра свого народу урадила и учинила; будутъ въ нêмъ розправы и розговоры о житю нашêмъ народнôмъ и полѣтичнôмъ (о справахъ краю нашого), о нашêмъ народѣ, его гісторіи, его языцѣ, реліґіи, обычаяхъ, житю домовôмъ; о становиску и обовязкахъ нашихъ ко Рядови и ко другимъ народамъ а особливе въ нашемъ краю мешкающимъ; будемо вамъ вказувати дорогу, котровъ и якъ въ новôмъ житю конституційнôмъ поступати маете, абы собѣ чимъ не зашкодити, але и якъ найбôлшіи узискати користи, котріи зъ конституціи выпливаютъ.

„Также въ вашôмъ господарствѣ звыклисьте були такъ поступати, якъ ваши Таты и Дѣды поступали; а то не завше було добре: правда и то, що васъ на нижшôмъ щебли досконалости ґосподарскои также утримувало тяжке пôдданьство и паньщина; у другихъ народôвъ поступила вышше освѣта и свобода, поступило и ґосподарство, зъ нымъ и заможнôсть. То все, що уже у насъ або у другихъ народôвъ въ ґосподарствѣ за добре досвѣдчено, що доброго ôдкрито, що и для пôднесеня вашого ґосподарсва, вашого доброго быту и вашои заможности причинитися може, буде тое наше письмо въ собѣ замикати. Але будемося и о всѣ таки вѣдомости для васъ старати, котріи розумъ чоловѣка просвѣщаютъ, умыслъ его пôдносятъ и серце любовію честныхъ и добрыхъ учинкôвъ наповняютъ, а тымъ способомъ до правдивои щасливости успособляютъ; оповѣмо вамъ также часомъ яку приемну повѣстку або казочку, заспѣваемъ пѣсеньку и думку руску, котра зъ серця руского выйшла и въ вашôмъ рускôмъ серци обôзвеся; словомъ о тое старатися будемъ, абы кождый, и священникъ и свѣтскій, мѣщанинъ и рольникъ, старшій и молодшій, мужескій и женьскій полъ знайшли въ тôмъ писмѣ щось, що буде мало для ныхъ якысь пожитокъ.

„А въ нашихъ розправахъ о тôмъ, що було, що е, и що и якъ бути повинно, будемъ собѣ такъ поступати, щобы ся нѣколи зъ правдовъ и справедливостевъ не менути.

спокôй, згоду и порядокъ въ краю заховати; и поступъ умѣркованый на пôдставѣ правнôй будемъ мати на цѣли".[1])

Далі подана ціна часопису (у Львові для тих, що будуть часопис самі брати в редакції або в Ставропігійській книгарні, річна переплата виносила 2 ренських 30 крейцарів сріблом, почтою — 3 р. 30 кр. ср.), зазив до духовенства, щоби воно постаралося, щоби всі громади його парохій передплатили часопис та щоби його в неділю або свято сам священник, або учитель, або хто небудь письменний читав зібраним людям (тільки ніколи в коршмі, а на якімсь „честнім" місці), повідомлення, що часопис можна переплачувати на почті, а наконець запрошення всіх „учених Русинів" до співрсбітництва в часопису.

Часопис друкувався в одинокій тоді українській друкарні у Львові, Ставропігійського Інституту, що своїм початком звязана з першим друкарем України Іваном Федоровичом. Друкувався кирилицею, у форматі м. f⁰ (34 cm × 21 cm; сам текст 28½ cm × 17), в обємі 2-х карток. Чч. 1 і 2 в накладі 4000 примірників.

Зміст ч. 1-ого, що виїмково складається з 3-х карток, такий: 1) Відозва „Руської Народньої Ради" до українського народу з дня 10 мая 1848 р. про надання конституції, про завязання „Ради", про національну приналежність галицьких Українців до »великого руского народу, котрый однымъ говоритъ языкомъ и 15 мілѣонôвъ выноситъ«, його велике минуле, його пізнійшу недолю, яка тепер змінилася через конституцію, про завдання, що їх поставила собі „Рада"; відозва кінчиться зазивом орґанізуватися на провінції в поменші Ради; 2) відозва редактора А. Павенцького, що її головна частина наведена вище; 3) вістка про іменування голови „Руської Ради", Гр. Яхимовича, гр.-кат. епископом у Перемишлі; 4) промова еп. Яхимовича на засіданню „Ради" дня 4 мая, коли перший раз обняв провід; 5) вірш „Братямъ Галичанамъ" („Гей кто Русинъ веселися!"); і 6) пересторога перед антидержавною аґітацією.

В 1848 р. всіх чисел „Зорі" вийшло 33. Від ч. 24 часопис приняв (під наголовком з правого боку) девіз: „Русине! пôзнай себе, буде зъ тебе!"

Від 1849 р. „Зоря" змінила формат на 4⁰ і до 1852 р. виходила два рази на тиждень (в середу і суботу). З дн. 12. XI. 1852 р. перестала була виходити. Від 2. III. 1853 р. стала знова виходити як тижневик. В 1855 р. виходила тільки до 10. VIII. В останнім

[1]) Підкреслення в ориґіналі.

ч. 32-ім з того року редакція надрукувала таку заяву: „Холєра перепинила, же Зорѣ точно печатати и розсилати неможемо; не

ЗОРА ГАЛИЦКА.

Число 1.

Дна 15 Мая 1848.

Письмо тое часове выходитъ що тыждень разъ во Второкъ. — Цѣна пôврочна во Львовѣ 1 Ринск. 15 кр. Ср: въ урядахъ почтовыхъ 1 Ринск. 45 кр. срѣбромъ.

ОДОЗВА ДО РУСКОГО НАРОДУ.

БРАТА!

Вѣдомо вамъ, що Найяснѣйшій Цѣсарь Австрійскій и Король нашъ надали ласкаво всѣмъ народамъ своей державы, и намъ Русинамъ земли Галицкои, патентомъ зъ дня 25 Березня 1848 Конституцію, то значитъ: такую фундаментальную уставу, котра цѣлому народови нашому черезъ выбраныхъ и завѣрены мающихъ мужевъ удѣлъ въ праводавствѣ своѣмъ дозваляє, и тымъ способомъ свободу и добрый бытъ намъ забезпечає.

Межи тыми свободами наданѣ намъ тое особливо и великои ваги право, що можемо збиратися на нарады надъ спôлнымъ добромъ нашимъ, розпôзнавати потребы народа и краю нашого и таковы Найяснѣйшому Панови предкладати.

Въ такомъ намѣреню заказалося тутъ въ столичномъ мѣстѣ Львовѣ товариство Русинôвъ пôдъ назвою „Рада народна руска", котра, порозумѣваючися съ народомъ, его заступати, надъ его потребами промышляти и надъ его свободами чувати буде.

Конечна потреба такого для насъ Русинôвъ зборy тымъ явнѣйше ся окаже, скоро ся застановимо, чимъ нашъ народъ колись былъ, въ якôмъ станѣ доси зôставалъ, и якимъ при наданôй теперь конституціи быти може и повиненъ.

Мы Русины Галицки належимо до великого руского народу, котрый однимъ говоритъ языкомъ и 15 міліоновъ выноситъ, зъ котрого пôлтретя міліона землю Галицку замешкує. Той народъ былъ колись самодѣльный, ровнался въ славѣ наймогучнѣйшимъ народамъ Европы, малъ свôй письменный языкъ, свои власніи уставы, своихъ власныхъ князѣвъ: однимъ словомъ: былъ въ доброôмъ бытю, заможнымъ и сильнымъ. Черезъ непріязніи судьбы и розни политични нещастя розпался поволи той великій народъ, стратилъ свою самодѣльность, своихъ князѣвъ и прійшолъ пôдъ чужи панованье.

Таки нещастя склонили съ часомъ много можныхъ панôвъ одступити одъ руского обрядку отцѣвъ своихъ, а съ нимъ вырѣчися мовы рускои и опустити свôй народъ; хоть тая змѣна обрядку народности перемѣнити не могла, и кровь руска въ жилахъ ихъ

Увага. — Читайте завше ô въ середнѣ слова якъ і, на початку слова якъ вi; а завше якъ ѣ; н. п. кôнь, ôдъ, лѣдъ читайте кінь, відъ, лѣдъ.

1

Перша ґазета в українській мові.

„Зоря Галицка", Львів. 1848—1857 рр.

наша то вина." Дн. 9. IV. 1857 р. вийшло ч. 13-те „Зорі" і на нім часопис зовсім припинився.

Хто видавав „Зорю Галицьку"?

В рр. 1848—1850 [до ч. 63] як видавець „Зорі" підписаний А. Павенцький. Від ч. 64-го 1850 р. наклад її переняв на себе львівський Ставропігійський Інститут і видавав своїм коштом аж до 1855 р. вкл. В рр. 1856—57 „Зоря" перейшла знова у приватні руки.

Редаґували „Зорю Галицьку": в рр. 1848—1850 (до ч. 63) — А. Павенцький[1]); в р. 1850 — М. Коссак (чч. 64—90) й Ів. Гушалевич (чч. 91—104); в рр. 1851—2 — Ів. Гушалевич; в 1853 р. — Ів. Гушалевич (чч. 1—15) і Б. Дідицький (чч. 16—43); в 1854 р. — Б. Дідицький (чч. 1—31), С. Шехович (чч. 32—47) і М. Савчинський (чч. 48—51); в рр. 1855—57 — М. Савчинський.

Антін Павенцький.

Перший редактор першої української ґазети „Зорі Галицької" в рр. 1848—1850.

На протязі свого 10-літного істнування „Зоря Галицька" де-

[1]) Антін Павенцький, перший редактор першого українського часопису помер у Львові 5. IV. 1889 р. Його некрольоґи: „Бесѣда", Львів, 1889 ч. 7 і „Червоная Русь", Львів, 1889, ч. 68.

кілька разів зміняла напрям. В 1848 — $^{1}/_{2}$ 1851 рр. вона виходила в народнім дусі і народньою мовою. В половині 1851 р. має місце одначе рішучий зворот у сторону москвофільську. Спричинив його новий редактор Ів. Гушалевич. Слідом за тим на поч. 1852 р. часопис дістає перше урядове цензурне остереження, щоби „не вживати московських слів під загрозою заборони". В першій пол. 1853 р. редакцію обіймає Б. Дідицький, а в цвітні 1854 р. редакція дістає нове цензурне остереження. В листопаді 1854 р. редакцію обіймає М. Савчинський. Разом із тим наступає зміна напряму часопису на народній. З поч. 1856 р. бере знова верх напрям ненародній, а результат того: упадок передплатників на 1857 р. до цифри 100. Щоби ратувати часопис, у 1857 р. має місце в нім нова зміна напряму: на народній. Та се вже не ратувало „Зорі". Вона в 1857 р. упала.

Що торкається характеру „Зорі", то в перших роках свого істнування (1848—1852) був се часопис передовсім політичний. Від 1853 р. аж до кінця: „письмо посвячене літературі, забаві і господарству".

„Зоря Галицька" була органом „Головної Руської Ради". Тим самим була вона провідним українським часописом у тих часах для всіх українських земель Австрії (Галичина, Буковина, Закарпаття). В ній виступали майже всі найвизначнійші наші політичні і культурні діячі в Австрії, тогочасві і пізнійші, як: Я. Головацький, Ів. Гушалевич, Б. Дідицький, Е. Згарський, Ст. Качала, Кс. Климкович, П. Костецький, М. Куземський, Й. Левицький, М. Малиновський, А. Могильницький, Р. Мох, Ів. Наумович, Ів. Озаркевич, А. Петрушевич, М. Устиянович, Л. Трещаківський, Гр. Шашкевич, С. Шехович, Гр. Яхимович й ин. Крім того в „Зорі" друковано деякі писання між ин. Маркіяна Шашкевича й Евгена Гребінки.[2])

Крім „Зорі Галицької" виходив у 1848 р. у Львові ще „Д н е в н и к ъ Р у с к і й", орган „Собору Руского" — політичного товариства, основаного в 1848 р. спольщеними Українцями для протиділання змаганням „Головної Руської Ради". „Дневник", що появлявся рівночасно у двох виданнях, кирилицею і латинкою („Dnewnyk Ruskij"), виходив що тижня у середу під редакцією Івана Вагилевича. Всього вийшло його 9 чисел у м. f°.

²) Докладнійше про „З о р ю Г а л и ц ь к у", див.: Др. Ів. Б р и к. Початки української преси в Галичині і львівська Ставропигія [З б і р н и к Л ь в і в с ь к о ї С т а в р о п и г і ї. Минуле і сучасне. Студії, замітки, матеріяли. Т. I, Львів, 1921, ст. 99—142 й окремо].

В 1849 р. українська преса значно зростає. Крім „Зорі Галицької“, яка, як відомо вже, виходила аж до 1857 р., появляються ще такі нові українські часописи: 1) „Галичо-Рускій Вѣстникъ“, що виходив у Львові 3 рази на тиждень (ві второк, четвер і суботу) під ред. Миколи Устияновича. „Гал.-Р. Вѣстникъ“ був орґаном уряду і складався з двох частин: офіціяльної, в якій уряд поміщував свої розпорядки, і неофіціяльної, що була присвячена внутрішній і загранично політиці. Крім редактора Мик. Устияновича в „Г.-р. Вѣстнику“ працювали ще: Іван Головацький, Мих. Коссак і Богдан Дідицький. Друкувався в державній друкарні. Всього вийшло його 78 чисел in f^{0}. — 2) „Новины“, що виходили у Львові два рази на тиждень (у середу і суботу) під редакцією Івана Гушалевича. „Новини“ друкувалися кирилицею в друкарні Мих. Поремби. Вони були головно політичним часописом. Коли появився новий пресовий закон, на основі якого періодичні політичні публікації, що виходили частійше, були обовязані зложити кавцію, Гушалевич припинив на ч. 26 тім видавання „Новин“ і почав у тімже році видавати у Львові раз на тиждень літературно-науковий часопис п. н. 3) „Пчола“ — перший український періодичний літературно-науковий журнальчик у Галичині і на Україні. В журнальчику, крім самого редактора, містили свої писання: Я. Головацький, Б. Дідицький, Й. Лозинський, А. Могильницький, Ів. Наумович, А. Петрушевич й ин. — всі майже найвизначніші представники літератури і науки тогочасної української Галичини. Крім того в „Пчолі“ надруковано Ів. Котляревського: Оду до кн. Куракина та уривок із V-ої частини перелицьованої Енеїди. Друкувалася „Пчола“ гражданкою в друкарні А. Віняржа. Всього вийшло її 19 чисел.

Наконець іще дві офіціяльні публікації, що вперше появилися в 1849 р. Се 4) „Общій законовъ державныхъ и правительства Вѣстникъ для цѣсарства Австріи“ — „Allgemeines Reichs-Gesetz und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich“, що став виходити у Відні (редактором „українського“ видання був зпочатку Ю. Вислобоцький і Гр. Шашкевич, а відтак І. Головацький) і 5) „Всеобщій Дневникъ земскихъ законôвъ и правительства для коронной области Галиціи и Володимеріи съ Княжествомъ Освѣцимскимъ и Заторскимъ и Великимъ Княжествомъ Кракôвскимъ“ — „Allgemeines Landes-Gesetz- und Regierungs-Blatt für das Kronland Galizien und Lodomerien mit den Herzogthümern

Auschwitz und Zator und dem Grossherzogthume Krakau“, що став виходити у Львові. Оба друкувалися кирилицею.

Ще більше зростає українська преса в 1850 р. Крім 4-ох часописів, що виходили в 1849 р., а саме: 1) „Зорі Галицкої“, 2) „Гал.-р. Вѣстника“, 3) „Всеобщого Дневника земскихъ законôвъ и правительства для короннои области Галиціи и Володимиріи...“ і 4) „Общого законовъ державныхъ и правительства Вѣстника для цѣсарства Аустріи“ — в 1850 р. появляються ще: 5) „Вѣстникъ, повременне письмо посвященно политическому и нравственному образованію Русиновъ австрійской державы“, що його уряд став видавати три рази на тиждень (ві второк, четвер і суботу) у Відні під ред. Ів. Головацького замість припиненого на ч. 16-тім львівського „Гал.-р. Вѣстника“; 6) „Сельская Рада“ — „Wiejska Rada“, що її стало видавати у Львові якесь церковне брацтво паралельно у двох мовах: українській і польській і якої вийшло всього 5 чисел; 7) „Земскій правительственный Вѣстникъ для королевства Оугорщины“, що став виходити у Будапешті під ред. о. Ів. Раковського і 8) Общій законовъ краевыхъ и правительства Вѣстникъ для корунного краю Буковины“ — „Allgemeines Landes- Gesetz- und Regierungsblatt für das Kronland Bukowina“, що став виходити у Чернівцях. Два останні „Вѣстники“ — се перші українські часописи на Угорщині та на Буковині.

Таким чином на 8 українських часописів, що виходили у 1850 р. — 6 (шість!) видавав сам австрійський уряд.[1])

---

[1]) Про українську пресу 1848—50 рр. докладнійше див.: Ив. Ем. Левицкій. Галицко-руская библіографія XIX-го столѣтія. Т. І. Львів, 1888.

Miscellanea.

Нові причинки до початків Хмельниччини.

Хоча Хмельниччина зі всіх діб української історії найбогатша в публікації жерельного матеріялу і найкрасше розсліджена українськими, російськими і польськими істориками, все ще попадаються жерела, котрі досі остали непомічені а приносять немаловартні причинки до вияснення поодиноких сцен сеї величної драми.

Серед неописаних ще подрібно рукописів Інституту ім. Оссолінських у Львові зберігається рукопись означена ч. 2439. Є се збірка листів і урядових актів з XVII і XVIII вв., оригіналів і копій, ріжного змісту і формату, справжна silva rerum, оправлена принагідно в одну книгу. Тут попала й піваркушева картка паперу (folio 35.) густо записана дрібним письмом XVII в. без ніякого заголовку ані титулу, може й без початку, на горі замітка олівцем (мабуть впорядчика) „około r. 1650“. Се копія приватного листу, або й урядового рапорту про битву під Жовтими Водами. Близший розгляд показує, що се незвичайно цінне жерело, бо списане — як се слідно по живости оповідання, способу датовання і богатьох подробицях — очевидцем та учасником сеї битви, заразже після неї, під безпосередним вражіннєм події. З огляду на се йому прийдеться дати першенство також і перед листом Белгацького, бо Белгацький на Жовтих Водах не був, лише оставав в таборі Миколи Потоцького, а про битву переказує з оповідання збігців. Треба тямити, що про жовтоводську битву взагалі мало маємо відомостий з першої руки, а найпросторійший зі знаних досі описів, цитована Костомаровим „Relatio o bitwie pod Żółtymi Wodami“, десь затратився [див. Грушевський, Істор. України т. VIII, ч. 2, вид. II, ст. 186, зам. 1]. В подробицях оповіданнє автора звідомлення чимало ріжниться від досі відомих описів битви. Звичайно представляли досі справу так, що

перші сутички польського війська були зі самими тільки козаками та що Татари якийсь час трималися осторонь, немов дожидаючи, чия справа возьме верх; автор віднайденого нами рапорту оповідає, що зараз перша сутичка Поляків вийшла з татарською сторожею, а опісля в дальшій боротьбі козаки і Татари виступають у нього одночасно і згідно разом. Наш рапорт стверджує також звістку подану Грондським, що з польського табору виїздив на переговори Чарнєцкий, тільки не до Хмельницького а до Тугай бея. Вкінци сей документ дуже важний для усталення хронольоґії подій. Автор, починаючи від вимаршу відділу Степана Потоцького з Крилова 25. цвітня у похід на козаків, подає дуже совістно та подрібно дати кожного руху, кожної замітнійшої події, означуючи їх іменами днів тижня, як се звичайно роблять очевидці і особи причасні до що-йно пережитих подій. Головну і остаточну катастрофу польського війська клали досі за Белгацьким на суботу 16. мая і сю дату приймає також Грушевський [с. о. ст. 185]. Тимчасом зі звідомлення нашого учасника походу виходить, що катастрофа почалася в ночи з четверга на пятницю, тоб-то з 14. на 15. мая, та покінчилася в пятницю 15. мая рано — і сю дату прийдеться приняти.

Другий документ находиться в т. зв. Теках Нарушевича, в 147 ім томі. Копіст, котрий переписував жерела для Нарушевича, поклав на нім заголовок: „In anno 1653. List zawieraiący w sobie rozmaite nowiny tak względem kozaków iako y Tatarów“. Через се сей лист попав між акти з 1653 р., куди він зовсім не належить, бо описує — як се зі змісту зовсім ясно слідкує — битву під Корсунем. Автор листу, якийсь шляхтич зі Судомирщини, переказує тут два звідомлення про корсунську битву, одно коротше Роґовського, друге ширше і повнійше Сєраковського, котрі оба як кварцяні жовніри брали участь в бою і оба тяжко ранені ледви спаслися утечею. Оба приписують головну вину невдачі гетьманови Потоцькому, котрий всупереч раді инших військових старшин не хотів на місци чекати, але з невеличкими силами рушив табором у похід. Роґовський стверджує подану в діярієви Улінського і Яскульського скількість кварцяного війська на 3000, Сєраковський подає інтересні подробиці про перебіг битви. Переповівши оба звідомлення, автор листу оповідає про заходи пороблені судомирською шляхтою для забезпечення держави не тільки від козаків і Татар, але й від спроби королевича Івана Казимира захопити польський престіл при помочи шведського війська з Німеччини.

В неописаній ще рукописи Інституту ім. Оссолінських під ч. 2576, котра містить збірку оригінальних грамот і листів з XVI до XVIII вв. (між ними чимало в українській мові), находиться письмо ігумена Ів. Карла Чолганського до кн. Дом. Заславського. Є се оригінальний лист, автограф, писаний розмашним але дуже нечитким почерком, зладжений незабаром після корсунської битви, під кінець мая або з початком червня 1648 р. Сей документ ярко характеризує настрій серед польського громадянства, який витворився під вражіннєм невдач на Україні, і приносить інтересну звістку про посольство Хмельницького до кн. Яреми Вишневецького.

1) Рукопись Оссол. № 2439. [Рапорт про битву під Жовтими Водами.] f. 35.

Jego Mosc Pan Castellanic z Jego Msc. Panem y Commisarzem y wszytko woisko, ktorzy byli poszli snosic Chmielniczkiego, wyszli s Krilowa 25. aprilis na Cibulnik y tam byli przes niedziele, czekaiąnc na wiadomosc od Jego Moc. Pana Pułkownika Pereaslawskiego, ktory byl popadl przodem dla ięzyka. Ktorego się nie mogąnc doczekac, ruszeli się w poniedziałek na Omelnik. Tam przenocowawszy, we wtorek przyszli do Kniazych Bairakow na sachodzie słonca. Stamtąd we szrodę rano poszli do Zulty Wody; tilko konie powyprząngali s taboru napawac, straß woiska naszego postrzegla straß tatarską. A tegoß dnia koszyk Pana Pułkownika Pereaslawskiege na Sagsahani rosgromieli y zabawieli sie Tatarowie za tym koszykiem, gdyby bylo nie to, pewnieby byla Orda y do wody ich nie dopusciela. Straß bokową naszego woiska zaraz Orda pobrała. Tegoß dnia nastąmpieła y podkalo sie choragwi naszych trzy z nimi: Commisarska choragiew, Cerkaska y Kaniowska, ktorych Orda zarąz sparła, aß do Taboru musieli wchodzic. Znowu tich choragwi trzech drugie trzy posielkowaly: chorągiew Ciechrinska, Korsunska, Białocerkiewska, y złapali dwuch Tatarow y bonczuk wzięli Tatarom. (Wszytkich chorągwi[1]) było kwarcianych cztery: chorągiew pana starosty kamienieczkiego, pana starosty derezynskiego, pana Sapizyna, pana Zacwilichowskiego; pułkowych szesc: commisarska, czerkaska, czerhrinska, kaniowska, korsunska, białocerkiewska). Dopiero sprawiwszy się z ięzyka, wiele było tysiency ordy, ktorzy powiedzieli, ze 12 tysiency, a miało przysc wiency. Jakosz przyszło nazaiutrz, ze ich bylo 40 tysiency. Okopalismy się zaraz za Zulty Wodzie nad wodą. Tegosz dnia wstawieł był pan commisarz towarzysza u Kniazych Bairakow ze trzydziestą kozakow dla przesłania wiadomosci. Ci kozacy, postszegszy tamtich kozakow, zaras się przedali do Chmielnickiego, a tego towarzysza Tatarowie wzięli. Tego dnia nie inquestowali nas, ieno się praesentowali z chorągwiami, a wo-

[1]) на боці: 20.

łali, zeby kozacy od Lachow odstąpieli. Dopiero nazaiutrz, we czwartek, nastąpieli kozacy y orda. Kozacy w nocy podkopali się pod nasze szązce, ktorich w piątek rano z stich szancow wygnano y działko odięto kozakom, nazabiiali ich, beczką prochu y ładonkow osmset ankowniczych [!] odieto, y te szązce zaras zasypali. Z ktorich szancow nie mogli naszym nic radzic, gdzie przes dwie niedzieł y przes dwa dni, dzien y noc potrzeba z nimi bywała po kilka razy na dzien. Nie mogąnc nic naszym radzic, posłał po tich ludzi, ktorzy szli czolnami, ktorzy przyszli jusz na expirowaniu tych dwuch niedziel, we wtorek, monstr wczyniwszy mimo naszych tabor, wystrzeleli y odeszli do taboru Chmielnickiego. Ci kozacy, co byli w taborze naszym, dwanascieset człowieka, nazaiutrz, we srzodę, przedali się do nich. Dopiero do tractatow przystąpieli y zgodzieli się nato, zeby armatę y prochy oddac kozakom, a oni obiecali naszych w taborze swoim odprowadzic do samego Kriłowa, broniąc od Tatarow. Tegosz dnia we srzodę armatę oddano nad wieczorem, a pan Czarneczkiey, pan Wonmełowicz y pan Brzuchansky, pułkownicy, poiechali do Tohaibeia. Tohaibi zaras onym szable poodbierąwszy, w wiednych zupanach zostawieł y za wartę dał. Gdy mu mowieli, ze do ciebie przyiechalismy w poselstwie, armate oddaiąc, nie kasz nas szarpac, odpowiedział: „Mieły bracie, czy nie stanie cię na pas abo na szable?“ We czwartek tabor sie zblizeł kozackiey ku naszych taborowi. Nasi, wytoczywszy się z okopu, czesc wozow: wwiechało w tabor kozackiey, gdzie zaraz y samych y konie y wszytko pobrano do więzienia Tatarowie z kozakami. Widząc to pan Castellanic y pan Commisarz wrocieł się nazad do okopu. Tam Tohaibi przysłał do pana Castellanicza, aby wyiechał do niego, chcąc go złapac w polu. Pan Castellanic wyiechał w pole w rowny poczet Tohaibiowi, gdzie Tohaibi przysłał do niego, aby sam przyiechał do niego. Pan Castellanic nie chciał tego uczynic y nie iezdził do niego. Tohaibi rozgniewawszy sie, posłał do Chmilniczkiego, aby ze wszytką potegą nastempował na naszych tabor. Gdzie Chmielniczkiey zaras nastąmpieł sz tasz armatą, ktorą im nasi oddali. Ta bitwa trwała przes caly dzien asz do wieczora, nie mogli nic radzic, dopiero tam przypadszy, kozacy wpadli w te szance, z ktorich vstompiel pan Commisarz, porwali chorągiew krolewską. W tym strzelaniu Commisarza postrzelono w rekę lewą z rusznice. Wieczor we czwartek, iak się zmierzchlo, poszli, taborek sprawiwszy, obronną ręką ku włosci. Tatarowie postrzegli, nie daiąnc znac kozakom, sami naszych przez noc kłoneli, chcąc sami podgarnąc tę zdobyc wszytkę, ale nie mogli nic radzic. Dopiero kiedy poczeli Kniaze Bairaki miiac, dali znac kozakom, gdzie kozacy przypadszy, za Kniazymi Bairakami osadzieli naszych na Balce. Tam wstępnym boiem sie brali, ze z obu stron trupa niemało padło. Nasi, nie mogąc potedze ich wytrzymac, iusz się poddali y w tym halasie na ty balce pana Castellanica postrzelono y zacieto starszyne wszytkę: pana Castellanica, pana Commisarza y inszych panow pułkownikow. Pana Sapihę Chmielniczkey pobrał i inszych wszytkich Tatarowie.

2) Теки Нарушевича т. 147 ст. 313—318.

In anno 1653[!]. List zawieraiący w sobie rozmaite nowiny, tak względem kozakow iako y Tatarow.

Nowiny swieże od towarzystwa pana woiewody krakowskiego, nieiakiego Rogowskiego, kwarciannego, który uszedł z tey potrzeby dwakroć postrzelony, ktory pisze do IMc. pana woiewody krakowskiego, rotmistrza swego, że kozacy z Tatary, nastąpiwszy na oboz kwarcianny, woysko zniesli y panow hetmanow pobrali żywcem obudwu bez szwanku, których y teraz kozacy u siebi maią, a woysko rosproszyli. Jednych nabito, drugich poymali, trzeci pouciekali, ktorzy się dopiro do obozu wracaią. Wszyscy przyczynę kładą na pana woiewodę krakowskiego, ze z tak małą garscią ludzi poszedł pod nieprzyiaciela, bo panięcych ludzi nie było w obozie, iedno co pana Sieniawskiego, którego wzięto pospołu, y pana Czernichowskiego, ktorzy pozad taboru bronili, bo nie było tylko trzy tysiące kwarcianych w obozie, z ktorymi ruszywszy się pan Krakowski poszedł w pola, tamże insperate spotkali się z ordą. Taki dijariusz od pana Sierakowskiego, towarzysza IMci pana woiewody krakowskiego. Ten wszystko przypisuie panu wojewodzie krakowskiemu, iak się w taborze broniąc uchodzili, y tak pisze. Który y sam uszedł z tego razu, dwa razy postrzelony w nogę z łuku, a z samopału w czoło, y tak pisze, że I. pan Krakowski, sciągnąwszy się do obozu, umyslił iść naprzeciwko nieprzyiacielowi, któremu wszystka starszyżna odradzała, aby na pewnym mieyscu czekał, żeby się tymczasem ludzie powięcey sciągneli, ktory nikomu sobie perswadować nie dał y owszem ruszył się o południu. W poniedziałkowy dzień nastompiła na nas orda, ktora nawalnoscią wielką nastempowała, ze przez godzin cztyry szumiec strzelba nie ustawała, a potym nastompili kozacy, z któremi do samey nocy bronic się nam przyszło, atoli z łaski Bożey bez szwanku naszych, iednak z tamtey strony legło kilka tysięcy. Nazaiutrz skoro swit nastąpili y trzymał czoło taboru IW. pan Krakowski sam, a na zadzie I. pan hetman polny, I. pan Czerniechowski, I. pan Szaniawski, na ktorych, gdy się tabor ruszył, orda nastompiła. Broniący się, odstrzeliwaiąc, uchodzili przez mil cztyry cały dzień, gdzie trupa srodze siła nieprzyiacielskiego legło, że prawie trup na trupie przez mil cztyry. Bo tak pisze, że orda nastempowała, że prawie szablami przez wozy koszami się z niemi bili. Doszedł iednak tego Chmielnicki, ktorędy umyslił pan Krakowski tabor prowadzić, ktory zaraz posłał dziesiątek dział na zasadzkę y pewną część kozakow; gdzie cały dzień uchodzili, broniąc się, atoli bez szkody naszey. Atoli, kiedy ku wieczorowi przyszło im przez lasy tabor uwodzic przez gęstwy, orda y kozacy ustompili. Mysmy rozumieli, iz nas Pan Bóg uwolnił od nieprzyiaciela, gdziesmy przyszli na góry. Między gorami trafił się wąwoz, ktorym się tabor przeprawiał, ktorego było wąwozu na stai szesnascie, gdzie się tabor rozerwać musiał. Przeprawił się I. pan Krakowski swym taborem, ktory znowu sprawował tabor za przeprawą, a tymczasem się przeprawowali pan hetman z drugą częścią, gdzie zaraz za temi

gurami ona zasadzka kozacka na niesprawny tabor wpadłszy, z onych dział uderzono niespodzianie, gdzie tabor zmieszali y w tabor wpadli, gdzie zaraz pana Krakowskiego wycieli czeladź, którzy w taborze byli, konie trzymaiąc, uciekać poczeli, gdzie już kto mógł. A pan hetman polny został z dragonią, piechotą węgierską, przy ktorym było sześćset dragonow y 200 Węgrów, którzy kiedy się rwać poczeli y towarzystwo uchodzące co żywo do koni, gdzie który mogł. Y tak pisze, ze większa część pouchodziła woyska, bo ci, co zaraz wprzod ku domowi uchodzili, dopiero za lasy z ordą się przyszło bic, gdzie dopiero orda naszych tam uchodzących więcey szkodowali. Drudzy, postrzegłszy, nazad, zkąd tabor, uchodzili, gdzie znowu dla chłopstwa uchodzic nie mogą, az podobno przez Węgry im uchodzic przyidzie. Wiedziec tego trudno, kędy się kto podział, nie mogę sprawy dac w tey mierze, tak pisał. JW. pan hetman polny z dragonią y z Węgrami bronił się znowu, gdzie barzo psował kozakow, ale jednak nie mogąc wytrzymać zadną miarą potencyj nieprzyiacielskiey, zwłaszcza gdy cząstka pozostała woyska do szczętu fatygowana była, trudno zatym było wytrzymać impety dział tych, ktoremi tabor rozerwali. Dragonia wycięta okrutnie została, Węgrow część jakas uszła, a pana hetmana polnego wzięto w niewolę, y pana Czerniejowskiego y I. pana Sieniawskiego, ktorzy teraz są u kozakow w więzieniu. Tak rozproszywszy woysko wszystkie, dostatki pobrali y dział polowych wzieli 30, które były przy panu Krakowskim. Kiedy iuż w więzieniu pan Krakowski będąc u Chmielnickiego prosił, aby syn jego pospołu z nim był, który się był dostał ordzie, gdzie zaraz Chmielnicki posłał do ordy, żeby mu go przysłali, ktorzy powiedzieli zrazu, że go do Krymu odesłali, ale Chmielnicki na nich nastempował, aby mu go wrócili, powiadaiąc: „Jezeli go nie wrócicie tego więźnia, tedy mnie samemu przyidzie was znosić.“ Ktorego drugiego dnia orda wrociła y siedzą pospołu wszyscy teraz. Kozacy się okopali na mieyscu w Białey Cerkwi, a oboz nasz pod Glinianami się sciąga, tak panięta iako y szlachta wszystka ukrainska, ktorych kładą w obozie pietnascie tysięcy. O xiążenciu IMci Wiszniowieckim nie wiedzą, gdzie się teraz obraca, bo za Dnieprem był, kiedy się te zamieszania y bitwy poczeły, atoli mowią, że przez Moskwę miał uchodzić. Gwoli tedy tey swywoli chłopskiey pan chorąży koronny w obozie y pan woiewoda sędomirski, co kiedy taki rumor y strach padł, że zaraz zgromadziwszy się wszyscy seymikowali w Opatowie, na ktorym zieździe namowili seymik nazajutrz po swiętym Janie, a teraz zaciągać roskazali y uchwalili iednak, aby zaciągneli ludzi tysiąc z woiewodztwa Sędomirskiego, usarow sześćset, kozakow czterysta; pułkownikie [!] I. pan Sędomirski, IMość pan koniuszy koronny, I. pan Zaborowski, IMc. pan Czechowski, IMć pan starosta stobnacki, IMć. pan starosta radomski, kozacki IMć. pan Lachowski, I. pan Puchowski, IMć. pan Piasecki; dragonij dzielney IMc. pana Sędomirskiego koni sto, piechoty Węgrow sto. Ci wszyscy naznaczone juz dla siebie wygodne stanowisko maią. Jesliby tez in quantum w ciężkim razie gwałtowna staneła potrzeba, pospolite ruszenie zgodnie uchwalili, ktore na tym seymiku nieod-

miennie publikować maią. Do obozu ruszyć się niedwłocznie maią te chorągwie za niedziel sześć, z ktoremi w marszu poydzie pan Sędomirski, iako pułkownik. ›ołd uchwalili usarzowi po złotych szescdziesiąt, kozakom po złotych czterdziesci pięc. Bo dlatego pospolite ruszenie uchwalili, iesliby od Szląska iakowy niepokoy w czasie nastompic miał, o ktorym inni za pewną rzecz twierdzą, iakoby krolewicz IMść. Kazimierz miał sprodukować woysko szweckie, ktorego się mocno obawiają. Więcey nic ciekawego do wiadomosci nie mamy.

3) Рукопись Оссол. № 2576. f. 39.

Jasnie Oświecone Xiąze IM. Wielce M[i]l[osc]iwy Panie.

Nowiny takowe mam z Ukrainy, ze Chmielnicki z kozakami był przez kilka dni w zamknieniu w Białycerkwie, barzo się fortyficuiąc y w ligumina sposabiaiąc, iakoż ze włosci barzo wiele wiezo. Tatarowie mało sie nie pobili z kozakami około zdobyczy, zaledwie porownawszy sie odeszli y w polach podział swoi mieli. A kozakow iest iuz wiency nizeli sto tysiency y poszli do Kiiowa, chcąc Pana Krakowskiego z synem na pal wbic na tym miescu, gdzie Kizima[1]) sinem ubito było, głowe p. Komisarza na chorogwi przed nim noszo, a sam barzo stroino chodzi, stroiąc sie y przebiraiąc w szaty hetmanowe. Dla Boga Młsci Xiąze, racz o nas wszytkich radzic, bo po P. Bogu wszystka nadzieia Waszej Xiązencey Mc. ze sam saluare bendziesz raczył totam rem publicam. Gdy sie tylko wasza xiązenca Mć. ruszy, bendzie wielki postrach nieprzyiacielowi. To tez donosze do wiadomosci Waszey Xiązencey Mci, ze posyłał do X. IMci. p. woiewody ruskiego s pisaniem y trzech koni posłał mu tureckich, dziekuiąc zato, ze nie posiłkował hetmanow, z takowo declaracio, zeby sie nie ruszał s tego miesca, bo alias chcąc wzac [......] Wiency nic nie maiąc godnego do oznaimienia, moie powolnosc iako naipilni zaliecam miłosciwej łasce Waszey Xącencey Mci [.......] dzis 1648.

Waszey Xązencey Mci powolny..,
y sługa Jan Karol Czołchanski
opat Koronowsky, scholastyk Łucki.

[P. S.] Jezeli-zez Wasza Xiązenca Mć
miec raczysz [.......] iako znosić,
racz mie z łaski swej uwiadomic.

[In dorso адреса:] Jasnie Oswieconemu Xiązenciu IMci. Władisławowi Dominikowi na Ostrogu y Zasławiu Zasławskiemu, Hrabi na Tarnowie, Woiewodzie Sendomirskiemu, Staroscie Łuckiemu, memu wielce miłosciwemu Panu, oddac.

[Печатка лякова з гербом].

М. Кордуба.

[1]) Кизима, помічник Павлюка, вбитий разом зі сином в Київі на паль на приказ Потоцького 1638 р.

Скарб з Межиріча корецького.

(Пов. Рівне на Волині.)

В грудні 1926 р. закупив Музей Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові скарб монетний, викопаний в осені 1926 р. в саді господаря Макарія Джурка в Межиріччи корецькім на Волині.

Скарб складається з 1117 монет. Маленьку частину мідяків та срібних грошів роздарував власник скарбу приятелям на памятку. Після слів п. Джурка, до Музея передано зі знахідки все за винятком 40—30 роздарованих дрібняків, так що скарб можемо рахувати за комплєтний.

Скарб знайдено при копанню 1 m. глибоких долів на нові щепи. Гроші зберігалися у великім чорнім глечику, який заразже був розбитий. Мені не довелось вивідатися нічого ближче ані про його форму, ані про орнамент. Монети в глечику лежали так: на дні лежали дрібняки (шеляги, гроші і півтораки), вище трояки і шістки, на них знова орти і таляри в суміш. Золоті дукати, кождий з окрема обвинений був в білий незаписаний папірець і вовняну шматку.

Стан заховання скарбу на загал лихий. Добре збереглися лиш золото і більші срібні штуки. Затікаюча у глечик вогкість довела срібло і мідь до значної оксидації. Згадані окиси перепоїли так сильно дрібняки, що лежали на дні глечика, що з них утворилися маґматичні зліпняки. Видобути з такого зліпняка цілу монету чито механічним чи хемічним способом, майже виключене. Отсей лихий стан збереження вияснює велику скількість монет, яких націоналія не дадуться точно означити. Біля 40 штук дрібняків відкинено зовсім, бо були це зовсім нечиткі фраґменти, — покидь сю не взято у числові зіставлення.

Металь. Золотих штук маємо всего 4 на 1117, що робить около 4‰. Золото дуже високої проби (біля 98%). Понад 93% всего скарбу припадає на срібло. Добрий металь (проба XV і вище) дають чужі таляри і старші орти. Зрештою дрібняки, припадаючі часово на рр. 1620—1627, себто на добу шаленого обниження вартости гроша і масового його чеканення. Найгірші монети польські є з 1623—7 рр. Ординація з дня 13/III 1623 приписувала для ортів — XI, шісток і трояків — VII½, півтораків — VI, грошей — IV½ а для шелягів всього — II пробу срібла. Так приписувала ординація — на ділі проби були ще нижчі. В бога-

тьох випадках важко рішитися чи маємо до діла з низько процентовим сріблом чи мідю підбіленою сріблом.

Час. Найстаршою монетою нашого скарбу є мідний шеляг угорський з 1554 р., наймолодшою дукат бельґійський з 1650 р. Та ці дати є лиш кінцевими філярами століття; подавляюча більшість монет чеканена в роках 1620—1627.

Націоналія. Державна приналежність монет межиріцького скарбу така:

1) Римське цісарство нім. народу (Фердинанд I, Матіяс, Рудольф II, Фердинанд II і III)	30
2) Голяндія	20
3) Іспанія (Филип III)	3
4) Швеція (Ґустав Адольф, Християна)	158
5) Бранденбурґія (Іван Жигмонт і Юрій Вільгельм)	82
6) Угорщина (Фердинанд I)	1
7) Польща (Жигмонт III)	
Корона . . . 713	
Литва 50	
Риґа 13	
Ґданськ . . . 47	823
Разом	1117.

Інтересні є націоналія монет після їх величини. Замітне, що грубша монета срібна (таляр і $^1/_2$ таляр) і золото без винятку є західно-европейські — монархія Габсбурґів і Голяндія. На дрібну монету зложилися Бранденбурґ, Швеція та Польща. Мимо цього що скарб викопано і закопано в межах Польщі вдаряє брак грубшої польської монети.

Сліди ужиткування монет до окрас. Частина срібних монет походить з намиста, вказує на це їх перфорація, загалом недбала, мабуть не одної руки. З намиста походить 11 ортів ($^1/_4$ талярів) Жигмонта III і курфірста, 2 шістки і 4 трояки Жигмонта III і йогож 2 шеляги, 8 півтораків та 1 гріш. Є це майже добрі два шнурі монетного намиста, але не одної роботи.

Обрізування. Фальшовання монети через обрізування країв замітне в скарбі добре. Але обрізувано лиш золото і високопроцентове срібло, передовсім таляри чужі і давніщі дрібняки. Один таляр Филипа III, обрізаний майже з буквами.

Спис монет. Списком обнято всі 1117 монет, в міру можности подано всюди рік чеканення, важніщі познаки та число розпізнаних монет. В тексті буква *a*. означує avers а *r*. revers.

Дукати.

Бельґія-Нідерлянди.

1633 — Geldern 1
1645 — Нечиткий напис . 1
1646 — Zwolle (Fardina II) 1
1650 — Holland 1
разом дукатів . 4.

Таляри.

a) Бельґія-Нідерлянди.

Antverpen:
...без дати, Фердинанд III 8
разом 8.

Friesland:
1598 1
1618 1
1620 1
1622 1
разом 4.

Campen:
1647 1
1648 2
разом 3.

Gelderland:
1620 1
1624 1
1641 1
разом 3.

Zeeland:
1649 1
разом 1.

Zwolle:
без дати, Матіяс I . . . 1
1648 1
разом 2.

Overijsel:
1620 1
1622 1
разом 2.

Brabant:
1636 1
разом 1.

Emden:
без дати { Фердинанд II 6
без дати { Фердинанд III 8
разом 14.

b) Еспанія.

1633 Филип III 1
1633 „ 2
разом 3.

c) Німеччина.

1560 Фердинанд I 1
разом 1.

Hamburg:
1621 Фердинанд II . . . 1
разом 1.

Goslar:
1596 — Рудольф II . . . 1
разом 1.

Nürnberg:
1623 Фердинанд II . . . 1
разом 1.

Усіх талярів штук . . . 45.

Півталяри.

Campen:
1647 1

West. Belg.:
1650 1

Hamburg:
1621 Рудольф II 1

St. Gallen:
1619 (1/4 таляра?) 1
усіх 1/2 талярів штук . . 4.

Бранденбурґія.

Іван Жигмонт (1608—1619).

Dreipölker з Königsberg-a (1/2 gross.):
1619 3

Юрій Вільгельм (1619—1640).

1/4 Таляри:
— 16 по лівій стороні погрудя без капелюха, 1

1621 без капелюха, дата
під погрудям 1
1622 без капелюха,
в панцирі r. z z . . . 1
1622 в капелюсі, в орнаті 3
1623 „ „ 5
1624 „ „ 8
1625 „ „ 1
нечиткий 1
разом штук 21.

$1^{1}/_{2}$ grossus:
1622 1
1623 5
1624 5
1625 7
1626 12
1627 . r. $\frac{z-7}{z\ 4}$, $\frac{2-7}{24}$, $\frac{z \cdot z}{z-4}$. 8
нечиткі 9
разом штук 47.

solidus:
1623—1627 разом штук 11.

Швеція.

а) Ґустав Адольф (1611—1632).

$1^{1}/_{2}$ grossus:
1632 2
1633 17
1634 2
1635 6
нечитких 16
разом 43.

solidus:
1631 1
нечиткі 2
разом 3.

місто: Elbing.
$1^{1}/_{2}$ grossus:
1630 1
1631 1
1632 3
1632 r. 3—z 1
разом 6.

1 grossus:
1625 3
1629 2
разом 5.

solidus:
1630 1
1631 2
1632 3
1633 1
1633 1
нечиткі 5
разом 13.

місто Riga:
$1^{1}/_{2}$ grossus:
1623 7
1624 7
разом 14.

solidus:
1621 1
1624 1
1625 3
1626 1
1631 1
1632 1
1633 1
1634 1
нечит. 24
разом 34.

b) Христина (1634—1654)

solidus м. Riga:
1636—1647 . . . . 36.
solidus Livonie:
1646—1648 . . . . 4.

Угорщина.

solidus Фердинанд:
1554 а. 155 1

Польща.
Жигмонт III (1587—1632)
Корона.

1/4 Таляри (Орти):
1621 — а. 16 в долині під погрудям 2
1621 — а. без 16 в долині під погрудям 14
1622 26
1923 34
1624 14
ушкоджених 7
разом 97.

VI grossus (шістки):
1623 a. Sigismun. r.—16—VI—23 1
1623 — a. „Sas" 4
1624 „ „ 9
1625 „ „ 22
1625 a. „Półkozic" 13
1626 a. „Półkozic" 33
1627 a. „Półkozic" 2
нечиткі 22
разом 106.

III grossus (трояк):
1597 (люблинського чеканення 1
1620 r. „Sas" в долині 1
1621 r. „Sas" в долині 3
1622 r. „Sas" в долині 15
1623 r. „Sas" в долині 3
1624 12
(1620—1624 нечиткі) . . 3
разом 38.

1 1/2 grossus (півторак):
1616 r. „Habdank" z—4 . 1
1618 r. „Sas" 1
1619 r. „Sas" 1
1620 r. Sas" $\frac{2-0}{2-4}$, $\frac{z-0}{z-4}$. 8
1621 r. „Sas" 14
1622 r. „Sas" 47
1623 r. „Sas" 83
1924 r. „Sas" 58
1625 r. „Sas" 42
1625 r. „Półkozic" $\frac{2-5}{z-4}$. 4
1626 r. „Pólkozic" $\frac{2-6}{z-4}$. 8
1627 r. „Półkozic" $\frac{2-7}{z-4}$. 3
1627 r. „Półkozic" $\frac{2-7}{2-4}$. 1
1627 r. „Sas" 3
нечиткі 181
разом 455.

grossus (гріш):
1623 r. „Sas" в отоці 16z3 2
1624 9
1627 r. „Połkozic" в отоці 16z7 1
разом 12.

solidus (шеляг):
1622 r. „Sas" z z 1
1627 2
разом 3.

Монета Кротоских
(Łobżenica):
? тернарій на r. „Bróg" і в отоці LOBZA. 1

Литва.

grossus:
1625 r. „Pogoń" і „Wadwicz" 5
1626 r. „Pogoń" і „Wadwicz" 8
1627 r. „Pogoń" і „Wadwicz" 5
нечиткі 6
разом 24.

solidus:

1614 г. під щитом „Bogorya" в написі знак Sztypła	1
1617 г. „Bogorya"	1
1618 г. „	1
1623 г. „Wadwicz"	1
1624 „ „	3
1625 „ „	2
1626 „ „	1
нечиткі	16
разом	26.

дводенар

1620 — 16S20 „Pogoń" і „Wadwicz"	1

Danzig.

¼ Таляри (Орти):

1615 г. лапа медведя і S A	1
1618 г. лапа медведя, S A 1618 в отоці	1

1623	6
1624	13
1625	7
1626	4
разом	32.

grossus (гріш):

1623 г. під щитом S. B.	1
1624	1
1625	
1626	10
1627	1
разом	15.

Riga.

Solidus (шеляг):

1599	1
1621	1
нечиткі	11
разом	13.

Зіставлення монет після їх номінальної вартости:

дукатів	4
талярів	45
½ талярів	4
¼ талярів	150
VI грошей	106
III грошей	38
1½ грошей	568
грошей	56
шелягів	144
2-денарів	1
тернарів	1
Разом усіх монет	1117.

Яку вартість представляли ці гроші у великій монеті? Отож рахуючи дрібну монету після ординації Івана Казимира (в часі його панования скарб закопано), одержимо 4 дукати золотом і біля 103 талярів сріблом. На ці часи зовсім гарний скарб.

Отсе все що певного сказати можемо про викопаний скарб. Та остаються нерозвязаними два важні питання, а саме, коли закопано скарб і до кого він належав? На питання ці можемо відповісти лишень у формі припущення.

Час закопання. Рік 1650 вибитий на однім дукаті вказує зовсім певно, що закопання скарбу наступило після 1650 р. Монети польські не можуть нам подати ніяких ближчих вказівок на долішню границю часу закопання скарбу. З поданого спису видко, що польська дрібна монета уривається на 1627 р. Явище це виснюється зачиненням, у цім і слідуючих роках панування Жигмонта III, усіх менниць для дрібної монети. Монети польські не дають теж ніяких даних для визначення горішньої границі закопання нашого скарбу. Дрібняків майже зовсім не чеканено за Володислава IV. За панування Івана Казимира чеканення монети зачалося щойно 1650 року, головно в західних провінціях держави. Інфляція дрібної, лихої монети зачалася аж в 1657 році. Тому що в скарбі з Межиріча не маємо ані сліду цеї інфляції, яка зачалася в 1657 р., тож на мою думку закопання доконане було не пізніще 1657 року. Так отже зміст скарбу говорить нам, що закопання його наступило в 1650—1657 рр. Ці роки обіймають Хмельниччину.

Знаємо добре, що в мирних часах ніхто не зариває у землю своїх скарбів, а як закопує, то опісля в потребі відгребує. Скарби, як наш, попадають в землю звичайно в часі воєнної паніки. Переглядаючи важніїші події воєнні на Волині в рр. 1650—1657, які могли стояти у звязку зі закопанням скарбу, зупинимося на двох моментах. Першим є бій під Берестечком в 1651 році — другим обсада Волині і Полісся відділами Хмельницького в 1657 р. Не виключене, що скарб заховано в часі розвиваючогося походу Хмельницького під Берестечко, проти такої думки промовляє: віддалення шляху походу Хмельницького від Межиріча, та це, що дукат бельгійський датований 1650 роком, ледви чи вже в половині 1651 міг попасти у волинський скарб призначений на скриття у землі. Щож промовляє за 1657 р.? Отож знаємо (В. Липинський, Z dziejów Ukrainy, стор. 562), що з початком цього року залоги козацькі Богдана Хмельницького обсадили Волинь і Полісся. У Межирічі була в 1657 році, не лишень козацька залога але і „Tarnawski, jest starszy tej załogi, który mieszka w Międzyrzeczu“ (ibid.). Зближення військ козацьких мусіло викликати грозу передовсім у шляхти, яка не стояла по стороні козацтва, та у жидів-купців, які пригадували собі недавні бешкети козацькі на Волині в 1648 р. Власник скарбу мусів бути або шляхтич або жид і по закопанню і утечі або ніколи більше не вернув до Межиріча, або згинув. За 1657 роком промовляє ще присутність шведських монет у скарбі. Натомість не ослаблює тези нашої непри-

сутність монет Іван Казимира з рр. 1650—1656. Монет цих було дуже мало, вони були чеканені в західних провінціях Польщі і сливе на схід не доходили у ці неспокійні часи. Скарб закопаний був в 1657 році. Не забуваймо одначе, що це лиш правдоподібний здогад.

Власник скарбу. Про власника можемо ще менче сказати. Уважаю за виключене, щоби власником міг бути мужик. Сума це на мужика за велика, хиба, що скарб походив з грабіжі. Але і тоді мужик, яко елємент т. сказати вкорінений, не мав чого критися перед козаками, а вкінци бувби його викопав в догіднім часі. Скарб закопав чоловік чи родина, котра або згинула в часі 1657 р. або утікла тогож року з Межиріча і більше з поворотом не вернулася. Остає шляхтич або жид-купець. Шляхта або утікала а гроші забажала або лишалася на місці, бо В. Липинський виказав, що шляхта сама кликала Хмельницького. Хоч дуже можливою річю є, що власником був шляхтич, то все таки правдоподібнійшим є, що власником був жид. Дуже вимовним є факт, що 76% мешканців Межиріча творять жиди (Słownik geograficzny VI).

Мале жидівське містечко, наїзд козацьких військ, осередок і столиця залоги тої части Волині, паніка серед жидів і память на бешкети з 1649 р., утеча жидів і ховання скарбів у землю, може і ексцеси ново прибувшої залоги — ось правдоподібний хід подій, які звязані із закопанням скарбу.

Реасумуючи факти і спекулятивну їх аналізу приходимо до правдоподібної розвязки: скарб з Межиріча належав жидови і був закопаний в 1657 році.[1])

Ю. Полянський.

---

[1]) Література: В. Г. Гартманъ. Польскія и Литовскія старинныя монеты. Сызрань 1901, ст. 154 + 2 таб. — Dr. M. Gumowski. Podręcznik numizmatyki polskiej. Kraków, 1914. — Dr. M. Gumowski. Mennica wileńska w XVI i XVII w. Warszawa, 1921. — Wacław Lipiński. Z dziejów Ukrainy. Kijów (Kraków), 1912. — Städtisches Museum zu Thorn. Führer durch die Münzensammlung. Berlin, 1907. — J. Schulman. Катальоґи-цінники з Амстердаму. — Słownik geograficzny król. Polskiego, t. VI.

Наукова хроніка.

Перша спроба систематичного викладу української історіографії.

(Збірник Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, № 1: Акад. Дмитро Багалій. Нарис української історіографії. Том І. Літописи. Вип. 1. Київ, 1923. Стор. 138.)

Історіографічний „Нарис" акад. Багалія це перша спроба в українській науці систематичного викладу української історіографії. До недавнього часу в українській науковій літературі зовсім не було загальних оглядів історіографії; що правда брак спеціяльно-українського історіографічного курсу почасти заступала широка й сумлінна праця акад. Іконнікова — „Опыт русской историографии", в якому було дуже багато відомостей з української історіографії, але всеж таки ці відомости перемішано було з причинками до історіографії російської, й через те цей курс не давав певного уявлення про розвій українських історичних досліджень. Тільки в останні роки починають зявлятися загальні українські історіографічні нариси. Першим з них виданий був науково-популярний начерк проф. В. Біднова („Що читати по історії України", Камянець, 1919), далі видані були ширші, але всеж таки конспективні огляди української історіографії — проф. Д. Дорошенка (в Празі в 1923 р.) й молодого галицько-українського вченого Шманкевича (в Харкові в томуж році); огляди ці принесли безперечно велику користь українській історіографії, але всеж таки не могли задовольнити потреби в ґрунтовному систематичному курсі української історіографії, подібному хочби до „Опыта русской историографии" ак. В. Іконнікова.

Отсю потребу й хоче задовольнити акад. Д. Багалій своєю історіографічною працею, якій надає він скромне імя „нарису".

У численних своїх попередніх творах акад. Багалій завжди

виявляв широке знання історичної літератури, повну обєктивність і велику уважність до поглядів, висловлених иншими вченими, цебто як раз ті риси, що особливо потрібні для історіографічної систематизації.

Ввесь історіографічний матеріял ак. Багалій (слідом за Бестужевим-Рюміним) розбиває на 7 відділів: 1) літописи, 2) окремі оповідання й „житія“, 3) мемуари й листи, 4) памятники юридичні й акти державні, 5) памятки словесности устні й писані, 6) памятки археольоґічні, й 7) оповідання чужоземців; при чому до останнього відділу акад. Багалій залічує „всі чужоземні джерела взагалі“ — й подорожі чужоземців по Україні „і літописи, і житія, і памятки словесности й т. п.“

Не задовольняючись цим „чисто фактичним змістом“ історіоґрафії, ак. Багалій визнав потрібним „додати й те, що торкається теорії історичного процесу“, присвятив їй перші два розділи першого випуску свого курсу й обіцяє обговорити історіософічні питання ще й у другій частині курсу, де буде мова про ріжні напрямки й школи в українській історіоґрафії.

Таким чином, до першого випуску „Нарису“ акад. Багалія увійшли два вступні методольоґічні розділи — „загальний нарис теорії історії“ та „схема української історії і зміст української історіоґрафії“, та три розділи, у яких акад. Багалій обговорює: „стародавні україно-руські літописи князівської доби“, „обласні літописи з часів Київської і Галицько-Волинської держави“ й „західньо-руські або литовські літописи“; в кінці кожного з останніх трьох відділів наведено по декілька уривків з відповідних літописів.

І „загальному нарисі теорії історії“ акад. Багалій торкається таких питань, як взаємини між елементарною й науковою історією, еволюція історичної науки, умовний характер історичних свідоцтв, ріжні системи фільософії історії, історичні закони, обєктивізм і субєктивізм в історії, значіння історичної науки й т. ин.: подає при цьому також акад. Багалій і літературу до питань, обговорених у зазначеному розділі; деякі з зачеплених акад. Багалієм питань, нпр., питання про ріжні фільософічно-історичні системи, про історичні закони й т. ин., дуже складні й спірні. Але акад. Багалій все це вмістив на чотирнацяти сторінках, примушений, очевидно, до цього зовнішніми обставинами, — браком паперу й т. под.; цілком зрозуміло, що при такому короткому викладі ак. Багалій не міг всебічно освітлити складних питань. До тогож, мабуть, надмірна обтяженість працею (акад. Багалій працює відразу в цілому ряді інституцій) не дозволила йому використати

навіть найзначніших писань по фільософії історії, виданих за останні роки в російській мові (не кажучи вже про західні); а деяких з цих видань, акад. Багалій може, й не міг дістати. Вказуючи джерела по теорії історії, акад. Багалій, не згадує навіть виданих за останні роки в радянській републіці творів Віппера й Пітіріма Сорокіна та перекладів Шпенґлера, — творів, які, на мій погляд, можна визнати епохальними в фільософії історії й соціольоґії; не згадуються акад. Багалієм також і инші нові російські праці з обсягу теорії історії — Ростовцева, Новгородцева, Гессена, Карсавіна, Бердяєва й ин.; не названі й видані підчас війни методольоґічні й соціольоґічні твори Карєєва, хоча згадується про його дисертацію „Основные вопросы философии истории", писану майже 50 років назад; немає згадки про історіософічні та соціольоґічні писання Хвостова та про твори українського соціольоґа й методольоґа Богдана Кістяківського; а, з другого боку, заведено у список джерел пресловутий твір Н. Я. Данилевського „Россия и Европа" (!). Перечитуючи зроблений акад. Багалієм „начерк теорії історії" легко помітити, що не згадані ним у списку джерел твори не були ним використані; в усякому разі, ак. Багалієви лишилися невідомі „Упадок Заходу" Шпенґлера, „Кризис исторической науки" Віппера, „Система социологии" Сорокіна й т. ин.; це, очевидно, треба пояснити тяжкими умовинами, в яких проходить праця акад. Багалія.

Не використавши новійших праць з обсягу теорії історії та соціольоґії, акад. Багалій дав подекуди перестаріле освітлення деяких історіософічних питань. Нпр., слідом за старими дослідниками теорії історії, ак. Багалій нарахував пять головніших напрямків у сучасній фільософії історії: 1) дуалістично-теократична система, сформульована ще блаж. Авґустином, яка оцінює історію людства з погляду успіхів Царства Божого на землі, 2) Геґелева теорія виявлення в історії божественного духу, який втілюється ступнево в окремих історичних народах і веде людськість від духового полону (на Сході) до універсальної свободи (проголошеної Германцями), 3) позитивна теорія (О. Конта), яка вважає головним фактором людського поступу розвій думки й добачає в історії три періоди — а) теольоґічного способу мислення, б) метафізичного, й в) наукового (позитивного), 4) економічно-матеріялістична теорія (К. Маркса), яка, навпаки, визнає єдиним фактором поступу та всяких змін в історії розвій господарства, й 5) гуманітарна теорія (Гердера, Льотце та ин.), яка стверджує, що поступ людства відбувається під впливом

ріжноманітних факторів, що кожен нарід, відповідно до своїх здібностей і зовнішних умов, пориваеться досягти свеї мети розвитку, та що, не вважаючи на ріжниці між народами, все більш розвиваються та вдосконалюються однакові для всіх риси гуманности. Ця схема історичних систем була більш менч вичерпуюча для кінця минулого та початку теперішнього сторіччя, але для сучасного моменту наведена акад. Багалієм схема вже перестаріла: як раз найбільш ориґінальні та яскраві сучасні теорії, — „праві" і „ліві", індивідуалістичні й колєктивістичні, — які захоплюють багатьох мислителів, істориків та соціольоґів, не можна втиснути ні в одну з систем, згаданих у наведеній схемі. Справді, до якого з названих у схемі напрямків залічимо ми хочби Шпенґлера, Ґульєльмо Фереро, Віппера, Сорокіна, Бердяєва, Карсавіна, Вяч. Липинського, Ст. Томашівського, навіть Мих. Грушевського?

Занадто короткий виклад і невикористання найновіших методольоґічних писань відбилися також на освітленні акад. Багалієм питань про обєкт історичної науки та про „історичні закони".

Обєктом історичної науки визнає акад. Багалій явища індивідуальні, явища — які не повторюються, й протиставляє історію, як науку про неповторимі явища, — всім иншим наукам — у яких досліджується явища повторимі. „Історія, — каже акад. Багалій, — є процес, який складається з послідовної зміни явищ, що попадаються нам у даній сумі тільки один раз; історичні факти не повторюються, вони цілком індивідуальні... Всі науки, як дисціпліни, говорять про колєктив, одна історія — про індивідів; всі науки мають на увазі те, що істнує постійно, одна історія — те, що було раз і чого вже немає". (ст. 12.) В цих твердженнях криється якесь непорозуміння чи неясність. Як розуміє акад. Багалій неповторимість історичних явищ?

Безперечно, між окремими історичними явищами повної тотожности не буває. Але, з другого боку, так само не підлягає сумнівови, що в ріжних історичних явищах дуже часто знаходимо при дослідах багато спільних рис. Особливо яскраво подібність деяких історичних явищ кидається у вічі при дослідах над революційними подіями в ріжних краях і в ріжні епохи. Так, нпр., видатний російський соціольоґ П. Сорокін у свойому цікавому начерку „Нравственное и умственное состояние современной России" воскрешає перед нами майже тотожні малюнки моральної деґрадації під час революцій — у Египті за 2000 років перед Р. Хр., на Керкірі (в античній Греції), у Франції в 1789—90 рр.

і 1848 р. і тепер у Східній Европі.[1] Найвизначніші наші історики — Михайло Грушевський і Вячеслав Липинський, не зважаючи на величезну ріжницю в їх загальних поглядах, обидва добачають велику подібність у розвитку історичних подій на Україні в XVII столітті і в наші дні. Деякі історики доводять навіть, що історичні явища не тільки можуть повторюватися, але обовязково повторюються через певні промежки часу, нпр. через 300 чи 900 літ; від цього погляду, здається, не дуже далекий був, м. ин., акад. Мих. Грушевський, коли писав „Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII в.“[2]) Чимало істориків і мислителів визнає, що взагалі історичний процес це постійний коловорiт, постійно (хоч може й неперіодичне) повертання того, що вже було, постійне повторювання явищ, однакових по суті й ріжних тільки по формі. Ідею історичного коловороту висловлювали вже деякі фільософи та історики античного світу (Тукидід, Аристотель та ин.); найбільш яскраво цю теорію розвинув італійський учений 1-ої полов. XVIII віку Дж. Віко, якого часто називають батьком сучасної фільософії історії. В наші часи цієїж теорії тримається популярний нині німецький фільософ Шпенґлер[3]) і до неїж схиляється в останніх своїх працях проф. Віппер.[4])

Таким чином, хоч у буквальному значінні слова історичні явища неповторимі (бо цілком тотожніх явищ в історії не спостерігається), всеж таки чимало істориків визнає, що „історія повторюється“, або „ніби-повторюється“.

Звертаючись до инших наук, ми легко можемо помітити, що инші науки всупереч твердженню акад. Багалія теж часто мають до діла з явищами індивідуальними, „які попадаються нам тільки один раз“, „які були раз і яких уже немає“; можемо далі

---

[1]) Проф. П. Сорокин. Нравственное и умственное состояніе современной Россіи. І. Морально-правовыя измѣненія. »Воля Россіи«, 1922, IV (Прага).

[2]) Проф. Микола Плевако (тоді ще починаючий учений) у рецензії на цей твір (у харк. »Снопі« в 1912 році) навіть просто залічив Мих. Грушевського до тих істориків, які визнають періодичну повторність історичних явищ.

[3]) Вплив Шпенґлерових ідей помітний, м. ин., на писаннях молодого українського фільософа Андрія Ковалевського (див., нпр., статтю А. Ковалевського »Питання соціольоґічної формули в історії літератури« в »Червоному шляху« за 1923 рік).

[4]) Див., нпр., збірник статтів Р. Віппера »Круговорот истории«, Москва-Берлин, 1923; або »Кризис исторической науки«, Казань, 1922.

помітити, що, взагалі, абсолютної тотожности навіть серед явищ природи нема.

Так само, як історія, цікавиться індивідуальними неповторимими явищами наука про мистецтво: поетична, музикальна, художня й т. ин. критика досліджує, як знаємо, ріжні твори саме як твори індивідуальні, й такі досліди, без сумніву, складали й складають величезну більшість дослідів про мистецтво. Ґеольоґія має своїм предметом досліду обєкт безперечно індивідуальний і неповторимий — землю; астрономія так само має своїм завданням досліджувати обєкти індивідуальні, з їхніми індивідуальними рисами, й т. д. Всі явища природи, взагалі, мають завжди індивідуальні риси; жаден кристальоґраф не потрафить зробити двічі розтвір з цілком однаковим розміщенням кристалів; індивідуальні риси ріжних явищ природи можуть бути малопомітні, й через те явища природи часом наближаються м а й ж е до повної подібности, але всеж таки повної тотожности між ними, так само, як і між явищами історичними, не буває.

Тієї протилежности між обєктами історичної та всіх инших наук, на яку вказує акад. Багалій, у д і й с н о с т и нема: у природі так само, як і в людських відносинах усі явища і н д и в і д у а л ь н і. Тільки ми при дослідженні явищ природи, так само, як і явищ суспільного життя (і мистецтва), часом можемо або звертати увагу на специфічні риси тих предметів, які досліджуються нами, або, навпаки, іґноруючи невеликі ріжниці між предметами досліду, відшукувати їхні спільні риси, й усталювати взаємні відносини між цими предметами, причинну залежність між ними, загальні „закони", по яких відбувається їхня поява, зміни й т. ин. Індивідуальні, специфічні риси предметів бувають обєктом досліду не тільки в історичній науці (як каже акад. Багалій) і не тільки в науках про культуру (Kulturwissenschaften, як каже Рікерт та инші методольоґи-неокантіянці, які, здається, посередньо — через Карєєва — зробили вплив на ак. Багалія), а також і в науках про природу (Naturwissenschaften), нпр. у ґеольоґії та астрономії; з другого боку в „науках про культуру" — про господарство, право, поезію й т. ин. досліджується не самі тільки специфічні риси, але й те, що є спільного в ріжних явищах; нпр., у науці про мистецтво, хоч і присвячується найбільш уваги окремим творам мистецтва з їхніми індивідуальними рисами, але істнують також галузи науки про мистецтво (теорія мистецтва, психольоґія й фільософія мистецтва), які досліджують

риси, спільні ріжним художнім творам, і усталюють закони художньої творчости.

„Історичні явища", цебто ті явища, які досліджуються історією, без сумніву можуть бути досліджені теж з обох поглядів: можна вивчати їх індивідуальні риси, але можна відшукувати й риси, спільні цілим групам історичних явищ і усталювати у відношенню до них певні „закони" їх розвитку. Деякі методольоґи-історики й визнають, що історична наука може виробити свої „історичні закони"; инші історики, в тому числі, російський учений Карєєв (вплив якого помітний на праці ак. Багалія) обмежують історичні дослідження тільки вивченням індивідуальних рис історичних явищ, а усталення спільних рис між цими явищами та викриття законів їхнього розвитку ці вчені вважають уже предметом иншої науки — соціольоґії. Питання про обєкт соціольоґії та про взаємини й межі історичної науки й соціольоґії досі лишаються не вирішеними; а в залежности від цього лишається не вирішеним і питання про „історичні закони".

Акад. Багалій, роблячи висновок з твердження про неповторність історичних явищ, визнає, що ми ніколи не утворимо закону історичних явищ: „історичні закони — це хімера". Таким чином, нібито акад. Багалій визнає неможливим викриття законів, які керують історичними явищами (цебто тими явищами, що досліджуються й історією й соціольоґією), отже нібито акад. Багалій мусить відкидати й можливість соціольоґічних законів. Але він (слідом за Карєєвим) визнає, що „закономірними елементами в історії являються елементи соціольоґічний та психольоґічний; тому можна і треба говорити про закони соціольоґії, але не про закони історії" (!?)

Та, не задовольняючись законами соціольоґії, акад. Багалій далі викриває й „закони історії", тільки називає їх „законами в умовному значінні цього слова".

Акад. Багалій нараховує 4 „головні історичні закони": 1) причинність історичних явищ, 2) їх неповторність, 3) проґрес і 4) єдність історії. По Карєєву, це як раз булиб головні закони ґенетичної соціольоґії; так отже тут знову якась неясність чи непорозуміння.

Але розглянемо кожен з цих законів зокрема. „Закон причинности", — каже ак. Багалій, — „істнує в історії, алеж він не є фатальним для кожної особи: вона може йти і проти загальної течії, бо серед людей, в протилежність природі, має силу свобода волі". І тільки: більш про „свободу волі" акад. Багалій не

каже жадного слова; виходить, нібито він визнає необмежену свободу волі? Але яке значіння в такому разі має причинність? Скоріше треба припустити, що тут має місце занадто короткий і через те невдалий вираз.

„Неповторність" історичних явищ, як бачимо, підлягає великим сумнівам; через те про неї, як про „закон", не слідби говорити. Теж саме треба сказати й про історичний „проґрес". Правда, ще досить недавно віра в проґрес панувала майже безмежно в фільософії історії; але в наші дні чимало мислителів та істориків виреклися цієї віри, а серед них такі видатні й сумлінні вчені, як Р. Віппер та П. Сорокін. За останні роки — каже П. Сорокін — пізнано „багато істин, які підрізали крила заповітним ідеалам", які примусили „розстатися з чудовими ілюзіями свого »святая святих«". І голоси цих учених знайшли відгук по всій Росії й на Великій Україні. Незалежно від них, ще перед великою війною зі спростуванням теорії поступу виступив Шпенґлер, який теж, м. ин., користається великою популярністю серед „вищої інтеліґенції" на Великій Україні. Взагалі, при сучасному стані фільософії історії, про теорію поступу можна казати, лише як про віру (а не наукову теорію або закон) деякої частини мислителів та істориків. „Думка про проґресивний розвиток людських громад, — каже акад. Багалій, — ґрунтується на кращих почуттях людини". Але це ще не доказ її правдивости; а, крім того, варто пригадати, що деякі дуже глибокі мислителі визнавали, що ідея поступу не погоджується з послідовним демократизмом. Особливо яскраво цей погляд висловлений у фільософа Льотце, який пробував рятувати демократичність ідеї поступу містичною надією про воскресення мертвих! Думка про невідповідність поступу послідовному демократизмови непокоїла й деяких марксистських мислителів (нпр. Кавцького). Зрештою, пригадаємо, що й Лев Толстой, властиво кажучи, відкидав ідею поступу. І мені здається, що „найкращі демократичні почуття" можуть обійтися без цієї ідеї. І, в усякому разі, історичним законом навіть в „умовному значінні" не можна вже тепер визнавати думку про поступ: ця думка може тепер залишитися тільки у сфері метафізики й віри.

„Єдність історії" в акад. Багалія випливає з „проґресу", але, висловивши сумнів в істнуванні проґресу, який, на думку ак. Баґалія, надає характер єдности ріжним вікам і народам, мусимо поставити під знак запитання також і „єдність історії". Здається,

що при сучасному стані історичної науки краще казати про „єдність історії", як про дуже ймовірну гіпотезу, а не як про закон.

В другому розділі „Начерку укр. історіографії" ак. Багалій каже про „схему укр. історії та зміст укр. історіографії". Акад. Багалій визнає, що „народи великоруський, український і білоруський в київську добу жили спільним державним життям"; він погоджується з російським ученим О. М. Пипіним, який каже, що „без київського спільного початку неможлива ні північна ні південна історія Руси". І тільки пізніше, на думку ак. Багалія, Українці, Білоруси й Росіяне „почали жити нарізно і утворювати самостійні форми життя". Але гіпотеза про державну єдність Східніх Словян у давню добу (в IX—XI вв.) тепер уже відкинута навіть російською історично-правничою наукою. Хибність цієї гіпотези особливо яскраво показана була вже російським істориком права Сергієвичем, який довів, що 1) окремі східньо-словянські землі (пізніше звані иноді „уділами"), нпр. землі Київська, Сіверська, Волинська, Полоцька, Новгородська та ин., істнували вже в IX—XI вв., як окремі самостійні держави; про істнування їх за часів Олега цілком ясно каже літопис, який навіть називає князів цих окремих земель „великими князями"; 2) звязок, який усталювали київські князі Олег, Ігор, Володимир та Ярослав між деякими зі східньо-словянських земель, був дуже слабий, мав характер особистої унії або зовнішнього протекторату, державсь тільки до смерти того князя, яким він був усталений, і не охоплював ніколи всіх східньо-словянських земель; 3) повстання державности в одних зі східньо-словянських земель, очевидно, відбулося незалежно від повстання державности в инших східньо-словянських землях. Погляд В. Сергієвича тепер загально прийнятий в історично правничій науці, і якось дивно навіть, що акад. Багалій воскрешає стару (карамзінську) гіпотезу про державну єдність Східніх Словян у „Київську добу".[1])

Та сучасна історична наука стверджує не тільки самостійне повстання державности в ріжних східньо-словянських землях, але

---

[1]) Повне освітлення питання про державність у Східніх Словян у давню добу й докладне спростовання гіпотози про державну єдність східньо-словянських племен у старі часи — подані мною в другій частині »Лекцій з історії суспільно-державного ладу України«, виготованій до друку, але ще не надрукованій. В коротких словах ці теми обговорені мною в начерку »Головні моменти історії української державности« (Варш. 1923). Стор. 10—11.

підкреслює ріжницю між культурою північної (пра-російської та пра-білоруської) й південної (пра-української) ґруп східного словянства. „Київську“ добу IX—X вв. тепер уже перестають вважати початковим періодом східньо-словянської історії: початок її відсувається далі в давнину, й сміливе твердження Мих. Грушевського про те, що треба починати історію України не з IX го, а з IV-го віку, від Антів, набирає значіння серіозної історичної теорії. В усякому разі, історичні та археольоґічні досліди останніх літ показують, що 1) північна й південна ґрупи східнього словянства до IX віку жили окремим політичним (державним) і культурним життям, і 2) прийшли у Східню Европу з ріжних місць і в ріжні часи.[1]) А в такому разі про „спільний початок“ російської та української історії не повинно бути й мови, і історія Київщини мусить бути викреслена з історії Росії й мусить вивчатися тільки як частина української історії.

Далі, акад. Багалій стверджує, ніби-то український нарід з боку антропольоґічного відріжняється від своїх сусідів — Великоросів і Білорусів менш, од других Словян більш. На жаль, акад. Багалій не вказує відкіля він здобув такі відомости; в сучасній антропольоґії панує як раз протилежний погляд; а саме, у словянстві розріжняють звичайно два антропольоґічні типи: північний і південний, про чому Росіян, Білорусів і Поляків залічують до північного типу, а Українців, Чехів і південних Словян — до південного; цього погляду тримався й видатний наш учений Хв. Вовк.[2])

„З другої половини XI віку, — на думку ак. Багалія, — єдина Київська Русь розділюється на цілу низку областей, і починається нова областна доба і в історії України-Руси, на підставі федеративного звязку областей“. Навпаки, всі фахові дослідники історії державного ладу „древньої Руси“ (проф. Сергієвич, проф.

[1]) Про державність і культуру північної (пра-російської та пра-білоруської) й південної (пра-української) ґруп східнього словянства — див., нпр., цікаві нариси проф. Володимира Пархоменка — в »Українському Науковому Збірнику« (Київ, 1923) та в збірнику »Русское прошлое« (що виходить під редакцією С. Ф. Платонова, А. Е. Прєснякова та Ю. Гессена; том IV: Петроґрад-Москва, 1923). Про походження північної та південної ґруп Східніх Словян і т. д. — див., нпр., цінну статтю російського археольоґа Спіцина в »Сборнике статей, посвященных С. Ф. Платонову: 1882 — XL — 1922« (видавництва »Огни«, Петербурґ, 1922).

[2]) Див. розвідку Хв. Вовка — в 2-му томі енциклопедії »Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ«.

Філіпов, акад. Дяконов, проф. Владимирський-Буданов, проф. М. Максимейко, акад. Малиновський та ин.) визнають, що як раз з XI віку між окремими до того східньо-словянськими краями починає усталюватися певний звязок — культурний, династичний і т. ин. Деякі зі згаданих дослідників (нпр. Сергієвич, Максимейко) стверджують, що цей звязок лишився тільки культурним і дипльоматичним, і що ніякого правного, державного сполучення між сх.-словянськими землями не наступило і в XI—XIII вв.; инші вчені (нпр. Владимирський-Буданов) гадають, що в цей період усталився й правний звязок між сх.-словянськими краями, тільки, в усякому разі, не федеративний, а значно слабший, близький до конфедерації, цебто такого обєднання, при якому сполучені держави заховують цілковиту самостійність.[1])

Далі акад. Багалій стверджує, що „український нарід самостійним політичним життям жив тільки в давній добі, Київській, і на дуже короткий час — в пол. XVII ст." і що „з XIV ст. Русь-Україна входить у склад инших держав — Литовської та потім Московської. І тому в ці часи, — каже ак. Багалій, — треба досліджувати головним чином тільки суспільно-економічний і культурний процес". З приводу цих тверджень ак. Багалія мусимо зауважити, що 1) пануюча в науці думка вважає так зване „Велике Князівство Литовське" не за чисто литовську, а за литовсько-україно-білоруську державу з перевагою україно-білоруського елєменту (в державній мові, в „литовському" праві — „Статутах" і т. ин.); а через те й „литовську" державність треба досліджувати в огляді історії укр. державности (як це й роблять історики державного ладу України)[2]); 2) згідно з пануючою в історично-правничій науці теорією, Україна по Переяславськім акті 1654 р. не увійшла у склад Московської держави, а лишилася окремою державою, тільки звязаною з Московщиною унією, ва-

---

[1]) Про »федеративний принціп у древній Русі« говорив ще, як відомо, М. Костомарів, але він при цьому вжив просто невдатного терміну: під »федерацією в древній Русі« він розумів не політичний, а племінний, династичний, релігійний та культурний звязок. [Див. мої »Лекції з історії суспільно-державного ладу України«. Варшава, 1924. Вип. I, розділ II, а також мою статтю »Основні риси суспільного світогляду Кирило-Методіївців« (»Наш Світ« 1921, № 5).]

[2]) Див, нпр.: Проф. Др. Микола Чубатий. Огляд історії українського права. (Історія джерел та державного права). Видання третє, справлене й доповнене (літоґрафоване). Львів, 1922. Друга частина цього »Огляду« присвячена цілком історії державного права »Великого Князівства Литовського«.

сальністю чи протекторатом; в усякому разі, державність українська в 2 ій пол. XVII ст. (і почасти навіть у XVIII ст.) не загинула, й через те нема ніяких підстав обмежувати досліди над історією України XVII—XVIII вв. оглядом самого тільки суспільно-економічного й культурного процесу, відкидаючи досліди над тогочасною (хоч може й обмеженою) українською державністю. Навпаки, мені здається, що як раз досліди над укр. державністю всіх її періодів мусять заняти поважне місце в схемі укр. історії; на потребу таких дослідів вказував уже М. Драгоманів, потреба їх підкреслюється й тепер нашими істориками ріжних напрямків.

Змалювавши схему історії України, ак. Багалій далі говорить про значіння національної ідеї в укр. історії й наводить, м. ин., надзвичайно цікаву цитату з невідомого ширшій публіці твору великого нашого язикознавця О. Потебні[1]) — про велику культурну ролю національної творчости й взагалі національности.

Потім оповідає ак. Багалій сумну історію українських історичних джерел, які свідомо й несвідомо нищилися з ріжних причин в усі часи. Цей розділ написаний ак. Багалієм дуже яскраво[2]). В кінці другої частини „Нарису“ ак. Багалій перелічує деякі (не всі) огляди, присвячені — в цілому або в частині — укр. історіографії.

В третій частині „Нарису“ ак. Багалій розглядає „стародавні україно-руські літописи князівської доби“ — т. зв. „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ і т. ин., називає найважніші списки й видання „повісти“ та наукові розвідки про неї й коротко переказує зміст двох відомих статей акад. Шахматова — про „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ і про найстаріші літописні кодекси (зводи), які, на думку ак. Шахматова, складені були ще раніш від „Повісти“.

[1]) З рецензії О. Потебні на книжку Я. Головацького: »Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси« (»Отчетъ о 22-омъ присужденіи Уваровскихъ премій«.

[2]) В цьому розділі ак. Багалій допустив, проте, також деякі неточности; нпр. оповідаючи про долю історичних писань Костомарова, він назвав славетний твір »Книги битія українського народу« (який приписується Костомарову) — »Книга моего бытія« (?); причиною заборони й спалення маґістерської дисертації Костомарова »О причинахъ и характерѣ Уніи въ Западной Россіи« ак. Багалій виставив »новий історичний світогляд« Костомарова (згідно з яким головна роля в історичному процесі приписується не героям, а народній масі); алеж дійсною причиною заборони й знищення цієї дисертації була зроблена в ній Костомаровим неґативна характеристика православного духовенства XVI віку; і т. ин.

В кінці 3-ої частини ак. Багалій перелічує, слідом за М. Сухомліновим і К. Бестужевим-Рюміним, джерела „Повісти".

Четвертий розділ „Нарису" ак. Багалій присвячує „областним літописам з часів Київської й Галицько-Волинської Держави, цебто літописам XII—XIV вв. Не виставляючи самостійних теорій, у цій частині (як і в попередній — 3-ій), ак. Багалій старанно збирає й обєднує в цілість висновки дослідів над цими літописами — ак. М. Грушевського, ак. В. Іконнікова, Шараневича, Дашкевича та ин.

В пятому (останньому) розділі ак. Багалій говорить про літописи „литовської" доби — про „Супрасльський рукопис", про Густинський літопис та про так звані „західньо-руські або литовські літописи". Ак. Багалій зазначає, що від цієї доби дійшло до нас дуже мало літописів. Але ця відсутність літописів у наші часи зовсім не означає (як недавно стверджував один з визначних наших істориків), що наші предки були недбалі в літописанні, а тільки свідчить за те, що багато старих історичних джерел на Україні загинуло, або свідомо було знищено; польські історики Длуґош і Стрийковський в XV і XVI вв. мали в своїх руках далеко більше джерел, ніж ми їх маємо тепер. Літописання, — доводить ак. Багалій, — широко було розповсюджене по всій „Литовській" державі (й зокрема на Україні), і „це свідчить за високе становище української культури в Литовській державі".[1])

Але виникає питання, чи можна вважати т. зв. „литовські" літописи за українські. Що вони не „литовського", а словянського походження, в тому не може бути й сумніву; але чи не були вони білоруськими? Культура й літературна мова Українців і Білорусів у XIV—XVII вв. дуже зблизилися, але всеж таки цілковитого обєднання Українців і Білорусів в одну націю не сталося; так само і в тогочасній літературній мові Українців і Білорусів можна знайти хоч і невеликі ріжниці. Здається, „литовські" літописи були не українського, а білоруського походження: політичні симпатії,

[1]) Мусимо зазначити, що цей вислід над становищем укр. культури в литовську добу зроблений ак. Багалієм дуже вчасно, бо як раз недавно солідний російський дослідник історії фільософії Ґ. Шпет в своїм »Очерке развития русской философии« (Петербург, 1922) заявив авторитетним тоном, що »до половины XVI века западная Русь отличалась едва-ли не большим, — если только это возможно было, — отсутствием образования, чем и вся провинция московского государства« (Стор. 45-та).

висловлені в цих літописах — завжди по боці великокнязівського литовського уряду; автори „литовських“ літописів ніколи не ставляться до нього неґативно; тоді як на Україні литовський великокняжий уряд далеко не завжди користався прихильністю населення, й досить часто ріжні стани укр. народу були настроєні опозиційно й навіть ворожо до великокнязівського уряду; навпаки, Білорусь почувала себе ближчою до цього уряду, й літописи, в яких висловлюється таку прихильність до литовських вел. князів, скоріш могли повстати на Білорусі, ніж на Україні.

Кінчає перший випуск свого „Нарису“ ак. Багалій відомостями про Баркулабівський літопис. Але цей літопис, в усякому разі, має виразні білоруські ознаки: зложений він був Білорусином-Смольнянином (священиком Федором Пилиповичем) у селі Баркулабові (біля Орші та Могільова) й писаний досить чистою білоруською мовою. Отже його слід булоб умістити не в тому відділі історіоґрафії, де розглядаються українські літописи, а в відділі чужоземних джерел, у якому ак. Багалій збирається розглядати всі не-українські літописи та ин. джерела, важні для укр. історії.

Для розділу про всі ці літописи литовської доби ак. Багалій чомусь не використав деяких загально-відомих розвідок, нпр. „Лекцій по литературѣ южной и западной Руси XV—XVIII вв.“ та начерку „Західньо-руські літописи як памятки літератури“ Т. Сушицького, розвідок А. Барбашова („Лѣтописные источники для исторіи Литвы“ та ин.) то що.

Але, в усякому разі, 3-ій — 5-ий відділи „Нарису“, в яких ак. Багалій приступає безпосередньо до викладу української історіоґрафії, вийшли в нього незрівняно краще, ніж перші два методольоґічні розділи. І можна тільки висловити бажання, щоб дальші випуски важної для історичної науки праці акад. Багалія швидче побачили світ.

В. Заїкин.

Спроба історично-правничого аналізу становища Донщини та російсько-донських відносин у XVI–XX віках.

(С. Г. Сватиковъ. Россія и Донъ. 1549—1917. Изданіе Донской Исторической Комиссіи. 1924. Стор. 592 in 8⁰).

I.

Історія Донщини, так само як і більшости инших країв і народів Східньої Европи, на жаль, іще й досі не має справжнього

наукового освітлення. А тимчасом Донщина відогравала з найдавніших часів видатну ролю в житті Східньої Европи. Особливий же інтерес минувшина Донського краю має для нас Українців.

Здається, був час, коли значна частина Донщини була заселена пра-українськими південно-східньо словянськими племенами (перед IX—X вв.); та й потім на протязі цілого тисячоліття аж до наших днів „на Дін" посувалася не раз українська кольонізація. І, навіть незалежно від сього кольонізаційного руху Українців на Дін, минуле Донського краю з найстаршого часу й до нашої доби багатьма нитками звязане з минулим України; й в історії Донщини є багато історичних фактів та процесів, анальоґічних історичним явищам нашої української історії.

Через те ми з великим заінтересуваннєм стежимо за розвитком історичних дослідів над минулим Донщини. На жаль, сучасні політичні обставини надзвичайно несприятливі для сих дослідів. Коли тепер майже в усіх инших підсовітських країнах Східньої Европи розвиваються (місцями — навіть дуже добре), хоч і обмежені певним напрямом то що, наукові досліди над місцевою історією, місцевою культурою й т. ин., у Донщині таких дослідів сливе зовсім нема. Загалом совітський уряд, як відомо, (керуючись політичними мотивами) подекуди сприяє культурному відродженню й розвиткови ріжних країв і народів, навіть таких, як зурянський, марійський, чувашський і т. д.; але Донщина розглядається совітським урядом, як нерозривна частина етноґрафічної Росії, а всякий прояв донського сепаратизму чи згадка за нього вважаються ознакою найгіршої й найнебезпечнішої контр-революційности („калединщини"). При таких обставинах, очевидно, годі чекати на розвій наукових дослідів над минулим Донського краю на місці, в Донщині. І то тим більше, що велика частина донського населення, особливо освіченішого (донського офіцерства) або виеміґрувала або повисилана до Арханґельщини, Сибіру й т. д.

Тому заслуговують на особливу увагу історичні розвідки, видані донськими істориками на еміґрації. Безперечно, одною з найцікавіших наукових розвідок по історії Донщини — і то не тільки серед виданих Дончаками на еміґрації, але і в усій донській історичній літературі, є моноґрафія С. Г. Сватікова „Россія и Донъ".

В цій моноґрафії С. Г. Сватіков дає огляд нової історії Донщини — з середини XVI в., цебто з того часу, коли в Донському краї починає широкою хвилею розливатися еміґрація

з Московщини, й коли, засновані головним чином сими московськими збігцями, донські козацькі громади вступають у ближчі відносини з московським царством. Проте, мусимо тут зазначити, що в склад козацьких громад у Донщині, поруч із московськими втікачами, увійшло й чимало Українців, які або еміґрували безпосередньо з України або перейшли на Дін зі Степової України, з Запорозького Низу. Так само видатну ролю в формуванні донського козацтва відограли й ті рештки давнього донського населення (мішаного іранcько-словянсько-тюрського походження), які залишалися ще в XVI віці, а почасти й пізніш у Донщині. Таким чином, у Донському краї заснувалася своєрідна етнічна ґрупа з виразними рисами окремішности від Росіян. Навіть в антропольоґічному відношенні ся етнічна ґрупа й донині значно відрізняється від обох російських антропольоґічних типів. Так само до нашого часу заховалися в Донщині одмінні від російських звичаї, побут, навіть вірування. Збереглося й досі в Дончаків також почуттє окремішности від Росіян, до яких часто Дончаки — і освічені й неосвічені — ставляться з призирством.[1]) Можна думати, що ця окремішність Дончаків од Росіян (нині більше стихійна, як свідома) в давніші часи і відчувалася й була значнішною, ніж тепер. А в залежності від того і взаємні стосунки поміж донським козацтвом і російським царством укладалися не як між частинами єдиної нації, а як між етнічно-ріжними ґрупами.

II.

Досі в наукових дослідах (про популярні я тут не кажу) відносини Донщини й Росії не були освітлені спеціяльно; про них звичайно говорилося більш-менч побіжно. А історично-правничого аналізу російсько-донських відносин та правничого аналізу становища Донщини в XVI—XIX віках, оскільки мені відомо, не робилося досі зовсім.

Книжка С. Г. Сватікова це ледви чи не перший суцільний огляд історії російсько-донських відносин з XVI віку до революції 1917 р. і разом із тим се огляд науковий. С. Г. Сватіков викладає цінні матеріяли і паралельно робить спробу правничого аналізу відносин Росії й Дон-

[1]) Цілком звичайною назвою Росіян в устах донських козаків є назва »хами«. Вона вживається Дончаками досить часто приблизно так само, як назва »москалі« на Великій Україні. Вживають її Дончаки без спеціяльного наміру образити нею Росіян.

щини й становища „Дону" („Всевеликого Войска Донского") в XVI—XIX віках.

В загальних рисах С. Г. Сватіков висловлює приблизно ті самі погляди на правне становище Донщини в XVI—XIX вв. та на еволюцію московсько-донських взаємин за сей час, які були побіжно зазначені мною в моїй дисертації pro venia legendi „Соединение Украины с Московским государством в 1654 году" (1920), хоч моя розвідка, очевидно, не була відома С. Ґ. Сватікову. Але в деталях, при означенні (термінами державно-правничої науки) правного стану Донщини в ріжні моменти її історії, ми з п. Сватіковим розходимося.

Взагалі питаннє про означеннє в правничих термінах становища Дону та його відносин до Москви, досить складне. Взаємні відносини Московської держави й донського козацтва на протязі XVI—XIX вв. не лишалися однаковими. За три століття в них відбулося дуже багато змін, які привели незалежну в XVI віці від Москви Донщину до повного приєднання (з позбавленнєм автономії) в 1835 р.

У відносинах Донщини й Москви було чимало своєрідних фактів, які ми досить рідко зустрічаємо у взаєминах инших країв; було багато невреґульованого й не зовсім ясного. Така своєрідність і почасти невреґульованість російсько-донських відносин, особливо в XVI—XVII вв., дає підставу деяким історикам гадати, що взагалі не можна зробити історично-правничого аналізу взаємин Дону й Москви в ті часи.[1]) Мені здається, що з таким поглядом не можна погодитися ні в якому разі. Своєрідність властива майже всім міжнароднім і державним спілкам, обєднанням та угодам. Своєрідною була стара спілка німецьких держав перед-наполеонового часу — стара Ґерманська імперія, відносно якої правники й досі сперечаються, чи се була федерація, чи конфедерація; своєрідна була й спілка Польщі з „Литовським" Великим Князівством; своєрідні були відносини й Польщі до Росії по Віденськім конґресі (унія на нерівному праві, васальність чи автономія?); так само своєрідні були й російсько-фінляндські відносини; своєрідність і спірність бачимо також у відносинах турецько-болгарських по Берлінському конґресі, й т. д., й т. ин. На прикінці зазначимо, що, взагалі, відносини Росії до ріжних країв, із якими вона вступала в ріжні спілки (до північно-росій-

[1]) Такої думки тримається, нпр., рецензент книжки С. Ґ. Сватікова »Россія и Донъ« — Sergius (»Современныя Записки«, 1925, XXIII).

ських держав, потім до Дону, Уральщиии, Запоріжжа, Гетьманської України, Слобожанщини, Польщі, Фінляндії, надбалтійських країв, надволзьких і кавказьких народів, Криму й т. д., й т. ин.) — всі були своєрідні, зле (навмисно — зле?) реґульовані й з погляду науки права дуже неясні й спірні. Не забуваймо також, що невреґульованість або неповна вреґульованість (а також часте розходженнє факту й норми) — це майже постійне явище в міжнародніх, а почасти й державних відносинах. І якби ми на цій підставі відмовлялися від правничого аналізу міжнародніх та державних звязків ріжних країн, миб мусіли залишити без історично-правничого освітлення й кваліфікації велике число міжнародніх і державних спілок, обєднань, трактатів і т. д. Зрештоюж, оскільки мені довелося простудіювати самому історію російсько-донських відносин, я не знайшов у них непоборних труднощів не тільки для історично-правничого аналізу, але й для кваліфікації сих відносин у ріжні періоди за допомогою розумінь і дефініцій, вироблених науками міжнародного й державного права.

III.

До початку XVII віку (цебто до часів Московського земського собору 1612—1616 рр., в якому засідали й депутати від Дону і який посадив на царський престол Московщини Михайла Романова,) Донщина, на думку С. Ґ. Сватікова, була незалежною. Донські козаки, правда, і в XVI віці брали участь у війнах Московщини з ріжними її ворогами, нпр. з Татарами, часом одержували від Москви „жалуваннє"; але ці взаємини, гадає С. Ґ. Сватіков, не усталювали якогобудь постійного державного й навіть міжнародного звязку Дону з Москвою. De facto й de iure Донщина, на погляд Сватікова, до поч. XVII в. була незалежною.

Дійсно, аналізуючи з погляду правничої науки московсько-донські відносини в той час, коли вони тільки починали ще набирати постійного характеру (себто в серед. XVI віку), слід прийти до висновку, що на самому початку це були відносини взаємно-незалежних державних орґанізацій, і що Донський край був у цей період незалежним од Москви.

Можна також погодитися з думкою п. Сватікова, що участь донських козаків у походах російського війська (в серед. XVI в.) — на Казань, Астрахань і т. д. се була участь незалежних спільників, а не васалів. Так само не усталила, розуміється, залежности

Дону від Москви й видача „жалування“ донським козакам (як не усталювала, скажемо, й залежности Північно-Американських Сполучених Держав од Тунісу щорічна „данина“, яку платила Америка в серед. XIX в. туніському беєви, щоб Тунісці не грабували американських кораблів).

Але, поруч із тим, ми бачимо вже в томуж таки в XVI ст. деякі випадки, коли донські козаки ставилися до московського царя, нібито як до свого зверхника (протектора чи сюзерена); та й московський уряд уже в 2-ій пол. XVI в. й на самому поч. XVII в. (особливо уряд Бориса Годунова) теж дивився на Донщину, як на почасти підвладний Москві край, у якому московський уряд має право видавати деякі розпорядження й т. ин.

Мені здається, що на протязі 65 років (1549—1613), які С. Г. Сватіков розглядає, як перший період російсько-донських зносин (коли Донщина була, на його думку, цілком незалежною), в дійсности, відносини Донщини й Москви кілька разів підлягали зміні: то усталювалася залежність Дону від Москви (від московського царя), то всякий звязок між ними вривався. Завданнєм майбутньої історії Донщини буде виявити докладніше ці окремі моменти російсько-донських зносин.

Але, в усякому разі, до поч. XVII в. Донщина мала свою державність; і ця державність Дону визнавалася Москвою. В 1601 р. справи зносин із Донщиною в московськім уряді були доручені „посольському приказови“, який відповідав приблизно по своїх функціях міністерству чужоземних справ, отже керував зносинами Москви з иншими державами. Цей факт С. Г. Сватіков розглядає, як доказ визнання московським урядом донської державности. Рецензент монографії п. Сватікова — Sergius („Соврем. Записки“, кн. XXIII, 1925) з цього приводу каже, що компетенція ріжних „приказів“ московського уряду була так попереплутана, що з факту керування посольським приказом справи зносин із Доном не можна робити ніякого висновку. Але мені здається, що, не зважаючи на всю переплутаність компетенції ріжних московських приказів, перенесеннє справ зносин Москви з тим чи иншим краєм з одного приказу до другого на протязі всього XVII ст. мало певні підстави й відповідало, з одного боку, правному характерови цих зносин; се ми помічаємо дуже добре, м. ин., з історії українсько-московських відносин XVII ст. Такі самі зміни в керуванні справами зносин з ріжними краями, відповідні до змін самого характеру цих зносин (або характеру спілки цього краю з Ро-

*

сією) зустрічаємо ми і в XVIII ст., коли, нпр., кілька разів переносилися справи зносин із Гетьманською Україною то до сенату, то до колеґії чужоземних справ; ці зміни (за винятком одного тільки останнього випадку перенесення справ зносин з Україною з колеґії чужоземних справ до сенату за Гетьмана Кирила Розумовського) цілком вірно відбивали в собі правні зміни в українсько-московських відносинах.

І тому я гадаю, що хоч самий по собі факт доручення московським урядом зносин із Донщиною посольському приказови не може бути абсолютним доказом визнання московським урядом донської державности; але цей факт, разом із иншими явищами та рисами московсько-донських взаємин XVI—XVII вв., зміцнює наше переконаннє, що Донщина в XVI—XVII вв. мала свою державність, визнану й московським урядом.

IV.

На початку XVII віку, під час так званою „смутної" доби в московському царстві, Донщина ввійшла в близчі взаємини з Московщиною.

На московському земському соборі 1612—1616 рр., поруч із депутатами від ріжних земель Московського царства, засідали й козацькі донські депутати, які брали активну участь у виборах московського царя та у вирішенні багатьох біжучих і основних питань московської політики й права. Донщина, таким чином, через своїх депутатів на земському соборі 1612—16 рр., втягалася в державне життє Московщини й ніби вступала в державний звязок із Московським царством.

Аналізуючи цей звязок Донщини з Москвою, ми бачимо в ньому риси, які наближують його до федерації та конфедерації.

Великим „земським собором" 1612—16 рр. або, як його звуть тогочасні російські джерела, „советом всей земли" звязані були дві окремі держави — Московська й Донська, які — й перед сим „собором" і під час його функціонування — мали всі характерні риси окремих держав, себто окрему територію, окреме громадянство (окремий індиґенат) і окремі орґани найвищої влади, засновані на „власному праві", зі своїм (а не наставленим стороннім урядом) головою краю. Орґанами найвищої влади в Московщині були — цар (котрого в 1612—13 рр. заступала тимчасово рада з кн. Пожарским на чолі, яка виконувала державні функції, приналежні ца-

реви), патріярх, та звичайний „земський собор" („совет" — по термінольоґії тогочасних джерел). Донщина також мала свої власні орґани найвищої влади — в особі виборних голів Донської держави — „войсковых атаманов" та козацьких зборів („войсковых кругов", подібних до наших козацьких рад). У 1612 році Московська й Донська держави були обєднані (точніше звязані) **новим** орґаном найвищої державної влади — „Советом всей земли", спільним для Московщини й Донщини. Цей „совет всей земли" був інституцією новою не тільки для Донського краю, але Московського царства; бо й по свойому складі, й по компетенції, й по зовнішньому характері робіт, і навіть по назві — він значно відрізнявся від усіх попередніх московських „земских соборов" (властиво теж „советов", але не „советов всей земли".[1])

„Совет всей земли" 1612—16 рр., на мій погляд, по своїй структурі, функціях (і почасти навіть по свойому походженню) наближався до станово-представницьких інституцій, які істнували в XVI й на поч. XVII в. майже в усіх краях Европи (пор. французькі „ґенеральні стани", іспанські „кортеси" й т. д.) і які в багатьох країнах відогравали ролю орґанів найвищої федеративної (чи конфедеративної) влади, обєднуючи собою ріжні окремі землі-держави, найчастіше близькі поміж собою в етнічному відношенні.

Одночасно з появою цієї нової, спільної для Москви й Дону, державної інституції, в 1612—13 рр. відбувалася також реконструкція царської влади московського царя. Цар вибирався всіма станами, „всією землею" й то не тільки Московцями, але й Дончаками (й Сибіряками), мав управляти своїми „государствами" спільно з новою державною інституцією — „советом всей земли", при вступі на престол мав дати (й дійсно, дав) так звану „крестоцеловальную запись", яка обмежувала його права, й т. д. В цій реконструкції влади царя для історика московсько-донських відносин важне те, що з 1612—13 рр. московський цар мав бути не тільки царем московської держави, але й найвисшим провідником московсько-донської спілки, головою московсько-донської федерації чи конфедерації. Иншими словами, він мав заняти в московсько донській спілці приближно таке становище, яке займав до недавнього часу в Німецькій державі пруський

---

[1]) Термін »земский собор« не зустрічається в джерелах; його утворила нова російська історіоґрафія.

король, який був разом із тим також імператором Німецької федерації. Подібнеж явище ми зустрічаємо і в старій (переднаполеоновій) Німецькій імперії і в деяких инших федераціях та конфедераціях давнішого часу. Для відріжнення від сучасних рівноправних республіканських федерацій (таких як Швайцарія, Австрія, сучасна Німеччина, Сполуч. Держави Півн. Америки та ин.), федерації (й конфедерації) старого типу (подібні до Німецької федеративної імперії) зручно булоб називати федераціями (згл. — конфедераціями) нерівноправними — foederationes iniqui iuris.

В дусі такої нерівноправної федерації чи, може, конфедерації й складалися були московсько-донські відносини в 1612—13 рр. Але федерація (або конфедерація) між Доном і Москвою в 1613 р. всеж таки не повстала. Підчас виборів царя донські депутати розійшлися з иншими депутатами „Совета всей земли". Спроба спільного державного будування, зроблена Москвою й Доном у 1612—13 рр. виявила, що федерація між ними була неможлива, принаймні, для того часу.

Це надзвичайно важлива сторінка в історії московсько-донських відносин. Але С. Ґ. Сватіков у своїй моноґрафії, як мені здається, на жаль, не дав належного історично-правничого освітлення та аналізу московсько-донських відносин під ту пору. І се тим більше шкода, що події 1612—13 рр., зокрема, близча участь Дончаків у московських справах „смутної" доби та в земському соборі 1612—16 рр. й т. ин. не пройшли безслідно в історії московсько-донських відносин.

V.

Як виявилося на московському земському соборі 1612—16 рр., орґанічне (федеративне) обєднаннє Донщини з Московщиною

---

[1]) Оскільки невідповідним був ґрунт до утворення московсько-донської федерації в 1612—1613 рр., свідчать взаємне недовіре й ворожнеча між Московцями й Дончаками навіть підчас спільної боротьби тих і других проти польсько-литовсько-українських військ і загонів у 1612—1613 рр. Через взаємне недовіре й ворожнечу Дончаки ще в 1612 р., перед тим, як московсько-донська армія заняла Москву, кинули були Московців і зробили спробу утворення донсько-астраханської держави під протекторатом перського шаха. Але в томуж році (1612) знову сполучилися з Московцями, спільно з ними визволили Москву від Поляків та Литовців і взяли участь у московському земському соборі (совете всей земли) 1612—16 рр.

було неможливе. Але натомісць, майже від тогож самого часу, приблизно з 1614 року, усталений був постійний зовнішній звязок Дону з Москвою — постійна зовнішня залежність Донщини від московського царя.

Залежність ся, підкреслюємо, була зовнішнього характеру; себто цар московський був у відношенні до Дончаків не монархом, не головою Донської держави, а тільки далеким зверхником.

Разом із тим, зазначаємо, що се була залежність лише від царя московського, а не від держави московської.

Таким чином, це була або васальна залежність Дону від московського царя, або протекторат московського царя над Донщиною. Ріжниця поміж сими двома формами залежности не є великою. Деякі дослідники, взагалі, навіть не бачуть ріжниці між протекторатом і сюзеренітетом. Дуже часто один і той самий звязок між якиминебудь державами вважається одними вченими васальною залежністю, другими — протекторатом. Ся плутанина розумінь сюзеренітету й протекторату відбилася, між иншим, і при вирішенні питання про історично-правний характер українсько-московської Переяславської умови 1654 р.: до недавнього часу більшість дослідників Переяславської умови схилялася до признання українсько-московського звязку 1654 р. васальною залежністю України від московського царя; але можна думати, що деякі з тих дослідників називали україно-московський звязок 1654 р. васальною залежністю (а не протекторатом) саме через змішуваннє сих двох розумінь; ниніж, як відомо, в українській історично-правничій науці (головним чином, завдяки дослідам Вяч. Липинського), панує погляд на українсько-московські відносини 1654 р., як на протекторат Москви над Україною.[1])

Головна ріжниця між протекторатом і васальністю полягає в меті звязку двох держав: метою протекторату є допомога та

[1]) Вяч. Липинський: Україна на переломі: 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім століттю (1920). Проф. Р. Лащенко. Переяславська умова 1654 р. (»Ювилейний Збірник в честь професора С. Дністрянського«, 1923). Приблизно ті самі погляди висловлював і я декілька разів (»Соединение Украины с Московским государством в 1654 г.«, 1920; »Головні моменти історії української державности«, 1923; »Лекції з історії суспільно-державного ладу України«, вип. I, 1924). Порівн. також оголошений І. Борщаком у »Старій Україні« (1925. № 1—3) »Вивід прав України« Гетьмана Пилипа Орлика, де звязок України з Москвою по умові 1654 р. названий протекторатом.

оборона протеґованої держави її протектором, при чому спілка держав при протектораті є чисто-міжнародньою, зовнішньою й торкається, головним чином, справ дипльоматичних, військових і т. ин.; навпаки головний зміст васалітету полягає у виконанні васалем ріжних обовязків (данини, військової допомоги й т. д.) супроти сюзерена; при цьому сюзерен має звичайно вплив і на деякі внутрішні справи підвладного краю; иноді цей вплив зверхника-сюзерена на внутрішнє життє залежної країни буває остільки великий, що така залежна держава має по суті менче прав і можливости порядкувати своїм життєм, ніж автономна провінція.

Якаж форма залежности усталена була у відношенні Дону? С. Ґ. Сватіков гадає, що то була типова васальна залежність. Але мені здається, що відносини Донщини до Москви в 1614—1671 рр. більше нагадують протекторат, ніж васальну залежність. І сам С. Ґ. Сватіков наводить чимало фактів, які потверджують мою теорію.

Зносини Донщини з Москвою, коли поминути події „смутного" часу, аж до 1670-их рр. торкалися, головним чином, справ військових та зовнішньо-політичних, і звязок Донського краю з Московщиною, перш над усе був воєнно-політичним союзом. Спроби московського уряду вмішуватися у внутрішнє життє Дону зустрічали рішучий опір донського козацтва й до 1670-их рр. кінчалися майже нічим.

Обовязки Дону супроти Москви були також мало подібні до відносин між васалем і сюзереном. Звичайно васаль платить сюзеренови данину; Дончакиж не тільки не платили цареви „данин" і податків, а, навпаки, самі від нього одержували „жалуваннє". Навіть військові обовязки Донщини супроти Москви в 1614—1670 рр. більш нагадують обовязки рівноправного воєнного спільника, ніж країни, залежної від Москви. Це досить яскраво змальовує й п. Сватіков у своїй розвідці.

З другого боку, Донщина в 1614—1671 рр. не раз виступала як самостійний чинник у міжнародньому житті. Вона систематично підтримувала самостійно ведені зносини з Військом Запорозьким. Цілком самостійно й не раз Дончаки в 1614—1671 рр. провадили війни з иншими державами — Туреччиною, Кримом, Персією; часом це бували короткі походи, навіть просто напади; але часами це бувала й справжня та досить довга війна (нпр. з Туреччиною зза Озова — б. 1640 р.).

Через те все мені видається вірнішим розглядати зверхність

Москви над Доном у 1614—1671 рр. не як сюзеренітет, а тільки як протекторат.

У зносинах Дончаків із московським царем в сю добу часом виявлялося дуже яскраво відношеннє донського козацтва до царя саме як до протектора Дону (нпр., підчас боротьби Донщини з Туреччиною зза Озова — на поч. 1640-их рр., коли Дончаки просили в царя допомоги, щоби удержати Озів, здобутий донськими козаками від Турків, і т. д.).

Нарешті, треба зазначити, що відносини Дону до Москви мали багато спільних рис з відносинами українсько-московськими. Можна думати навіть, московсько-донські відносини почасти вплинули у 1650-их рр. на формуваннє українсько-московської спілки; а, з другого боку, Переяславська умова 1654 р. та инші факти й риси українсько-московських відносин також не лишилися без впливу на відносини Дону з Москвою. В усякому разі, подібність московсько-донського союзу до союзу українсько московського виступає в XVII віці цілком яскраво. І мені здається цілком можливим визначити зверхність Москви над Доном у 1614—1670 рр. як протекторат — так само, як і зверхність Москви над Україною Гетьманською та Слобідською.

Звичайно, на протязі сього часу (1614—1670) відносини Дона з Москвою не лишалися незмінними. Так само, як у 2-ій пол. XVII-го віку у відношенню до протеґованої тоді Москвою України царський уряд намагався поширити свою зверхність, — і у відношенню до протеґованої Донщини також Москва робила спроби зміцнити свою зверхність і вплив у справах Дону. Політичні методи, яких уживала Москва в Донщині з цією метою, були подібні до тих, що вона практикувала й на Україні. Вірна завжди в своїй політиці прінципови „divide et impera", Москва старалася посіяти суспільний заколот, станову або клясову боротьбу в залежних від неї державах (а також і взагалі в тих сусідніх державах, які вона хотіла підпорядкувати). В XVII ст. в Донському краї як раз відбувалася суспільна диференціяція козацтва на старшину, рядове — реєстрове козацтво й незареєстровану голоту, яка переважно складалася з недавніх утікачів з Московщини. Московський уряд дбав за те, щоби поглибити таку диференціяцію та викликати й роздмухати боротьбу між цими суспільними ґрупами. А, користаючись внутрішньою боротьбою, що почалася в Донщині, Москва невпинно поширювала свою владу над Донським краєм.

VI.

В кінці 1660 их рр. внутрішня боротьба в Донщині досягла особливо великих розмірів. У 1660 их рр. на Дону зібралося дуже багато втікачів з Московщини, які значно зміцнили ряди донської голоти, ворожої Москві. В 1670-ому році ся голота, на чолі зі Степаном Разіним, підняла повстаннє проти донської старшини і здобула в свої руки владу в Донському краї. Отаманом Донщини зробився Степан Разін. Не задовольняючись тим, донська голота рушила з Дону на Московщину — через поволзькі землі. В поволзьких землях, як відомо, є багато ріжних „чужородців“ — Мордвинів, Чувашів, Черемісів, Татарів та ин.; деякі з них у 1660-их рр. зберегали свій автономний устрій, инші вже були цілком поневолені Москвою. В усякому разі, всі вони сильно відчували гніт Москви й при наступі донських козаків, приєднувалися до них. Та не тільки чужородці, але й широкі кола чисто-російського населення Московщини (нижчі й почасти середні верстви) симпатизували або й прилучались до козаків. У самій Московщині, так. чин., почалася революція. Але, за допомогою новозаведених полків „чужеземнаго строя“, вивчених і узброєних на західньо-европейський лад, московський уряд у 1671 році подавив революційний рух і в самій Московщині, і в поволзьких землях, і в Донщині.

З цього часу московський уряд міцніше підпорядкував Донський край. С. Ґ. Сватіков гадає навіть, що в 1671 р. Донщина перетворилася з „васальної держави“ в автономний край.

Дійсно, залежність Дону від Москви зросла в 1670-их рр. у такій мірі, що досить важко усталити, чи Донщина по невдатній Разінській революції залишалася державою чи ставала тільки автономною провінцією. Але мені всеж таки здається, що Донський край утратив свою державність не в 1670 их рр., а в 1700 их. По революції 1670—1671 рр. не наступило ще безпосереднє підпорядкування Донського краю Москві. Що правда, в 1676 році, при вступі на московський престол царя Хведора, донські козаки, на домаганнє сього царя, мусіли присягати йому на вірність; отже ніби Дончаки ставали під безпосередню владу царя, робилися його підданцями. Але, в дійсности, цей акт присяги не мав особливо великого значіння в дальших відносинах Дону з Москвою. Дійсне обєднання Донщини з Московською державою й по 1676 р. не наступило. Найбільшим дока-

зом відсутности внутрішнього (органічного) обєднання Дону з Московщиною може бути той факт, що й по 1676 році — аж до 1707 р., Москва не наважувалася (чи не мала змоги) примусити Донщину не тільки до видачі, але навіть до неприймання втікачів з Московщини, не зважаючи на те, що втеча на Дін крепаків, „посадских людей“ (обовязаних до податків) й „поместных дворян“ (обовязаних до військової служби) дуже зле відбивалася й на матеріяльному стані й на військовій могутности Московської держави. Всі такі втікачі з Московщини аж до 1707 року знаходили собі безпечний притулок на Дону, чого, очевидно, не моглоби бути, якби справді істнувала з 1671-го чи з 1676-го року державна єдність Донського краю з московським.

Через те я прихожу до висновку, що в 1671—1707 рр. Донщина була не автономною провінцією Московського царства, а залежною від московського царя державою, при чому її залежність по 1671 р. була значно більшою, ніж передтим.

Військові обовязки донського козацтва супроти Москви з 1670 их рр. підлягли радикальній зміні: від сього часу „Всевеликое Войско Донское“ було вже не вільним воєнним спільником Московщини, а постійно обовязаною, підпорядкованою організацією. Разом із тим припинилися й самостійні воєнно-політичні виступи Дону, припинилися самочинні походи „Всевеликаго Войска Донского“ проти Турків, Персів і т. д.

Ці зміни в розмірах і характері залежности Дону від Москви, на мій погляд, перетворили в 1670-их рр. протекторат московського царя над Донщиною в сюзеренітет.

Проти означення царської зверхности над Донщиною в 1671—1707 рр. сюзеренітетом що правда промовляє факт присяги донських козаків московському цареви. Сюзеренітет, як відомо, характеризується якраз зовнішнім характером зверхности сюзерена над підвладною державою, й сюзерен звичайно не вступає в безпосередні відносини з громадянами підвладного краю, а тому вони й не приносять йому присяги.

Але численні фахівці — дослідники державного права та історії права (нпр. Коркунов, Максимейко, Сокольський, Слабченко та ин.) вважають, що, хоч звичайно присяги громадян васальної держави її сюзеренови не буває, проте самий лише факт такої присяги ще не усталює безпосереднього звязку між сюзереном і громадянами залежної держави, а тому цей факт сам по собі не може розглядатися, як арґумент проти признання ва-

сальною залежности якогонебудь краю від монарха иншої країни, якому принесена була присяга.[1])

Маючиж на увазі, що присяга донських козаків московському цареви Хведорови в 1676 р. не привела ні до инших безпосередніх зносин царя з Дончаками, ані до усталення державної єдности Донщини з Московщиною, я вважаю можливим розглядати звязок Дону з Москвою в 1671—1707 рр. як васальну залежність Донщини від московського царя.

VII.

Залежність Дону від Москви особливо зросла під самий кінець XVII та на поч. XVIII віку, коли Московською державою почав управляти Петро I.

Петро, взагалі, намагався міцніше звязати з Московською державою всі залежні від нього країни — Гетьманську Україну, Слобідсько-Українські „Полки“, „Яицкое войско“ (Уральщину), надволзькі землі та ин.; але в першу чергу централізаційні змагання Петра були направлені в бік Донщини.

Уже підчас озівських походів (у самому кінці XVII віку) Петро намагався безпосередньо підпорядкувати собі Донщину й досягти державного обєднання її з Московщиною. Але, маючи велику користь від допомоги донських козаків у боротьбі з Турками зза Озова, Петро мусів рахуватися зі старими правами „Всевеликого Войска Донского“ й навіть нагороджувати донських козаків.

Та, коли почалася війна Московщини зі Швецією, відносини між Доном і Москвою зіпсувалися, а в 1707 році між ними дійшло до отвертого конфлікту. Петро вимагав від Дону, щоб Дончаки більш не приймали до себе втікачів з Московської держави й щоб видали тих, яких були прийняли раніш. Донщина рішучо відмовлялася. Тоді Петро послав загін московського війська в Донщину, щоб силоміць повернути з Дону московських збігців. Але донські козаки поребили московський загін. І слідом за тим у Донщині відбувся внутрішній переворіт: владу захопила голота з Кіндратом Булавіним на чолі. Зробившись отаманом Всевеликого Війська Донського, Кіндрат Булавін слідами Разіна рушив із Дончаками на північ. На вістку про повстаннє проти Москви в Донщині піднялися й надволзькі „чужородці“.

---

[1]) Тогож самого погляду тримається й акад. Мих. Грушевський (Порівн.: його кн. »Переяславська умова 1654 р.«; Київ, 1917).

Так само й серед суто-московського населення виявлялося спочуттє широких мас рухови Булавіна. Коли донські козаки зявилися в Московщині, до них почало приєднуватися, як і за часів Разіна, місцеве населеннє.

Але Петро зі своєю реґулярною армією, за допомогою Українців, льокалізував рух Булавіна, примусивши донських козаків повернутися на Дін. Разом із тим, московські аґенти встигли викликати внутрішню боротьбу серед донських козаків; донська старшина повстала проти Булавіна. Цю внутрішню боротьбу в Донщині й використав Петро. В 1708 р. московські та українські війська опанували всю Донщину.[1]) Булавін застрілився,

[1]) Для нас дуже цікавим є питанне про причини неприхильного й навіть ворожого становища України до булавінського руху. Гетьманщина й Слобожанщина, як відомо, брали навіть активну участь у подавлюванні булавінського повстання, — і то на передодні власного повстання України проти Москви — під той час, коли Гетьман Мазепа вже мав зносини з королем Карлом XII. І навіть Запорозьке Військо, хоч і не виступало проти Булавіна, але поставилося неприхильно до „булавінщини“ (й тільки меншість Запорожців прилучилася до Булавіна). Таке відношенне Запорожців до повстання Дончаків дуже дивне, бо раніше звичайно взаємини Запорожців із Дончаками бували приятельські, й Запорожці часто брали участь у ріжних справах Дону (як Дончаки — в справах запорозьких).

Найчастіш участь Гетьмана Мазепи в подавлінні булавінського руху пояснюють його диплъоматичними міркуваннями. Без сумніву, ці міркування відограли значну ролю у відношенні України до повстання на Дону в 1707—8 рр., але поруч із тим, були, як мені здається, ще деякі причини неприхильности й навіть ворожнечі України до булавінського руху, а саме: 1) погіршенне відносин між Українцями (переважно Слобожанами й почасти Запорожцями) та Дончаками в наслідок боротьби за українсько-донське пограниччє (яка почалася була на початку XVIII ст.) й 2) суспільний — анти-старшинський (а не тільки анти-московський) характер булавінського повстання.

Уже в останній чверті XVII в., а ще більш на поч. XVIII ст., через постійний рух втікачів з Московщини на Дін, населенне Донського краю значно збільшилося. При тих первісних формах господарства, які істнували тоді в Донщині (де не займалися навіть хліборобством, а виключно мисливством, скотарством, рибальством то що) площа Донського краю була за тісна, й Дончаки почали поширювати своє господарство на захід і на північний захід, де зустрілися з Українцями й де між Дончаками та Українцями почалися конфлікти зза користування пасовиськами, річками тощо. Як раз б. 1707 р. між Слобожанами (Ізюмщини) та Дончаками дійшло до справжньої военної боротьби зза користування слобідсько-донським пограниччем. Те саме, хоч і в менших розмірах було й на запорозько донському пограниччі. Посередньож це відбувалося й на

а його найблизчі прихильники втікли на Кубанщину, під захист турецького султана. Петро вчинив жорстоку „расправу“ з донськими козаками, караючи винних і невинних у великій кількости, з тією лютою жорстокістю, до якої здатний був, здається, тільки він сам.[1]) Донщина була майже цілком підпорядкована Петром Москві. Замісць виборного військового отамана Всевеликого Війська Донського, Петром призначений був „наказной атаман“ і т. д. Словом, державність Донського краю була знищена; залишалася тільки автономія, та й то дуже обмежена.

Але при наступниках Петра I, особливо при Петрі II (1727—1730), гніт російського уряду над залежними від нього та підвладними йому країнами зменшився, й завдяки сьому автономія Дону поширилася.

Пізніше, за часів царювання Анни Іванівни (1730—1740), коли на чолі Росії став Бірон, російський уряд повернувся до централістичної політики у відношенні до всіх поневолених Росією країв, у тому числі й у відношенні до Донського краю.

За цариці Єлисавети (1741—1761) централізаційний імпет Росіян знову став слабшим, що відбивалося корисно й на становищі Всевеликого Війська Донського.

VIII.

Зі вступом на російський престол Катерини II (1762), російський уряд, користаючись зі щасливих для Росії зовнішньо-політичних обставин, і не зважаючи на ніякі права, трактати, грамоти, врочисті обіцянки й зобовязання, почав нищити держав-

---

відносинах до Війська Донського Гетьмана Мазепи, який мав на меті обєднанне всіх українських земель. У всякому разі, давні дружні відносини Дончаків із Українцями були на поч. XVIII в. зіпсовані, й Українці не спішилися з допомогою Дончакам. Але цього замало. Рух Булавіна був направлений не тільки проти Москви, але й проти Донської старшини. Це був, передусім, рух козацької голоти. Успіхи цього руху могли легко викликати як відгук на сусідній з Доном Україні, також повстанне козацької голоти проти старшини — і в Гетьманщині, і Слобожанщині. А тому в інтересах української старшини була не підтримка, а ліквідація „булавінщини“, в якій і взяли участь Гетьманщина та Слобожанщина.

[1]) Яскравий малюнок нелюдсько-жорстокого подавлювання повстань Петром I — див., нпр., в кн. видатного сучасного російського історика С. Мельґунова — »Общественныя и религіозныя движенія в Россіи в XVII—XVIII вв.« (1922).

ність, автономію й навіть самопорядкуваннє всіх протеґованих, залежних і підвладних російському престолови держав і країв. Така доля спіткала Гетьманську Україну, Слобідсько-Українські Полки, Військо Запорожське, Донщину („Всевеликое Войско Донское"), Уральщину („Войско Яицкое"), надволзькі й заволзькі краї, Крим, Польщу, Естляндію, Ліфляндію й т. д.

Се нищеннє державности та автономії ріжних країв російським урядом лише в небагатьох із цих країв зустріло активний збройний опір. Найсильніший опір російській централізаційній політиці виявила Уральщина та надволзькі краї в так званому „бунті" Пугачова. В більшостиж із підвладних Росії країв з централізмом Катерини краєві уряди намагалися боротися леґальним, правним та дипльоматичним шляхом, посилаючись на давні права сих країв, затверджені російським урядом, на трактати, грамоти, обіцянки, зобовязання російського уряду й т. ин., або доводячи політичну користь заховання автономії то що. Сим леґальним шляхом обороняв і донський уряд, на чолі з отаманом Єфремовим, автономію „Всевеликого Войска Донского". Його політика, таким чином, нагадувала політику останнього запорозького кошового Калнишевського, який теж мріяв дипльоматичним шляхом та переконуваннєм російського уряду зберегти Військо Запорозьке. Але Московці, підступом, без усякої вини з боку отамана Єфремова, захопили його й засадили до вязниці. Викликане сією подією хвилюваннє на Донщині Московці своєчасно припинили й „заспокоїли". І після того вже робили з Донщиною все, що їм подобалося.

Проте російський уряд не зруйнував цілком Війська Донського, як це він зробив із Військом Запорозьким. Землі Війська Донського не були в такій мірі принадними для російського уряду як степ запорозький; а, найголовніше, Військо Донське не уявляло з себе такої небезпеки для Росії, як Військо Запорозьке. Поки істнувалоб Військо Запорозьке, до того часу Росія не моглаб бути спокійна за володіннє й бувшою Гетьманщиною та Слободжанщиною; крім того, Військо Донське було віддалене від Західньої Европи, а Військо Запорозьке знаходилося в безпосередній близькости до Заходу; Військо Донське не мало й таких великих і славних історичних традицій, як Військо Запорозьке, й т. д.; нарешті, донське козацтво, хоч і мало в свойому побуті, звичаях, господарстві, суспільнім устрої й т. д. значні одміни в порівнянні з Росією, всеж таки Дончаків обєднувала з Росіянами спільна мова (хоч донське наріччє має деякі специфічні риси й

досить значний словарний матеріял, одмінний від російського, всеж таки воно, звичайно, не самостійною мовою, а одним із діялєктів південно-російської мови).

Через те все російський уряд Катерини II не знищив Донського Війська, а постарався зробити його своїм слухняним знаряддєм. І в значній мірі се вдалося зробити вже урядови Катерини II, а ще більше російському урядови XIX в.

З часів Катерини II, на мій погляд, Військо Донське втратило свою автономію, й з того часу в нього лишалося тільки самопорядкуваннє. Але С. Г. Сватіков гадає інакше: на його думку, Катерина II тільки обмежила до мінімуму донську автономію; остаточнеж скасуваннє, по його думці, наступило лише в 1835 р. Та тільки досить трудно називати автономією ті уривки її, які залишалися в Донщині до 1835 р. (нпр. право виборів нижчої старшини).

В усякому разі, в 1835 р. й сі рештки колишньої донської автономії й державности були знищені. Натомісць, російський уряд обдаровував Дончаків матеріяльними привілеями, військовими нагородами й т. ин., а заразом із тим перетворював донських козаків зі свобідного й свободолюбного демократично-республіканського народу в жандармерію російського абсолютного монарха. Але не можна сказати, щоб у Донщині цілком згасли старі ідеї Донського Війська та стремліннє до найширшої автономії й навіть державности. Це стремліннє виявили донські депутати в 1906—1907 рр. у 1-ій і 2-ій російських державних думах, а ще яскравіше воно висловилося в 1917—1920 у збудуванні Дончаками своєї держави.

IX.

Таким чином, в історії російсько-донських відносин С. Г. Сватіков розріжнює такі моменти: 1) час незалежного істнування Донського Війська, від 1549 р. до 1614 р.; 2) час перебування Донського Війська у васальній залежности від московського царя, від 1614 до 1671 р. (до ліквідації повстання Разіна), 3) час автономного істнування Війська, від 1671 р. до 1835 р. і 4) час повного підпорядкування Донщини російським урядом — 1835—1917 рр.

Така схема, як ми бачили, має деякі історично-правні підстави; але мені здається, що ця схема, особливо в деталях, є не зовсім точна й вірна з погляду науки державного права.

В цій статті я подав критичні уваги з приводу схеми запропонованої С. Ґ. Сватіковим. А разом із тим, не претендуючи, звичайно, на остаточне вирішеннє питання про правний характер московсько-донських відносин у ріжні періоди, я зробив спробу змалювати иншу схему розвитку сих відносин. У загальних рисах ця схема має такий вигляд:

1) В середині XVI в. Донщина була незалежною від Москви.

2) В 2-ій пол. XVI в. та на поч. XVII в. в деякі моменти Донщина визнає зверхність московського царя (протекторат), в инші моменти сьогож періоду Донщина виступає, як цілком незалежна держава.

3) В 1612—13 рр. Донщина увіходить у федеративну (чи конфедеративну) спілку з Московщиною; але ця спілка не втримується.

4) Натомісць, по закінченні „смутної" доби в Московському царстві (б. 1614 р.), усталюється протекторат московського царя над Донщиною. Цей звязок залишається до 1670 року, до повстання Разіна.

5) По невдатному повстанні Разіна в 1670-их рр., залежність Дону від Москви збільшується, наближаючись до типу васальної залежности. На прикінці XVII й на поч. XVIII в. ця залежність стає ще більшою.

6) По невдатному повстанні Булавіна, державність Донщини руйнується Петром І. Залишається тільки автономія Дону, яка потім, при наступниках Петра І, то поширюється (за Петра II й Єлисавети), то звужується (за часів Бірона).

7) За часів Катерини II (1762—1796) автономія Дону остаточно знищується; деякі риси окремішности й рештки самоврядування залишаються ще до 1835 р., але їх уже не можна вважати за автономію. Ця доба тягнеться до 1917 р.

8) В 1917 р. починається відродженнє донської державности, але в 1920 р. воно припиняється зовнішньою силою російської червоної армії.

Вячеслав Заїкин.

Бібліоґрафія.

Нові праці з історії Гетьманщини XVII—XVIII в.

(Публікації 1924—1926 р.)

Не ведено дотепер систематичної **бібліоґрафії** української історії і також до історії Гетьманшини не знаходимо богато помічних матеріялів, що облекшилиб загальний огляд. Іван Калинович. Українська історична бібліоґрафія за 1914—1923 рр. (Записки НТШевч. т. 134—135, с. 185—240 = Матеріяли до укр. бібліоґрафії т. V, с. 1—59) дає спис праць в українській мові з воєнного десятиліття, — також до історії козаччини і Гетьманщини; огляд ще не докінчений, не увійшли у нього праці про суспільні відносини, культуру і ин. В »Записках“ Історично-фільольоґічного Відділу Укр. Академії Наук т. V і VII—VIII є бібліоґрафія друкованих праць співробітників Відділу за 1919—1926 р. У київській »Україні« є відділ некрольоґів українських дослідників, що померли в 1918—1925 р., з бібліоґрафією їх праць (1924 III, 1925 VI). В сихже »Записках«, в »Україні« та в »Записках« Соціяльно-економічного Відділу Академії ведеться постійний рецензійний відділ.

Із спеціяльних бібліоґрафічних оглядів зазначимо Венямина Кордта Чужоземні подорожі по східній Европі по 1700 рік (Київ 1926, 207 ст.). Йогож Бібліографія подорожей по східній Европі до 1520 р. (Записки Іст.-ф. Відд. VII—VIII, 1926 р., с. 429—444) — частина попередньої праці; І. Крипякевича, Мемуари Українців XVI—XVIII ст. (Ст. Україна 1924, с. 126—132); Акад. Павла Тутковського, Матеріяли для бібліографії мапознавства України ч. I (Київ 1924, 63 с.).

Загальні відомости про українські **архіви** знаходимо у виданнях: Акад. Оникій Малиновський, Огляд архівних матеріялів з історії західньо-руського та українського права, що переховуються у Древлехранилищі Московського Центрального Архіву (Праці Комісії зах.-русь. і укр. права, вип. II, с. 1—49) — обговорює такі матеріяли до історії Гетьманщини: 1) московських центральних установ, що завідували Україною або стояли з нею у звязку, 2) Малоросійського приказу, 3) Київського стола, 4) Малоросійської Експедиції і Колеґії Закордонних Справ, 5) »Малоросійські діла« з Архіву Мін. Закорд. Спр., 6) Справи Держ. Архіву, 7) Переписні укр. книги, 8) Справи українських установ: а) матеріяли у справі наказного гетьмана Павла Полуботка, б) книги канцелярії Міністерського Правління, в) книги Малоросійської Колеґії, г) справи дореформних укр. установ. — Микола Ткаченко, Наукове розроблення Румянцевської ревізії (Укра-

їна 1924, III, с. 39—52) — реєстр праць, що торкаються відомої описи 1765—1769 р.; систематичну працю над ревізією веде тепер Історична секція при Укр. Академії Наук. — Загальні замітки про архіви знаходимо в »Україні«: Київський Центральний Архів давніх актів; Історично-архівний гурток при Чернигівськім Губерніяльнім Архіві; М. Ткаченко, Архів Капністів (1925 VI); Архівна справа на Чернигівщині (1926 IV); М. Семенчик, Роменський Окр. Музей (1926 V). — До західних архівів: Звідомлення Ілька Борщака з дослідів в архівах Західньої Европи (Записки НТШ т. 134-135, с. 241—248).

Жерелознавство козацької доби збогатилося також новими студіями про **літописи**. Загальні інформації маємо у статті акад. Д. Багалія, Нарис української історіоґрафії. Джерелознавство, вип. 2 (Київ 1925, 108 с.): маємо тут огляд літописів Самовидця, Грабянки, Величка та менших літописів, діяріїв, хронік, хроноґрафів і синодиків XVII—XVIII в. — Зовсім нові і несподівані висліди приносять дві праці молодших учених Віктора Романовського, Хто був »Самовидець«? (Україна 1925, V с. 60—73) і Миколи Петровського, До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Записки Ніжинського Інституту народньої освіти кн. VI, 1926, с. 1—80). Оба автори доходять до висновку, що автором літопису був Роман Ракушка-Романовський, ґенеральний підскарбій за гетьманства Брюховецького, в останні роки життя священик у Стародубі. Прямих доказів авторства Ракушки дотепер не віднайдено, але цілий життепис Ракушки так докладно сходиться з ріжними подробицями оповідання Самовидця, так переконуючо поясняє погляди і симпатії літописця (нпр. його ненависть до Многогрішного), що видається безсумнівним, що наука врешті розкрила таємничого аноніма. М. Петровський дає також аналізу вісток Самовидця до часів Хмельниччини і виказує ріжні похибки літопису, що ослаблюють його значінне для сього періоду. До тих самих вислідів про авторство літопису доходить також Олександер Оглоблін, До питання про автора Літопису Самовидця (Записки Іст.-філ. Відділу VII—VIII, 1926, с. 181—196).

Появився перший том нового видання Літопису Самійла Величка, Сказаніе о войнѣ козацкой з Поляками (Памятники українського письменства, вид. Археоґрафічна Комісія Укр. Академії Наук т. I, Київ 1925, ст. XVI+269) — у вступній замітці опис рукопису, що вважається автоґрафом Величка, в тексті 9 факсіміле зразків тексту і портретів.

З инших причинків до старої історіоґрафії замітимо ще: Миколи Горбаня, »Записки о Малой Россіи« О. Шафонського (Наук. Збірн. за 1926 р. = Записки Укр. Наук. Тов. т. XXI, с. 132—145) — се опис збірника Шафонського з 1804 р., що переховується в бібліотеці харківського університету; в додатку надрукована непублікована дотепер »Краткая исторія Малой Россіи«. Проф. Василя Біднова, »Устное повѣствованіе Запорожца Н. Л. Коржа« та його походження і значіння (Праці Укр. Історично-філологічного Товариства в Празі, т. I, 1926, с. 38—63).

Праць про **початки козаччини** появилося небогато. Економічне життє Придніпрянщини XVI в. і початків XVII в. досліджує головно проф. Олександер Грушевський у працях: Господарство київ-

ської мітрополії та манастирів в XVI в. (Україна 1924, III с. 14—22); З промислового життя XVI—XVII вв. Ватаги Дніпрових уходів і старостинська адміністрація (Наук. Збірник за р. 1924 = Записки Укр. Наук. Тов. т. XIX, 1925, с. 70—78); З міського господарства XVI в., Топниця, воскобійня і воскові комори (Записки Іст.-філ. Відділу VI, 1925, с. 1—9). До сеїж теми: Тетяна Фаранюк, Ратушні землі в В. К. Литовськім в XVI—XVII вв. (Записки Іст.-ф. Відд. VII—VIII, 1926, с. 197—208). — Пограничною кольонізацією займаються: Ол. Баранович, З історії заселення південної Волини (Записки Іст.-філ. Відд. VI, 1925, с. 10—20) — про кольонізацію і господарство волинського погранича та Старий Константинів до пол. XVII в. З. Стронський, Swawola ukrainna u schyłku XVI w. (Kwartalnik historyczny, 1924, с. 311—330). Л. Бялковський, Na rubieży podolsko-ukrainnej w. XV—XVII (Kwartalnik historyczny, 1925, с. 587—615). — Загальний огляд відносин Турків до України до пол. XVI віку дає акад. А. Кримський в Історії Туреччини (перша частина, Київ, 1924, 226 с.) — замітні сторінки про торг українськими невільниками, Роксоляну, жінку Сулеймана Пишного, туркофільство в Европі XVI в. Йогож, Европейські джерела XVI в. для історії Туреччини (Записки Іст.-ф. Відд. VII—VIII, 1926, с. 476—488) і Вступ до історії Туреччини (Збірн. Іст.-ф. Відд. ч. 10, с. 81—115). Александер Чоловський, Polska a Tatarszczyzna — stan badań i dezyderaty (Pamiętnik IV zjazdu historyków polskich, Львів 1925, 7 ст.).

До самої історії козаччини в перших десятиліттях XVII в.: Мих. Антонів, Dwa przyczynki do działalności Piotra Konaszewicza Sahajdacznego (Kwart. hist., 1926, с. 196—199): Опубліковані тут два листи (заховані в копіях бібліотеки Оссолінських у Львові), — перший Луки Сапіги до Льва Сапіги з 1615 р. про се, що підчас набігу Татар в околиці Трилісів полковник Сагайдачний не хотів підпомагати квартяних рот, хоч мав біля трьох тисяч козаків, і через те Поляків розбито; другий лист самого Сагайдачного, що підписується гетьманом, зі Стеблева, 2 січня 1620 р. до богуславського підстарости, з жаданнем вівса і сіна для козаків. Ал. Чоловський, Kudak, przyczynki do założenia i upadku twierdzy (Kwartalnik historyczny, 1926, с. 161—184): Автор подає докази, що кодацьку твердиню ставив не Боплян, як се було дотепер прийнято, а 1635 р. Іван Маріян, і 1639 р. інжинер Німець Фридрих Ґеткант; долучений сучасний плян Кодаку; до історії здобуття Кодаку козаками 1648 р. опублікована реляція двох офіцерів залоги.

Зазначимо ще: Б. Барвінського Україна Боплянa (Ст. Україна, 1924, с. 14) — про невідомий примірник книжки; Миколи Левченка, Звістки про східню Европу 1-шої пол. XVI в. у Француза Ґільйома Постеля (Записки Іст.-ф. Відд. VII—VIII, 1926, с. 429—444).

До **політичної історії Гетьманщини** останні роки принесли небогато матеріялів і статей. Синтетичний характер має популярна праця Омеляна Терлецького Історія Української Державн т. II, Козацька доба (Львів 1924, 304 ст. і карта). Дуже мало е до політичних подій Хмельниччини та гетьманства Виговського: Домет Олянчин, Два листи гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Виговського до курфірста бранденбурського Фридриха Вільгельма (Хліборобська Україна V,

1925, с. 377—384); Ів. Крипякевич, Могила Івана Виговського (Ст. Україна, 1924, с. 84—86).

Так само небогато до часів Мазепи: Дмитро Кравцов, Гетьман Мазепа у українській історіоґрафії XIX в. (Збірн. Іст.-ф. В., VI, 1925, с. 234—246) — реферує погляди Історії Русів, Бантиша-Каменського, Маркевича, Костомарова, Лазаревського, Уманця, Мих. Грушевського. Софія Щеглова, Вірші про Мазепу складені після його »зради« (Наук. Збірник 1926 р. = Записки Укр. Наук. Тов. т. XXI, с. 82—111) — розслід 12 творів ріжних авторів, що осуджують гетьмана. Про герб Мазепи див. нижче в огляді геральдики.

Діяльности гетьмана Пилипа Орлика і Мазепинців на еміґрації присвячує ряд статей Ілько Борщак: Гетьман Пилип Орлик і Франція (Записки НТШ т. 134—135, с. 79—136), Арешт Войнаровського (тутже т. 138—140. с. 131—157), Пилип Орлик — Головні дати життя, акції і бібліоґрафії (Стара Україна 1924, с. 108—109); Діярій Пилипа Орлика (тутже с. 134—136); Orlikiana — Нові документи про життя й акцію П. Орлика (тутже с. 185—186); Могила Орлика (тутже с. 87—88); Орлики і Герцики (Ст. Україна 1925, с. 200—201); Що читав молодий Григор Орлик (тутже с. 202); Могила Гр. Орлика (с. 111). Зокрема звертає увагу стаття І. Борщака, Вивід прав України (Ст. Україна 1925, с. 1—10 і відбитка 14 с.) — меморіял Орлика з 1712—13 р., в якому вказано зміст договору Мазепи з Карлом XII. Невеликий причинок до діяльности гетьмана дає також В. Кордт, Лист П. Орлика до анґлійського короля з 20. XII. 1720 р. (Ст. Україна 1925, с. 201).

Замітні є праці до історії подій на Україні XVIII в. Акад. Микола Василенко, Павло Полуботок (Україна 1925, VI, с. 80—108): Студія написана з приводу роковин смерти Полуботка. Автор дає наперед огляд історіоґрафії, що торкалася особи Полуботка, зазначуючи два напрямки: один, що виставляв Полуботка борцем за волю (»Історія Русовъ«, Бантиш-Каменський, Маркевич, Костомарів) і другий, що зображував його як своєкорисну одиницю (Соловйов, Лазаревський, Шульгин, Модзалевський). Акад. Василенко зображує тло, на якому виступив Полуботок: се була боротьба між централізмом Петра Великого і автономізмом козацької старшини. Старшина боронила не тільки своїх клясових інтересів, але й автономного устрою України, і тут її змагання стрічалися з інтересами всього громадянства, на якому важко лягла російська влада. »Полуботок боровся між иншим і за те, щоби не допустити цього панування, і не треба всю вину за ті часи валити на Полуботка. Він був син свого часу і безперечно син видатний.« — Володимир Щербина, Україна й російський уряд у середині XVIII в. (Записки Іст.-філ. Відд. VI, 1925, с. 34—90) обговорює загально період по полтавській катастрофі і ближче займається відношенням цариці Єлисавети до України; долучений до статті новознайдений »журнал« подорожі цариці до Київа 1744 р. — Микола Ткаченко, Утворення Нової Сербії на запорізьких землях 1752 р. (Україна 1926 р., кн. 2—3, с. 146—159): Новою Сербією назвав російський уряд північну частину кодацької паланки, на якій осаджено військових кольоністів Сербів 1751—1752 р.; ся чужостороння кольонія мала творити клин між Запорожжем та Гетьманщиною, в місці, де розвивалася жива торгівля через перевіз у Кре-

менчузі. Автор подає характеристику господарських відносин на межі степу, описує подрібно утворення Нової Сербії; особливо інтересні дані про акцію гетьмана Розумовського спільно з Запорожцями проти сеї чужої кольонізації.

З історії Запорожжа і Січи появилися такі розвідки: Акад. Костянтина Харламповича, Листування запорозьких козаків із султаном (Записки Іст.-філол. Відділу Всеукр. Акад. Наук, кн. IV, 1924, с. 200—212) — студія про відому гумористичного характеру кореспонденцію Запорожців з султаном; автор порівнує її з иншими літературно підробленими листами султана до римського цісаря, польського короля і ин. Долучено нові копії листів. Василь Біднов, »Атакування« Запорожської Січи 1775 року (Літ.-Наук. Вістник 1925, с. 51—70) — основний розгляд на основі критично провірених матеріялів.

З польських праць, що торкаються також України XVII—XVIII в. зазначимо: Вл. Конопчинський, Polska a Szwecja od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej (Варшава 1924, 390 ст.); Йосиф Фельдман, Polska w dobie wielkiej wojny północnej (Краків 1925 р., с. 318); йогож Polska a sprawa wschodnia (Rozprawy wydz. hist.-fil. ser. II, r. XL, Краків 1926, 163 с.).

Оскільки занедбана політична історія України XVII—XVIII в., то знов дуже розвинулися досліди над **устроєм Гетьманщини**. До першого періоду козацької держави відносяться Івана Крипякевича Студії над державою Богдана Хмельницького. I. Рада, II. Ґенеральна старшина (Записки НТШ т. 138—139, с. 67—81). Широко поставлена праця Льва Окиншевича, Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. (Праці Комісії для виучування історії зах.-русь. і укр. права, вип. II, 1926, с. 84—175): Автор розглядає наперед компетенції Ґенеральної Старшини як колеґії, що була дорадним тілом при гетьмані, наводить приклади її участи у законодавстві, дипльоматії, військових справах, суді, фінансах, — також у ґенеральній раді і в часі, коли уряд гетьмана не був обсаджений. Ґенеральних Старшин обирала Ґенеральна Рада або зїзд Ґенеральної Старшини, або призначав гетьман, пізнійше також цар. Ґен. Старшини діставали на утримання військові маєтности, деколи також плату грішми. Дальше автор переходить компетенції поодиноких ґенеральних урядів: обозного, суддів, писаря, підскарбія, осавулів, хоружого, бунчучного, — притягаючи широкий жерельний матеріял і порівнуючи українські уряди з анальоґічними урядами инших країн. На кінці автор говорить про значіння Ґенеральної Старшини як представництва козацько-старшинської кляси. В додатку надруковано інструкцію гетьмана Кирила Розумовського Ґенеральній Старшині з 5. грудня 1763 р. До тоїж теми належить друга стаття Льва Окиншевича, Рада старшинська на Гетьманщині (Україна 1924, IV, с. 12—26): Старшинською радою називає автор збори ґенеральної старшини і полковників, деколи також делеґатів сотників, що відбували наради при боці гетьмана. Зїзди старшини відбувалися найчастійше на свята Різдва, Великодня, Спаса, Нового Року і ин., але сталих термінів зїзду не було. Компетенції старшинської ради не були точно означені; вона радила у справах адміністрації, охорони держави, зносин з иншими державами, підготовляла таємні рішення, нпр. повстання, мала суд у важних справах, деколи пе-

реводила вибір гетьмана. Впливи старшинської ради зростають від 1670-тих років коштом ґенеральної ради.

Про старі **архіви** Гетьманщини є статті Івана Крипякевича, До історії українського Державного Архіва в XVII в. (Записки НТШ т. 134—135, с. 67—78) і Віктора Романовського, До історії архіва „Малоросійської Колегії« (Україна 1926, кн. 5, с. 3—6) — рапорт глухівського команданта про пожежу архіва 1782 р.

Нові жерела до історії **права** Гетьманщини публікує акад. Микола Василенко, Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв. (Укр. Археографічний Збірник т. I, 1926, с. 50—164) дає до часів Гетьманщини: чотири документи про індукту та евекту, а саме універсал Б. Хмельницького з 28. квітня 1654 р. (з нової копії) і викази оплат з 1722—1727 р.; кошторис роблення поташу, смальцуги і селітри з 1720—30 рр. з діярія Якова Марковича; прохання полкових сторожів ніжинського полку 1728 р.; рахунки гетьманського двору у Переволочній 1722; документи цехів у Мглині і Кобеляці; запис полтавського священика церкви Стрітення; акти до виборів полкової і сотенної старшини; указ сенату про творенне нових сотень 1742 р.; універсал Многогрішного любецькій шляхті 1670 р.; акти гетьманства Розумовського (м. ин. про ґенеральну старшину, ґен. канцелярію і суд, та кодифікацію права); записка про судівництво по 1764 р.; три записки історично-правного змісту мабуть Григорія Полетики. — Дуже цінні студії акад. М. Василенка, Памятник української правничої літератури XVIII століття (Записки НТШ т. 138—140, с. 105—130) — про Федора Чуйкевича »Судъ и росправа в правахъ малороссійскихъ« 1750 р. — та Як скасовано Литовського Статута (Записки соціяльно-економічного відділу УАН т. II—III, 1926, с. 233—315) — торкається практики статута на Україні і подрібно розглядає знесенне його 1840—1843 р.

Инші праці до історії українського права: Сергій Іваницький-Василенко, Закони про опіку над недолітками в джерелах магдебурського права Західньої Руси й Гетьманщини (Праці комісії для вичування історії зах.-руського та вкраїнського права вип. I, 1925, с. 59—81); Олександер Добров, Право необхідного спадкування за Литовським Статутом (тамже с. 82—89); Іринарх Черкаський, Поволання над трупом забитого (тамже с. 90—107); вінже, Сліди домініяльного (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII й початку XVIII в. (тамже вип. II, 1926, с. 176—197).

Велася оживлена дискусія про істнованне окремої **монети** на Гетьманщині. Розпочав її проф. М. Слабченко в праці »Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны« т. II (Одесса 1923 р.), де зібрав звістки про се, що гетьмани Богдан Хмельницький, Дорошенко і Самійлович били окрему українську монету. Те саме питанне підніс Іван Крипякевич, Монети Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка (Стара Україна 1924, с. 11) і до сьогож дав замітку Ілько Борщак, Franco-ucrainica XVII—XIX в. (тутже с. 114) — звістка Gazette de France з 21. грудня 1652 р.; »Козацький Гетьман почав бити на Україні окрему монету на свій манер, чим викликав протест польського короля«. Валентин Шугаєвський, До питання про гро-

шовий обіг на Україні в XVII в. (Наук. Збірник за р. 1924 = Записки Укр. Наук. Тов. т. XIX, 1925, с. 55—61) уважає неймовірним, щоби Б. Хмельницький 1649 р. бив свою монету, бо гетьман не мав тоді ще широких державних замислів; що до Дорошенка допускає, що він підробляв монету польську і турецьку; за Самійловича був тільки проект вибивання т. зв. чехів в Путивлі, не здійснений. — Проф. М. Слабченко, Чи була в Гетьманщині своя монета (Наук. Збірник за р. 1925 = Записки Укр. Наук. Тов. в Київі т. XX, 1926, с. 64—66) виступає проти тверджень В. Шугаєвського, обстоюючи тезу, що були українські гроші за Б. Хмельницького, Дорошенка і Самійловича — але ніяких нових арґументів не подає. — Відповідь проф. Слабченкови дають ще раз В. Шугаєвський, Чи була на Україні в XVII ст. власна монета (Збірник за 1926 р. = Записки Укр. Н. Т. т. XXI, с. 112—119) і Микола Петровський, Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького (тутже с. 120—123). — Инші праці про монету на Україні: Анатолій Єршов, До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні в XVII в. (Наук. Збірн. за р. 1924, с. 62—65) — обговорює »осьмаки« і »лядські«. Панас Неселовський, Так звана брацлавська монета (тутже с. 66—69) — пояснює відомі на Поділлі 1760 рр. »браславці« або »брацлавські тинфи«, — се були в дійсности вроцлавські тинфи, підроблювані Фридрихом II пруським.

Про малооброблені **фінанси** України інтересну студію дає Б. Руднів, Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I. (Наук. Збірник за р. 1925 = Записки Укр. Наук. Тов. т. XX, 1926, с. 137—166): Автор дає наперед загальну характеристику фінансів Гетьманщини від Б. Хмельницького по 1722 рік і констатує низьку стадію розвитку фінансового господарства за перших 70 літ гетьманської управи. Основні зміни принесла щойно Малоросійська Колеґія під впливом реформ Петра В., а саме: уведено деякий порядок на місце дотеперішнього хаосу, так що вперше можна було описати фінансовий стан Гетьманщини; притягнено до податків також козацьку старшину, що дотепер користувалася привілеями нічого не платити; замінено натуральні данини на грошеві. На основі скарбових актів автор описує тодішні податки і подає буджет України за 1723—1724 р. Податки грішми принесли 45.527, 85.854 і 141.342 карбованців і збіжжем 16.785, 27.524 і 40.693 четвертей. В ті самі роки витрати М. Колеґії були грішми 8.054, 6.420 і 9.855 карб. і збіжжем 2.976, 12.716 і 4.504 четв. — решту пересилано до царського скарбу.

Про **московські установи**, з якими Україна стояла у звязках, маємо праці Льва Окиншевича, Приказ »Малые Росіи« московської держави (Праці Комісії зах.-русь. і укр. права, вип. I, 1925, с. 108—121): Управу московської держави в XVII в. вів цілий ряд »приказів«, центральних установ, що кермували окремими галузями державного життя. Запорожське Військо від часу обєднання 1654 р. зносилося з Московщиною через Посольський Приказ, аж 1663 р. засновано окремий »Приказъ Малые Росіи«. До компетенції сього приказу належали в першу чергу переговори з українськими послами в Москві, урядові посольства на Україну і »отписки« воєвод. Автор розглядає подрібно ріжні сторони діяльности Приказу, подає виказ його начальників і склад канцелярії. Приказ М. Росії істнував приблизно до 1720 р., — тоді мабуть частину

його справ перенесено до »Малоросійської Канцелярії« в Петербурзі, а частина в ліквідації залишилася в Архіві Колеґії Закордонних Справ. О. Серафима Пятницька, »Приказ Великия России« (Праці, вип. II, 1626, с. 229—251): сей приказ був заснований біля 1682 р. і до його компетенції належали справи слобідських полків; він перетрівав до 1700 р.

Дуже збогатилася література про **соціяльні відносини** Гетьманщини. Найбільш замітна праця В. Мякотина, Очерки соціальной історіи Украины въ XVII—XVIII вв. (Прага 1924—6, т. I—III, 285+263+217 ст.) — се збірка статей автора друкованих у Русскім Богатстві 1893—1916. Друга загальна праця проф. М. Слабченка, Организація хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны (т. I—IV, Одеса 1921—1924) дотепер — не вважаючи на всі заходи — у Львові недоступна. — З загальнійших тем згадаємо ще проф. Ростислава Лащенка, Ідея права власности на землю на Україні (Науковий Збірник Укр. Університету в Празі, т. I, 1925, с. 374—405); ширша рецензія Ол. Доброва, До питання про право власности на землю в історії України (Праці Комісії зах.-русь. і укр. права, вип. II, 1926, с. 298—303).

Праці про землеволодіння часів Гетьманщини дає проф. Олександер Грушевський, Універсали та грамоти в земельних справах з 1650—1660 років (Наук. Збірник за р. 1925 = Записки Укр. Наук. Тов. т. XX, 1926, с. 110—136) — розглядає надання і потвердження маєтностей для шляхти, козацької старшини, міщан і духовенства на основі гетьманських універсалів Богдана Хмельницького, Виговського і Юрія Хмельницького та царських грамот сього часу. Тої самої теми торкається друга розвідка Ол. Грушевського, Перші гетьманські земельні універсали (Записки Іст.-ф. В., VII—VIII, 1926, с. 209—224). У третій статті, З побуту старшини XVIII в. (Наук. Збірн. 1926 р. = Записки Укр. Н. Тов. т. XXI, с. 124—131) автор розглядає форми, якими у гетьманських універсалах характеризовано заслуги осіб, що дістають гетьманські надання. Сергій Іваницький-Василенко, Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині (Праці Комісії іст. зах.-русь. і укр. права вип. I, 1925, с. 122—180). Автор ставить собі завдання провірнти, як чисельна була шляхта на Гетьманщині по 1654 р. і який правний характер мало її землеволодіннє. По детальнім розгляді він стверджує, що шляхти-дідичів було значно менше, як це виказували давнійші дослідники (Карпов, Лазаревський, Мякотин) та що тільки у виімкових випадках вона володіла своїми давніми родовими маєтностями; не можна ніяк говорити про окремий шляхетський стан в Гетьманщині. Шляхта затримувала свої маєтности тільки тоді, як переходила до Запорожського Війська і діставала уряди; але се було вже тільки умовне і дочасне користування маєтностями за військові заслуги — характер дідичности затрачувався.

Ряд розвідок обговорює соціяльні відносини **козаків** XVIII в.: Сергій Шамрай, Економічний стан козаків полтавського полку в 1767 р. по Румянцевському опису (Наук. Збірник за 1924 р. = Записки Укр. Наук. Тов. т. XIX, 1925, с. 88—160) — всесторонній дослід, богато статистичних таблиць; його ж Козаки міста Полтави в 1767 р. за Румянцівським описом (Записки Іст.-філ. Відд. кн. VI, 1925, с. 91—

112); Микола Ткаченко, Канівська сотня переяславського полку за Румянцівською ревізією (Збірн. Іст.-філ. Відд., VII—VIII, 1926, с. 242—308 — з картою); Осип Гермайзе, З історії сільського господарства в Лівобережній Україні XVIII ст. (Збірник Іст.-ф. Відд., VI, 1925, с. 208—233) — про красноколядинську і монастирищенську сотню прилуцького полку; Микола Тищенко, Боротьба київських козаків з маґістратом за право шинкувати горілкою (Праці Комісії зах.-русь. і укр. права, вип. II, 1926, с. 198—217); Микола Горбань, Невідома записка початку XIX віку »Об ищущих козачества« (Наук. Збірн. харк. кат. іст. Укр. I, 1924, с. 27—32): се меморіял з кругів українського панства, в якому зібрано коротку історію козаччини і розглянено закони, що відносилися до поспільства, що добивалося козацьких прав; записка інтересна в зіставленню з подібного змісту працями В. Полетики, А. Чепи і ин.

До **козацької геральдики** дають статті і матеріяли: У збірнику Українська книга XVI—XVII—XVIII ст. (Труди Укр. Наук. Інституту Книгознавства т. I, 1926) С. Маслов, Етюди з історії українських стародруків (с. 77—152) — м. ин. про »Зерцало от писанія божественнаго«, Чернигів 1705 р., з гербом Мазепи і присвятою, друковане на папері з водним знаком у виді герба Мазепи і про арабське Євангеліє, видане в Алеппо 1708 р. коштом Мазепи і з гербом гетьмана. Богдан Барвінський, Причинки до польсько-української геральдики і сфраґістики (Записки НТШ т. 138—140, с. 83 - 103) — проківш Дмитрашка Райчі 1678 р. Валентин Шугаєвський, Дари Юрія-Василя Дунина Борковського (Науковий Збірник за р. 1925 = Записки Укр. Наук. Тов. в Київі т. XX, 1926, с. 51—63): В розвідці описано чотирнацять ріжнородних предметів з гербами, ініціялами і написами, які в 1683—1717 р. дарував ріжним церквам ґенеральний обозний Дунин-Борковський; автор зацікавлений головно питаннєм, чому обозний уживав раз імени Юрій, другий раз Василь; до розвідки додано ілюстрації декотрих предметів. Микола Макаренко, Запорозькі клейноти в Ермітажі. Корогви (Україна 1924, III, с. 25—38) — подано опис 14 хоругов запорожського війська і ріжних куренів з 1759—1774 р., з 13 знимками найзамітнійших; се перша частина опису козацьких »клейнотів«, що знаходяться в Ермітажі — є там ще булава Данила Апостола, українські гармати, рушниці, шаблі і ин. — треба привитати спробу катальоґовання сих важних памяток.

До історії **селянства** відносяться розвідки: Віктора Юркевича, Селянські переходи та пограничні комісії половини XVIII в. (Збірн. Іст.-ф. Відд., VII—VIII, 1926, с. 225—241) про переходи селян з Правобережжа на Лівобережже; Григорія Попова, До історії сусідства на Правобережжі (тамже вип. II, с. 218—228) — при кін. XVIII і поч. XIX в.

До історії селянсько-козацьких рухів нові матеріяли приносить Осип Гермайзе, Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів (Україна, 1924, I—II, с. 19—82): В архіві київського ґенерал-ґубернатора, що перейшов до Центрального Історичного Архіву в Київі, відкрито акти про допит Залізняка і инших гайдамаків; на основі сих нових жерел опирає автор свою студію. Інтересно зображене економічне тло гайдамаччини — стан кольонізації і торгівлі на степовому пограничу;

Коліївщина, по словам автора, була ділом степового гультяйства, відірваного від хліборобства, що промишляло рибальством, ловами і торгівлею; щойно пізнійше приєдналося до гайдамацтва селянство, і внесло у боротьбу свої змагання. Ідеольоґія гайдамацького руху була дуже переплутана; на перше місце виходять три мотиви: ненависть до шляхти, оборона православної віри, надія на підмогу Росії у боротьбі зі шляхтою. Головну частину праці складають біоґрафії проводирів гайдамаччини. Долучено факсіміле підписів Ґонти. — Менші замітки: Володимир Євфимовський, Гайдамака Семен Тихий перед Генеральним Судом 1752—3 р. (Україна 1925, III, с. 108—110; М. Горбань, Новий документ про турбаївську катастрофу (Наук. Збірн. за 1925 р. = Записки Укр. Наук. Тов. т. XX, с. 166—167) і І. Єрофіїв, Архівна згадка про Турбаївців (тамже с. 168—169).

З дослідів над історією **міст** на першому місці треба поставити проф. Пилипа Клименка, Місто й територія на Україні за Гетьманщини (Збірн. Іст.-ф. Відд., VII—VIII, 1926, с. 309—357). Автор підносить невідрадний факт, що українська історіоґрафія без належного зрозуміння відносилася до дослідів над містами і міщанством та їх занедбувала; аж в останньому часі в сьому напрямку прийшли корисні зміни, але ще до остаточного синтезу далеко. Проф. Клименко розглядає розвиток міст Гетьманщини від 1648 до 1780 рр. і доходить до таких результатів. Гетьманська влада протягом сього періоду не мала одноцільної політики що до міст, — що більше, не видно, щоби вона мала належне зрозуміння ваги міст для держави. Виїмком є тільки гетьманство Мазепи, що давав містам більше самостійности з економічного і правного боку. Але ся політика пізнійше не продовжувалася і міста ниділи чимраз більше та зливалися з окружаючою їх територією, що добувала над ними рішучу перевагу. По думці проф. Клименка дальші розсліди повинніб ближче прояснити сі взаїмні відносини між містом та територією — се основна проблема внутрішньої історії України. До праці додано кілька актів з історії міст XVII—XVIII в.

З міст України найбільшу літературу добув **Київ**. У збірнім виданню »Київ та його околиця в історії і памятках« під редакцією акад. М. Грушевського (Київ 1926 р.) до епохи Гетьманщини належать статті: Володимира Щербини, Боротьба Київа за автономію (с. 167—216) — інтересне становище гетьманів до змагань міста; Федора Ернста, Київська архітектура XVII в. (с. 125—165); Іполіта Моргилевського, Київська Софія в світлі новних спостережень (с. 81—108) — нова інтерпретація альбому видів Київа з часів Хмельниччини; Данила Щербаківського, Реліквії старого київського самоврядування (с. 217—264); Ф. Ернста, До історії київо-печерської фортеці (с. 265—274). — Ювилейне виданнє в пятьдесятиліттє наукової діяльности Володимира Щербини, Нові студії з історії Київа (Київ 1926, 39 + 166 стор.) дає статті про ювилята, складені М. Грушевським, С. Глушком, С. Шамраєм, К. Антиповичем, та бібліоґрафію його праць та студії В. Щербини: Нариси з історії Київа (1654—1914); Давні пляни міста Київа (1638—1837); Мапа київського повіту пол. XVIII в.; Шулявщина; Стрілецька та Рейтарська вулиці; Головні будівлі Печерської Лаври; Так зв. архімандричі покої Київо-Печерської Лаври; Старі

київські камяниці на Подолі та »Артемиха«; Упривилейовані війти міста Києва »именуемого Подола«; Ждан Тадрина, київський війт кінця XVIII в.; 1744 рік у Київі; Чи була Київська Лавра вязницею, як манастирі російські — і инші статті до новійших часів. Окремо надруковані праці В. Щербини: Документи до історії Києва 1494—1835 рр. (Укр. Археографічний Збірник УАНаук I, 1926, с. 1—49) — до часів Гетьманщини є грамоти царів Івана, Петра й Софії 1689, Петра 1699, 1700, 1710, Анни Іванівної 1730, Колеґії загр. справ 1733, Єлисавети 1755, — та огляд всіх грамот Києва; Два київські генерал-губернатори першої половини XVIII ст. (Науковий Збірник за р. 1924, = Записки Укр. Наук. Тов. т. XIX, 1925, с. 79—88) — про кн. Д. М. Голицина і М. І. Леонтьева; Участь Києва у Законодавчій Комісії 1767 р. (Україна 1926, кн. 5, с. 7—12). — З инших авторів згадаемо: Олександер Зельницький, Старі пляни Києва та Київщини (Україна 1926, кн. 2—3, с. 229—235) — про пляни кін. XVIII і поч. XIX в. у київському межовому архиві; Ф. Ернст, Контракти і контрактовий будинок у Київі (2 вид., Київ 1924, 112 с.).

Для **инших міст** дають моноґрафії Іван Пустовійт, М. Козелець в 60-их рр. XVIII ст. (Збірн. Іст.-ф. Відд. VI, 1925, с. 113—150), Микола Ткаченко, М. Остер в XVII—XVIII в. (тутже с. 151—207) — обі на основі Румянцівського опису.

Для Правобережжа можемо занотувати тільки одну розвідку: Микола Білінський, Вінницький Замок (Вінницька філія Всенар. Бібл. Укр. — Кабінет виучування Поділля, Винниця 1926, с. 1—18) — автор збирає вістки про замок, починаючи з описів 1545 і 1552 р. аж до кінця XVIII в.; се одна з нечисленних робіт з льокальної історії Правобережжа, не вповні може вичерпуюча, але вартна наслідування.

Розроблюється основнійше історія цехів: Анатолій Єршов, До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII вв. (Записки Ніжинського Інституту народньої освіти кн. VI, 1926, с. 81—124) — розглядає цехові повинности та зловживання з боку полкової і сотенної старшини; в додатках пять актів 1723—1737 р. Ряд праць Катерини Лазаревської: Матеріяли до історії цехів на Лівобережній Україні XVII—XIX вв. (Записки Іст.-філ. Відд. VI, 1925, ст. 20—33); Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX в. (Київ та його околиці 1926, с. 276—309); Книга глухівського цеху колачницького (Укр. Археографічний Збірник т. I, 1926, с. 165—216) з 1732—1901 р. Антін Козаченко, Пережитки цехової орґанізації в м. Гадячі (Наук. Збірн. за 1926 р. = Записки УНТов. т. XXI, с. 146—156).

До історії **церкви** в Гетьманщині знаємо тільки: Д-ра Миколи Чубатого Про правне становище церкви в козацькій державі (Богословія т. III, 1925, с. 19—53, 181—203); Ів. Огієнко, Приєднання української церкви до московської 1686 р. (Духовна Бесіда 1925, с. 1—5, і окр., Варшава 1925, 64 с.); Петро Холодний, Образ Воздвиження Хреста з церкви с. Ситихова біля Львова (Ст. Україна 1925, с. 154) — інтересний тим, що на ньому зображений мабуть акт приєднання української церкви до московської 1686 р. (з 4 знимками).

З обсягу культури і побуту зазначимо важнійші появи, що ближче торкаються Гетьманщини.

До історії **шкільництва** є давнійша праця проф. Хв. Тітова, Стара вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XIX в. (Київ 1924 р., с. 432) — се історія Київської Академії, що почала друкуватися 1915 р., через війну перервана і недокінчена. — Проф. Олександер Грушевський, Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. (Україна 1914, I—II, с. 82—87): автор характеризує зміну поглядів на освіту серед старшини в Гетьманщині в 1740—1760-тих рр. Давна школа, яку репрезентувала Київська Академія, не вдоволяла потреб практичного життя, і інтеліґентні верстви домагаються доповнення знання у трьох напрямках: технічних відомостей, потрібних для військових старшин (ґеометрія, ґеодезія, артилерія), чужих мов і товариського поводження; перші реформи переведено у харківській Колеґії в 1760-тих рр., се дало почин дальшим реформам, які переведено в 1780-их рр. під впливом російського уряду.

Історія письменства не входить до нашого огляду. З історії **фільософії** є ряд статей про Сковороду: Акад. Д. Багалій, Український мандрований філософ Г. С. Сковорода (Харків 1925); Володимир Білий, Григорій Сковорода (Київ 1924); А. Ковалівський, Розвиток етичних поглядів Г. Сковороди в звязку з його життям (Наук. Збірник харк. кат. іст. України I, 1924, с. 69—98); Віктор Петров, Гр. Сковорода і його теорія »неробленняя« (Життя й Революція кн. IV, 1926); Гр. Сковорода в »Очерке развитія русс. философии« Шпета (Записки Іст.-філ. Відд. VII—VIII, 1926, с. 497—503); Сергій Єфремов, Сковорода на тлі сучасности (Записки НТШ т. 141—143, с. 1—10); Петро Пелех, З життя і творчости Сковороди (тамже т. 136—137, с. 139—157). Загальнійший зміст має праця Мих. Грушевського, З історії релігійної думки на Україні (Львів 1925, 160 ст.).

Дуже збогатилася література **бібліофільства**. На першому місці стоїть збірник Українська Книга XVI—XVIII ст. (Труди Укр.-Наук. Інституту Книгознавства т. I, 1926). Із змісту зазначимо: П. Попов, Матеріяли до словника українських граверів (с. 219—352) — богата збірка, що для української ґрафіки дає більший матеріял як катальоґи Ровинського; Д. Щербаківський, Оправи книжок київських золотарів XVII—XVIII ст. (с. 353—400); П. Курінний, Лаврські інтроліґатори XVII—XVIII ст. (с. 401—435) і ин. — З богатьох праць про друкарство найосновнійша проф. Ів. Огієнка, Історія українського друкарства (т. I, Львів 1926, ст. 418); замітна також праця Т. Титова, Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI—XVII в. (Київ 1924, 546 ст.) — се збірка передмов до стародруків Печерської Лаври.

До історії **театру** замітимо: Володимир Рязанов, Драма українська т. I. Старовинний театр український, вип. 1. Сценічні вистави в Галичині; вип. 3. Шкільні дійства великоднього циклю (Київ 1926, 204 і 394 ст.); Д. Антонович, Триста років українського театру (Прага 1925, 276 ст.); Варвара Адріянова-Перетц, Сцена та костюм в українському театрі XVII—XVIII вв. (Україна 1925, III, с. 88—107); акад. Володимир Перетц, Театральні ефекти в старовинному українському театрі (Україна 1926, кн. 1, с. 16—33); Петро Рулін, На шляхах до нового українського театру (Збірн. Іст.-ф. Відд.

VII—VIII, 1926, с. 86—112) — про київський театр кінця XVIII в.; Кость Копержинський, Магічно-акробатичні й пантомімічні вистави на Україні в другій половині XVIII та на початку XIX ст. (Україна 1924, III, с. 53—61).

З історії **музики** XVIII віку: Данило Щербаківський, Набор півчих в 1790 р. в Малоросії для придворної капели (Музика 1924, ч. 1—3); Хведір Ернст, Кріпацькі капели на Україні (тамже 1924, ч. 1—3 і окремо), Ще про кріпацькі капели на Україні (тамже ч. 4—6).

До пізнання домашнього **побуту й обстанови** дають причинки: Акад. Олексій Новицький, Муміфіковані тіла в Седневі (Україна 1924, I—II, с. 16—18): У підземеллях церкви в Седневі біля Чернигова, яку збудував 1690 р. чернигівський полковник Яків Лизогуб, віднайдено 22 домовини з дуже добре збереженими тілами й одягами небіжчиків з XVII в., — інтересний матеріял до студій над тогочасним побутом; до статті долучено знимки. — Данило Щербаківський, Виставка українських килимів, Київ 1924; В. Пещанський, Давні килими України (Львів 1925, 14 ст. і 28 таблиць); Д. Щербаківський і Ф. Ернст, Український портрет XVII—XX ст. (Київ 1925, 16 ст. + 16 табл.); Ф. Ернст, Виставка українського портрету XVII—XX ст. (Життя й Революція 1925, ч. 10—11); П. Клименко, »Украшеной партретъ« військового отамана Чепіги та »Козак-Запорожець« (Записки Іст.-ф. В., VII—VIII, 1926, с. 451—468) — з портретом 1789 р.[1])

І. Крипякевич.

---

[1]) Наш огляд має інформативний характер і не змагає до вичерпання всіх видань і праць, що відносяться до наміченої теми; осягнути повноту дуже важко, особливо через те, що видання з радянської України приходять до Львова неправильно і з великим опізненнем. — Редакція »Записок« задумує вести бібліоґрафічний відділ постійно, як се було у нашім видавництві до 1916 р.

Поправка.

У статті Івана Кревецького Початки преси на Україні на ст. 208 рядок 16 з гори **замість**: 7) „Земскій правительственный Вѣстникъ для королевства Оугорщины“ **має бути**: 7) „Краєвый законническій и правительственный Вѣстникъ для короннаго краю Оугорщины — Landesgesetz und Regierungsblatt für das Kronland Ungarn“...

PUBLIKATIONEN

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Čarneckyj-Gasse, 26

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, bis jetzt erschienen Bde I—CXLV (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). (B. I—XX vergriffen; Bd. XCIX—C erscheinen später).

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. 16 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filosofičnoi sekcii).

Bd. I: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. I (bis Anfang des XI Jahrh.).

Bd. II: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. II (bis Mitte des XIII Jahrh.).

Bd. III—IV: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. III (bis zum J. 1340).

Bd. V: Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh.

Bd. VI—VII: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. IV (bis zum J. 1569).

Bd. VIII—XI: M Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. V (Verfassung und soziale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.).

Bd. X—XI: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. VI (Oekonomische, kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.).

Bd. XII—XIII: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. VII (Ukrainische Kosaken bis zum J. 1625).

Bd. XIV: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine, Bd. VIII, I Teil.

Bd. XVI: Al. Novyčkyj, Taras Ševčenko als Maler.

2. Ukrainisches Archiv, bis jetz 15 Bde (I—XV).

B. Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 21 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcii).

Ukrainische Bibliothek. Bd. I—VIII.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 25 Bände ihrer Sammelschrift (Zbirnyk). (Band XX erscheint später).

D. Die Archaeographische Kommission publizierte bis jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine.

Bd. I: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken von Halyč und Peremysl vom J 1565—66.

Bd. II: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremysl und Sanok im J. 1565.

Bd. III: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Bels und Lemberg im J. 1564—5.

Bd. IV—V: St. Tomašivśkyj, Galizische Akten und Annalen aus den J. 1648—1649.

Bd. VI: St. Tomašivśkyj, Galizische Chroniken 1648—1657.

Bd. VII: M. Hruševśkyj, Lustrationen vom J. 1570.

Bd. VIII: Iv. Krypjakevyč, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1513—1630.
Bd. XII: Dr. M. Kordnba, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1648—1657.
Bd. XVI, 1: St. Tomašivškyj, Vatikanische Materialien zur Geschichte der Ukraine 1648—1657.
Bd. XXII: Journal von J. Markovyč. (1735—1740).
2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I—VII.
3. Kotljarevškyj, Die travestierte Aeneïs, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798.
4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine.
5. Ševčenko, Kobzarj, Facsimile der ersten Ausgabe vom 1840.

E. Statistische Kommission publiziert:
1. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, bis jetzt 3 Bde.

F. Juridische Kommission publizierte bis jetzt:
1. Juridische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
2. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
3. Juridische Bibliothek, bis jetzt 4 Bde.
4. Beiträge der juridischen Kommission (Zbirnyk prawnyczoi komisii) Bd. 1.

G. Ethnographische Kommission publizierte:
1. Ethnographische Sammlung (Etnografičnyj Zbirnyk): bis jetzt erschienen 38 Bände. (Band XX erscheint später).
2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie; bis jetzt erschienen 20 Bände.

H. Bibliographische Kommission publiziert:
Beiträge zur ukrainischen Bibliographie, bis jetzt 5 Bde.

I. Kommission für klassische Philologie publiziert:
Arbeiten, bis jetzt 1 H. (in lateinischer Sprache).

J. Physiographische Kommission publiziert:
Sammelschrift der Kommission, bis jetzt 1 H.

K. Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlich-ärztlichen Sektion (in deutscher Sprache), bis jetzt 5 Hefte.

L. Bibliotek und Museum:
Alt-Ukraine (Stara Ukraina) 1924, 1925. 24 Hefte.

Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über Tätigkeit der Gesellschaft, sowie der Sektionen und Kommissionen derselben. Bis jetzt erschienen N. 1—68 ukrainisch und 1—59 deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Ringplatz, Nr. 10 vorrätig.